DANIEL GOFFMAN

İZMİR VE LEVANTEN DÜNYA 1550-1650

Çevirenler

Ayşen Anadol
Neyyir Kalaycıoğlu

TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI 18
TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Türkiye
Ekonomik ve Toplumsal Tarih
Yayınıdır

Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi
Barbaros Bulvarı
80700 Beşiktaş/İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 - Faks: (0212) 227 37 32

Özgün Adı
Izmir and the Levantine World, 1550-1650
Copyright © 1990, University of Washington Press

Kapak Resmi
Fransa konsolosu İzmir kadısının huzurunda,
Jean du Mont, *Voyages de Mr. du Mont, en France, en Italie, en Allemagne, a Malthe, et en Turquie, 1699*
(Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'ne teşekkür ederiz)

Yayına Hazırlayan
Ayşen Anadol

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Baskı
Numune Matbaacılık
(0212) 629 02 02

Genel Dağıtım
DADA Ltd. Şti.
(0212) 249 51 10

İstanbul, Ekim 1995
ISBN 975-333-028-6

Osmanlı tarihi uzmanı olan Prof. Dr. Daniel Goffman, halen ABD-Indiana, Ball State University'de öğretim üyesidir. Diğer kitapları: İzmir ve Ege'den Mimari İzlenimler: Kaybolan Bir Geçmişten Görüntüler (Kaya Dinçer ve Doğan Kuban ile, 1994); The Englishman Turned Inside Out: Britons in the Ottoman Empire during the Civil Wars and Interregnum (çıkacak); The Ottoman Empire and the Rest of Europe, 1389-1699 (çıkacak). Ayrıca çeşitli tarih ve sosyal bilim dergilerinde yayımlanmış İzmir tarihi, Osmanlı ve Yahudi tarihi, Osmanlı tarihinde İngilizler üzerine birçok makalesi vardır.

TÜRKÇE BASIMA ÖNSÖZ

İzmir, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etnik ve dini çeşitliliği belki diğer tüm şehirlerden daha fazla gösterir. Gerçekten de, şehrin varoluşu Osmanlı toplumunu niteleyen kültürler mozayiğine bağlıydı. Bu kitap, 17. yüzyıl İzmiri'ni ortaya çıkaran ve iki yüzyıl sonra zengin bir kozmopolitizm üretecek olan işte bu halklar ve çıkarlar eriyiğinin izleğini sürmeye çalışıyor.

İzmir'in erken yeniçağ Osmanlı dönemindeki tarihini araştırmak özellikle zorlayıcı bir çabadır; çünkü Osmanlı vakanüvislerine ve idari kaynaklarına ya da yerel kaynaklara bel bağlayamazsınız. Birinciler devletin İzmir'e görece ilgisiz kalışının aynasıdır, ikinciler ise büyük 1922 yangınında kül olmuştur. Bu zorluklara rağmen, en azından şehrin ekonomik ve ticari özelliklerinin epeyce bulanık da olsa bir görüntüsünü, bölük pörçük resimlerle bir araya getirmeye çalışıyoruz. Gerçekten de topu topu yirmi yıl içinde şehrin sadece tarihi ritmi su yüzüne çıkmakla kalmadı, belli başlı tarih yazıcılığı okulları da ortaya çıktı. Bunlar da İzmir'in 17. yüzyılda gelişiminin nedenleri ve 19. yüzyılda Osmanlının "dünya ekonomik sistemi"ne eklemlenmesinde şehrin rolü gibi sorunlar üzerinde kanlı bıçaklı ama verimli bir tartışma başlattılar.[1]

Aslında merkezi Osmanlı yönetiminin İzmir'in 17. yüzyıldaki şaşırtıcı gelişiminde parmağı yoktu. Bu liman kentinin tasarımı ve inşasının mimar ve mühendisleri, daha çok yerel yetkililer, davetsiz Hıristiyan-Avrupalı misafirler ve bu misafirlerin Osmanlı Ermeni, Rum, Yahudi, Müslüman ortaklarıydı; nitekim kentten söz açan kaynaklarımız da bu gerçeği yansıtıyor. Bu yazılı kayıtların, yani mektuplar, seyyah anlatıları, misyon raporları ve günlüklerin çoğu yabancılara aittir ama İzmir'in ticaret ve kültürünün izleğini sürmekte son derece değerlidirler. Ancak, İzmir'in içi ve çev-

1 Bu tartışmalarda tuzu olan araştırmacılardan bazıları Suraiya Faroqhi, Elena Frangakis-Syrett, Reşat Kasaba, Mübahat Kütükoğlu ve Necmi Ülker'dir.

resindeki Osmanlı toplumunun iç işleyişi hakkında bize pek az şey anlatırlar. Halep, İstanbul ve diğer Osmanlı kent ve kasabalarındaki günlük yaşamın mekaniği hakkında bize onca şey anlatan malzemenin, yani İzmir'in kadı sicillerinin 1850 öncesine ait bölümü maalesef elimize ulaşamamıştır.[2] Dolayısıyla İzmir ve çevresindeki Türk-Müslümanları hayalimizde canlandırmak ve incelemek, yabancıları, hatta gayrimüslim Osmanlıları incelemekten çok daha zordur.

Yani, Osmanlı İzmiri'ni anlamaya çalışırken hâlâ önemli boşluklarla karşılaşıyoruz. En göze çarpanı da belki şehrin 18. ve 19. yüzyıldaki gelişiminin ardındaki Osmanlı toplumudur. Burada arşiv sorunlarından çok metodolojik sorunlar var (bir dereceye kadar da siyasi sorunlar, çünkü birkaç araştırmacıya Türkiye ve başka yerlerde Osmanlı malzemesini araştırma izni verilmedi). Bu dönem için yapılan çalışmaların çoğu, modernizm paradigmalarından yola çıkarak İzmir'i, artalanının yeni doğan, Avrupa merkezli dünya ekonomik sistemine birleşmesindeki odak noktalarından biri olarak ele aldılar.[3] Bu araştırma hattı müthiş verimli oldu; ne ki modelin bir yeni-oryantalizme eğilimi var ve iç meseleleri iri cüssesinin arkasına gizlediği görülüyor.[4] Odak noktası İzmir olmayınca da maalesef Osmanlı arşiv ve kütüphanelerindeki binlerce belge ve diğer malzeme de bir kenara itiliyor. Hiç kuşkusuz Osmanlı İzmiri'nin tarihi üzerine daha yapılacak çok iş vardır.

Daniel Goffman
Eylül 1995

---

2 Bu kaynak için bkz. Reşat Kasaba, "Geç Dönem Osmanlı Toplumsal Tarihi için Kaynak olarak Mahkeme Sicilleri," *Tarih ve Toplum* 14 (1985): 49-53. Örnekler için bkz. Haim Gerber ve Jacob Bernai, *The Jews in İzmir in the 19th Century: Ottoman Documents from the Shar'i Court* (İbranice), Kudüs, 1984. Bu çalışma bu malzemenin ne kadar önemli olduğunu ortaya koyuyor ve yok oluşlarının getirdiği trajediyi sergiliyor.

3 Bu tarih yazıcılığı okulu, State University of New York, Binghamton'daki Fernand Braudel Center ve yayını olan *Review* dergisi ile yakından bağlantılıdır.

4 Temsilcilerinden çoğu "sömürge sonrası" entelektüelleridir (bkz. Arif Dirlik, "The Post-Colonial Aura: Third World Criticism in the Age of Global Capitalism," *Critical Enquiry* 20, 1994: 328-57) ve "oryantalist" çalışmaları kabul etmezler. Ne var ki Batıda eğitim görmüş olmaları ve modernist bakış açıları yüzünden bazen sadece Batı kaynak ve modellerini kabul ettiklerini düşünüyoruz.

TEŞEKKÜR

Bu çalışma birçok kişi ve kurumun desteğiyle ortaya çıktı. Chicago Üniversitesi'nde müteveffa Arcadius Kahan'ın ödün vermeyen ama nazik rehberliği Yahudi tarihi hakkındaki inanç ve tavırlarımı yeniden gözden geçirmeme yol açtı; bir kararsızlık döneminde, Doland F. Lach'ın Osmanlı çalışmalarını düşünmemi önermesiyle kararımı verdim, Halil İnalcık'ın Osmanlı tarihi ve paleografisindeki rakipsiz bilgisini benimle paylaşmakta gösterdiği zevk ve istek de lisansüstü çalışmalarımın ortasında yön değiştirmemi ve Osmanlı İmparatorluğu üzerine yoğunlaşmamı sağladı.

Bu kitapta yer alan araştırmamın çoğunu İstanbul'daki Başbakanlık Arşivleri'nde gerçekleştirdim ve bunun için Türkiye hükümeti ile arşiv çalışanlarına teşekkür ederim. Arşivdeki ilk aylarımda Zeliha Argon benim gibi bir acemiye büyük bir sabır gösterdi. İstanbul'da kaldığım sıralarda, William M. Blair, Selim Deringil, Suraiya Faroqhi, Caroline Ballingal Finkel, Mehmet Genç, Nejat Göyünç, Antony M. Greenwood, Douglas A. Howard, Rhoads Murphey, Willam Peachey, Donald Quataert, Halil Sahillioğlu ve diğer birçok kişi bilgi ve fikirlerini benimle paylaştı, ilgileri o depoda geçen soğuk ve çoğu kez de bezgin saatlerde yüreğimi ısıttı. West Lafayette'te anne ve babam, Eve ve Casper, kritik bir bir buçuk yıl ailem için sığınak oldular ve Purdue Üniversitesi'nden Robert A. McDaniel işsiz güçsüz, sadece yazı yazmanın getirdiği umutsuzluğu azalttı. Emory Üniversitesi Tarih Bölümü hocaları, özellikle Ralph S. Hattox, Kermit E. McKenzie, Kenneth W. Stein, Thomas E. Williams, bu çalışmanın ilk taslağını yazdığımda bana cesaret verdiler. Ball State Üniversitesi Tarih Bölümü hocaları da tamamlamam için teşvik edici bir ortam yarattılar. Özellikle benimle canlı sohbetlere girişen, beni eleştiren ve şefkatle avutan meslektaşlarım Richard Aquila, Andrew R.L Cayton, Mark Charles Fissel, Susan C. Lawrence ve John M. Glen'i belirtmek isterim.

ABD-Türkiye Eğitimde Değiştokuş Komisyonu, Türkiye'deki Amerikan Araştırma Enstitüsü, Chicago Üniversitesi'nde Ortadoğu Araştırma-

ları Merkezi, Provost ve Araştırma bürosu, Ball State Üniversitesi'ndeki Yayın Komitesi seyahat, araştırmalar ve kitabı yazınam için mali destek sağladılar; Washington D.C'deki Kongre Kütüphanesi çalışanları (özellikle Christopher M. Murphy), Londra'daki Public Record Office, Chicago Üniversitesi'nde Regenstein Kütüphanesi (özellikle Gary Van Zante), Indiana Üniversitesi'nde Lilly Kütüphanesi ve Minnesota Üniversitesi'ndeki James Ford Bell Kütüphanesi daima nazik ve yardımseverdiler; Ball State Üniversitesi'nden John E. Weakland ve Anthony O. Edmonds bu kitabı bitirmek için vakit bulmama yardımcı oldular. Ama kitaptaki hatalar sadece bana aittir.

Son olarak da bir tezi kitaba dönüştürmeyi zevkli hale getiren editörüm Felicia J. Hecker'e; kitabın yazılmasını belki de geciktiren ama çok daha önemlisini, yaratma sevincini ölçülemeyecek kadar artıran çocuklarım Samuel ve Laura'ya; ve en çok da karım Carolyn'e teşekkür etmek isterim.

Daniel Goffman

İÇİNDEKİLER

I.	17. YÜZYIL ÖNCESİNDE İZMİR	*1*
II.	BATI ANADOLU'DA DEĞİŞİMİ HIZLANDIRAN ETKENLER	*20*
III.	ATLANTİK KIYISI İZMİR'İ KEŞFEDİYOR	*44*
IV.	BİR SINIR KENTİNDE GAYRİMÜSLİM OSMANLILAR	*69*
V.	İZMİR'DEKİ VENEDİKLİLER	*84*
VI.	FRANSIZ TİCARETİNDE BUNALIM DÖNEMİ, 1635-1650	*108*
VII.	BİR KOLONYAL LİMAN ŞEHRİ	*124*
EK I	"ECNEBİ DEFTERLERİ"	*131*
EK 2	İZMİR KAZASININ GELİRLERİ	*138*
	KAYNAKÇA	*147*
	DİZİN	*172*

KISALTMALAR

BBA	: Başbakanlık Arşivi, İstanbul
CSP, Venedik	: Venedik ve kuzey İtalya'nın arşiv ve koleksiyonlarındaki İngiliz işlerine dair devlet evrak ve yazma kayıtları.
ED	: Ecnebi Defterleri, Başbakanlık Arşivi, İstanbul
EI^2	: *İslam Ansiklopedisi*, yeni ed. Leiden: E.J.Brill, 1960-
HD	: Haydariye Defterleri, Başbakanlık Arşivi, İstanbul
İE	: İbnülemin Belge Katalogu, Başbakanlık Arşivi, İstanbul
MD	: Mühimme Defterleri, Başbakanlık Arşivi, İstanbul
MM	: Maliyeden Müdevver, Başbakanlık Arşivi, İstanbul
MZD	: Mühimme Zeyli Defterleri, Başbakanlık Arşivi, İstanbul
PRO	: Londra, Public Record Office
SP	: State Papers (Public Record Office, Londra)
TKS	: Topkapı Sarayı, İstanbul
TT	: Tapu-Tahrir Defterleri, Başbakanlık Arşivi, İstanbul

BİRİNCİ BÖLÜM

17. YÜZYIL ÖNCESİNDE İZMİR

Tarih, bulutlarla kaplı dönemler ve açıklanmamış değişimlerin bilmeceleriyle doludur. Bazen, kaynakların çok az olması yüzünden bu gizem artar. Bazen ise tarihteki boşlukların babası, kaynakların erişilmezliği ya da belli bir konunun bilinmemesi ya da o konuya duyulan kayıtsızlıktır. Fernand Braudel, son büyük yapıtlarından birinde, Osmanlı ticaret tarihindeki böyle bir boşluğa değinir.[1] Son derece haklı olarak, "imparatorluktan geçen önemli ticaret eksenlerinin imparatorluğa belli bir iç bütünlük sağladığını" belirtir ve "bu eksenler kaysalar da, ... varlıklarını sürdürdüler" der. Braudel "15. yüzyılda, en önemli ticaret kavşağı muhtemelen... Bursa'ydı" der ve ekler: "Türklerin Suriye ve Mısır'a doğru ilerlemesi, Osmanlı ekonomisinin merkezini daha sonra Halep ve İskenderiye'ye doğru kaydırdı". Bu kayma üzerinde genel bir görüş birliği vardır; sonraki dönem ise bulanıklaşır. Braudel devam eder: "17. yüzyılda merkezin yeniden, bu kez İzmir'e kaydığı bilinir, ancak bu olgu doyurucu bir biçimde hiç açıklanmamıştır."

Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlemesinin durduğu, topraklarının küçülmeye başladığı kritik yüzyılda İzmir'in bir ticari merkez olarak ortaya çıkması hâlâ açıklanmamış bir olgudur. Osmanlının ana topraklarında bu antreponun doğuşunun, uluslararası ticaret eksenlerine ancak son zamanlarda bağlanması, imparatorluğun idari, toplumsal ve ekonomik sıkıntılarına hiç bağlanmaması ise ilginçtir. İzmir'in ortaya çıkışının, iç olaylarla dünyadaki yapısal değişimler arasındaki bir yakınlaşmanın ürünü

1 Braudel (1984:469-71).

olarak değerlendirilmesi, Doğu Akdeniz ticaret tarihindeki bu boşluğu doldurabilir.

Yaklaşık 1650'den beri İzmir, Akdeniz dünyasındaki diğer antrepolarla rekabet etmiş ve zaman zaman rakipleri üzerinde üstünlük kurmuştur; oysa 1600'lerde bile kent nüfusu 5000'in altındaydı. Eski çağlar ve ortaçağ boyunca İzmir, batı Anadolu'daki diğer çeşitli limanlarla, örneğin Foça (Phocaea), denizin dolmasıyla içerde kalan Efes'in yerini alan Ayasoluğ, Kuşadası (Scala Nuova) ve Balat (Miletus) ile, her zaman kazançlı çıkmadığı bir ticari rekabet içindeydi. Bölgenin zengin vadi, ova, kıstak, deltalarının ve koylara, körfezlere dökülen ırmaklarının çeşitliliği, dönem dönem ortaya çıkan merkezlerin ticaret üzerindeki egemenliklerinin kısa süreli olmasına, "önemli kavşak"lar oluşturmamalarına ve kısa sürede yeniden bulutların arkasında yitip gitmelerine neden olmuştu. Aynı zamanda, Anadolu'nun sayısız körfez ve doğal limanla donanmış girintili çıkıntılı kıyıları, tüccar ve korsanların görece küçük limanlar yoluyla ticaret ve kaçakçılık yapmasına olanak veriyor, böylece kara taşımacılığı ve gümrük resimleri yüzünden çoğu kez aşırıya varan maliyetler azalıyordu.

İzmir'in ve kardeş limanlarının ticari talihi, zamana ve koşullara bağlı olarak değişiyordu. Konstantinopolis'in Latinlere bağımlı olduğu kısa dönemde (1204-61) İzmir bir yeniden doğuş yaşadı. İznik'teki (Nicaea) sürgününden 1261'de başkente dönen Bizans imparatoru Mihail Paleologos ve selefleri, Küçük Asya'daki konumlarını sağlamlaştırmaya, Haçlılara ve Türklere karşı mevzilerini güçlendirmeye çalıştılar. Bu yıllarda, Bizanslılar, Cenevizlilerin de yardımıyla İzmir'i bir ticaret ve kültür merkezi olarak geliştirdiler. Sonraki yüzyılda ise, Aydın ve Menteşe Türkmen beylikleri, bölgenin kontrolünü Cenevizlilerin elinden aldılar. Aydın ve Menteşe beyliklerinin iki ana limanından -Kuşadası ve Balat- yapılan ticaret, İzmir'den yapılan ve Bizans'ın elinde tuttuğu ticarete önce yetişti, sonra da geçti.[2] Osmanlı Sultanı I. Bayezid'in 1390'da bölgenin büyük bölümünü fethetmesinden sonra da, bu limanlardan yapılan ticaret geriledi. Siyasi ve askeri çatışmalar ticareti tamamen boğmadı; ticaret Foça, Ayasoluğ, Balat, Urla, Çeşme, Seferihisar, Kuşadası ve bölgenin diğer liman kentleri arasında eşit biçimde dağıldı.

Bu limanlardan yalnızca İzmir 1390'da Bayezid'in imparatorluğunun dışındaydı. İzmir, Hıristiyanlığın Anadolu kıyılarındaki son kalesiydi. Ancak Hıristiyan egemenliği de kesintisiz olmamıştı. 1076-1117 yılları arasında liman, Selçuklu İmparatorluğu'nun denetiminde kalmıştı; 1329'da

2 Zachariadou (1983:125-31). Ayrıca bk. Vryonis, Jr. (1971); Lemerle (1957); Ahrweiler (1965:1-204); Akın (1946).

ise bir Türkmen beyi olan Aydınoğlu Umur, Cenevizlileri limanın kalesinden atmıştı. İzmir, 1344'te Papa VI. Clement'ın örgütlediği bir Hıristiyan ittifakının eline geçti. Bayezid, kaleyi Hıristiyanların elinden kırk altı yıl sonra da koparamadı; İzmir, fatih gazinin alt-kıtasının kıyısında, kapanmayan ve utanç verici bir yara olarak duruyordu.

BÜYÜK OSMANLI BARIŞI

Bu uç kentini ele geçiren bir Osmanlı değil, Türk-Moğol savaşçısı Timur oldu. 1402'de Anadolu'yu doğudan batıya geçerken Timur'un hedefi, I. Bayezid döneminde Anadolu'nun büyük bir bölümünü ve Balkanlar'ı içine alacak kadar genişleyen Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamaktı. Bayezid, güneybatı ve orta Anadolu'daki çeşitli Türkmen beyliklerini ilhak ederek Timur'la arasındaki artan rekabetin kızışmasına neden oldu. Timur bu emirlikleri kendi koruması altında addediyordu; nitekim yenilen emirlerden bazıları Bayezid'e karşı Timur'dan yardım istedi. Timur, bu yardım çağrılarını 1402'de yanıtladı, şiddetli bir savaştan sonra, Osmanlı ordusunu Ankara'da bozguna uğrattı.[3] Daha sonra, Anadolu'yu geçerek İzmir'e yöneldi. Aynı yılın Aralık ayında İzmir'i çabucak ezdi ve halkını sürdü. Büyük fatih, kışı Efes'te geçirip Çin'in işgalini planlamaya başlamak üzere Orta Asya'ya dönmek için yola çıktı. Anadolu'dan ayrılmadan önce, İzmir kentini kapsayan Aydınoğlu Beyliği de dahil olmak üzere, Bayezid'in ilhak ettiği Türkmen devletlerini yeniden kurdu.

Timur'un ani ayrılışı batı Anadolu'da siyasal bir boşluk bıraktı; Bayezid'in oğulları -özellikle de İsa, Süleyman, Musa ve Mehmet- daha önce babalarının imparatorluğu olan bu bölgede denetim kurmak için birbirleriyle, Bizans imparatoruyla, yeniden kurulan Türkmen beylikleriyle ve çeşitli Latin beyleri ve devletleriyle mücadeleye giriştiler.[4] Ciddi çalkantılardan sonra, Mehmet bu ölümüne savaştan zaferle çıktı ve 1421'de oğlu II. Murat'a zayıflamış ancak bütünleşmiş bir ülke bıraktı.

15. yüzyılın ilk yıllarında Anadolu'da siyasal kargaşa kol geziyordu. Timur'un seferleri sırasında birçok Türk ve Hıristiyan, İzmir dahil bölgenin tamamında hüküm süren çalkantıdan kurtulmak için Balkanlar'a ya da Ege Adaları'na (örneğin Sisam'a) ve başka yerlere kaçmıştı.[5] 1402'de Timur, İzmir'i Umur Bey'in torunu Aydınoğlu Cüneyd Bey'e verdi; Os-

---

3 Bk. Sokol (1977: 180-83).

4 Genel olarak dönem için bk. Geanakoplos (1975, cilt 3: 69-103). Ayrıca bkz. İnalcık (1973, bölüm 3); Shaw (1976, cilt 1: *Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, bölüm 7); ve Wittek (1938: 1-34).

5 Buondelmonti (1897: 226).

manlıların limanı yeniden ele geçirmesi 1414'ü buldu. Bunu izleyen on yıl boyunca Cüneyd Bey, atalarının nüfuz alanında yeniden özerklik kazanma çabası içinde, Osmanlılarla, Bizanslılarla ve başkalarıyla nazik ve karmaşık diplomatik ve siyasal manevralara girdi. 1422'de yeniden başlayan hükümdarlığı kısa sürdü; 1424'te Osmanlılar Aydın'ın tamamını (İzmir dahil) ilhak ettiler ve kısa bir süre sonra Cüneyd Bey'i idam ettirdiler.[6]

Cüneyd Osmanlılarla savaşırken İzmir'in refah içinde olması pek düşünülemez; liman ve artalanı, Osmanlıların eline geçtiğinde harap durumda olmalıydı. Ancak, bu kadar zengin tarımsal kaynaklara sahip ve üstelik denize yakın olan bir bölge uzun süre gelişmemiş durumda kalamazdı. Batı Anadolu'da Osmanlı egemenliğinin sağlamlaştırılması, zenginliğin bir kere daha elde edilebileceği koşulları yarattı.

Osmanlı gücü karadan gelen muhalefeti ezdiyse de, fetih, denizden gelen tehdide son vermedi. 15. yüzyılın ilk onyıllarında, Doğu Akdeniz'deki egemen deniz gücü Venedik'ti ve 1424'te II. Murat, kıyılarını denizden gelen saldırılara karşı yeterince koruyamıyordu. 1423-1430 yılları arasında Osmanlı ve Venedik imparatorlukları arasındaki savaş kilitlenmişti; Müslüman ordusu karaya, Hıristiyan donanması ise denize egemendi. Sonraki birkaç onyıl boyunca İzmir ve batı Anadolu'daki diğer limanlar denizden gelen saldırılarla karşı karşıya kaldılar. İzmir Körfezi'nin bir ölçüde doğal koruma sağlamasına rağmen, 1472'de bile bir Venedik filosu körfeze girerek, limana saldırıp yağmaya girişebildi.[7] II. Mehmet'in buna yanıtı, İzmir limanının girişinde bulunan metruk kaleyi yeniden yaparak limanı hem denizden hem karadan korumak oldu.

BATI ANADOLU'NUN DEVRE DIŞI BIRAKILMASI

İzmir'in demografik ve ticari olarak yeniden yükselişi için böyle bir *pax ottomanica* gerekli olmakla birlikte, liman bir uluslararası ticaret merkezine hemen dönüşmedi. 15. yüzyıl boyunca ve 16. yüzyılın büyük bölümünde İzmir küçük kasaba özelliklerini korudu.[8] Bu azgelişmişlik durumunu kısmen, uluslararası ticaretin bileşimi ve ticari arterlerden akan malların türü belirledi. Doğudan batıya yönelen ticarette ipek ve baharat egemendi, karşılığında ise dokuma, külçe altın ve gümüş verilirdi. Bu malların ana değişim merkezi, güneyde Halep ve İskenderiye idi. Bazı

6 Akın (1946: 63-82) ve Melikoff, "Aydinoghlu" ve "Djunayd," *EI*[2].

7 Ülker (1974: 20).

8 BBA, TT 148 ve 537.

lüks tüketim malları Anadolu yarımadasından geçerdi, ancak bunların da son durağı İzmir değildi. Coğrafya ve jeopolitik nedeniyle, ticaret Tebriz-Bursa kervan yolunun tekelindeydi.

İlk emirlerin egemenlik yıllarında Bursa, Osmanoğulları beyliğinin başkentiydi; I. Murat sarayını Edirne'ye taşıdığında ise imparatorluğun Asya'daki yarısının başkenti oldu. 1453'te II. Mehmet'in İstanbul'a yerleşmesinden sonra, Bursa yeni başkente en yakın Anadolu kenti oldu ve tekneler Haliç ile Bursa'nın Mudanya limanı arasındaki sularda düzenli gidip geldi.[9] Bursa'nın stratejik konumu, Fatih'in Anadolu'da daha sonra yaptığı seferleri belirledi. Osmanlılar Bursa ile Antalya arasında kuzey-güney doğrultusunda ve Tebriz ile Bursa arasında doğu-batı doğrultusunda uzanan karayollarını ele geçirmeye yöneldiler.[10] II. Mehmet'in 1468'de güneye, Konya'ya doğru giriştiği harekât, Antalya'dan başlayan karayolunun Konya'ya, Bursa'ya ve sonunda İstanbul'a kadar ele geçirilmesini sağladı. Bu yol, Anadolu çevresindeki deniz yolundan daha pahalı ve daha uzun olmakla birlikte, Venediklilerin ve Cenevizlilerin elindeki adaların arasından geçen tehlikeli rotadan daha güvenliydi. Çoğu tüccar, değerli mallarını Anadolu'nun kervan yollarından geçirmeyi yeğliyordu. Güneyden gelen deniz yolları, ancak Osmanlıların 1516-17'de Verimli Hilal'i ve Mısır'ı, 1522'de de Rodos'u fethetmesiyle daha güvenli hale geldi.

Arap topraklarının ele geçirilmesi, Doğu Akdeniz'in zengin limanlarını Osmanlı ticaretine açtı ve ticaretin batı Anadolu'yu devre dışı bırakarak güneye kaymasına neden oldu. İzmir'in ve artalanının böyle devre dışı kalması, Osmanlıların kontrolü dışındaki jeo-ekonomik nedenlerden kaynaklandıysa da, İstanbul tarafından da hoşnutlukla karşılandı, hatta teşvik edildi. Yetkililer, bölgeye gelen az miktarda lüks tüketim malını yakındaki Çeşme limanından Ceneviz kontrolündeki Sakız Adası'na yönlendiriyorlardı.[11] İzmir'in böyle dışlanması, doğrudan doğruya Osmanlı yönetim kuramından kaynaklanıyordu. Sultanın birincil görevi, kullarının refahını güvence altına almaktı; bu da görece kapalı bir ekonomik sistem yaratılmasına yol açmıştı. Devletin önde gelen kaygısı, kulların gereksinimi, hükümet ve ordunun geliri için gereken besin maddeleriyle diğer malların yeterli miktarlarda teminiydi.[12] Bu amaca yönelik olarak, Osmanlılar batı Anadolu tarımını yeniden canlandırmak için çalıştılar ve ürün akışını İz-

9 Bursa hakkında bk. Gerber (1988: 3-4). İstanbul'un deniz trafiği için bk. Orhonlu (1966: 109-34); Özbaran (1984: 83-103).

10 İnalcık (1960a: 131-47); ve İnalcık (1960b: 47, 50).

11 BBA, TT 148, s. 12; ve TT 537, s. 14.

12 Barkan (1975: 4-5).

mir ve diğer limanlar üzerinden imparatorluk içindeki istenen hedeflere yönlendirdiler. İstanbul, malların imparatorluk dışına yönelmesine neden olabilecek ticari gelişmeleri cesaretlendirmiyordu.

Bölgenin coğrafyası, Osmanlıların seçtiği ekonomiye uygundu. Anadolu'nun sıradağları doğudan batıya doğru uzanır ve kuzey kıyılarının kıraç ve kayalık olmasına karşın, batı kıyıları sayısız körfezler ve verimli vadilerle doludur.[13] Osmanlılar bu yapıdan yararlanarak, her biri birkaç yüz kişilik nüfusa sahip ve dar artalanı için dağıtım merkezi görevi gören küçük limanlar geliştirdiler. Osmanlı askeri gücünün sağladığı koruma karşılığında yerel ürünlerde tekel olmak isteyen İstanbul, batı Anadolu'nun artı ürününü, kendi gereksinim ve istekleri doğrultusunda yönlendirdi.[14] Bu bölge dantelinde İzmir'in birincil işlevi, İstanbul'a ve Avrupa'nın Osmanlıların elindeki bölümüne gidecek mallar için bir sevkiyat noktası oluşturmaktı.

Bu titizce düzenlenen ekonomi, ticari büyümeye pek fazla yer bırakmamakla birlikte, yerel ürünlerin ihracatını bütünüyle dışlamıyordu. Ege havzasının coğrafyası, çok yer tutan malların denizden taşınmasını kolaylaştırmanın yanı sıra, kaçakçılık için de uygundu; cüretli denizciler bu durumu sürekli kullandılar. Osmanlı yetkilileri, kritik olmayan malların Batıya taşınmasını genellikle görmezden gelirler, hatta teşvik ederlerdi. 15. ve 16. yüzyıllarda, batı Anadolu kökenli pamuk, kurutulmuş meyve, tahıl ve derinin önemli bir bölümü Avrupa tüccarına ulaşırdı. Ancak, Osmanlılar bu ticareti, askeri işleyişe zarar vermeyecek metalarla sınırlamaya ve iaşe ağlarını kesmeyecek bir ölçekte tutmaya çalışırlardı. Sonuçta uluslararası ticaretin batı Anadolu üzerinde fazla etkisi yoktu.

16. yüzyıl başlarında İzmir büyük ve istikrarlı bir imparatorluğun parçasıydı, ancak Osmanlı barışı şehrin ticari gelişmesini dikkate değer ölçüde hızlandırmadı ve liman, ekonomik açıdan önemsiz olmaya devam etti. Dahası, Osmanlıların batı Anadolu ürünlerini tekelleri altında tuttukları, tüccarın batı Anadolu'yu devre dışı bırakıp yerel ürünlerle ilgilenmediği dönemde liman cansız kaldı.

1520'LERDE İZMİR

Osmanlıların ticareti düzenlemeleri ve ticaretin Anadolu limanları arasında dağılması 16. yüzyılın sonuna kadar sürdü; batı Anadolu, Osmanlı İmparatorluğu ile Hıristiyan Avrupa arasındaki ticaretten çok az yararlandı. Elyaf ve meyve arayan İtalyan gemilerinin İzmir Körfezi'nde seyret-

13 Lewis, "Anadolu," *EI*^{2}.

14 Avrupa bağlamında korumacı model için bk. North ve Thomas (1973, 1. Bölüm).

mesine rağmen, İzmir'de ya da diğer kıyı kentlerinde ne Latinler ne de başka Batılılar kalıcı yerleşimler oluşturdular. Avrupa'nın bu ilgisizliği, batı Anadolu'nun meyve, sert kabuklu yemiş, pirinç, deri ve diğer ürünlerini tüketen ve bölgeyi imparatorluğun başkentine bağlayan taşe ağını korumakta ısrarlı olan İstanbul'un işine geliyordu. Düzenli bir besin maddesi akışını sağlamayı hedefleyen Osmanlı devleti İstanbul ile kıyılar arasındaki deniz yollarının güvenliğini sağlıyor, fiyatları düzenliyor, kritik ya da stratejik olduğu düşünülen malların ticaretini kısıtlıyor ve batı Anadolu limanlarının büyümesini engelliyordu. Bölgenin Osmanlı egemenliği altına girmesinden önceki yıkım nedeniyle İzmir'in uluslararası bir antrepo olma potansiyelini öngöremeyen İstanbul, kenti başka biçimlerde kullanmaya da kalkmadı.

Timur'un 1402'de İzmir'i yağmalamasından önceki elli yılda, bu bölünmüş yerleşimin iç limanını koruyan Aşağıkale'deki Hıristiyanların yarattığı tehdit nedeniyle, kentin Türk nüfusu tepedeki Kadifekale ve çevresinde yaşardı. Timur'un kesin zaferini izleyen *pax ottomanica* boyunca yöre nüfusu yeniden artarken, Türkler giderek tepeden aşağı, Faikpaşa mahallesinden Mescid-i Selâtinzade, Hanbey (Pazar) ve Liman-ı İzmir mahallelerine doğru kaydılar. 1528-29'a gelindiğinde, iki kale arasında kesintisiz bir Müslüman yerleşim kuşağı uzanıyor ve Haçlılarla Türkler arasındaki eski sınırı siliyordu (bkz. Tablo 1).[15] Bu dört mahalle yeniden doğan kentin merkezini oluşturuyordu, ancak aşağı doğru hareket, diğer iki mahalleyi, Boynuzseküsü ve Cemaat-i Gebran'ı kapsamadı. Bunlardan birincisi, İzmir yakınlarında, kente yalnızca idari olarak bağlı ve önemli ölçüde özerk bir köydü. Bir "Hıristiyan cemaati" (cemaat-i gebran) olan ikincisi ise, limana komşu bir Rum Ortodoks cebiydi.[16] 29 hanesi Timur'un saldırısından sonraki onyıllarda mahalleyi yeniden kurmuştu ve kent sakinlerinin yaklaşık yüzde 14'ünü oluşturuyordu.

16. yüzyıl başlarında, bölgenin iklim ve arazisine uygun tarım ürünle-

15 BBA, TT 148, 10. Bu bölümün kalan kısmı büyük çapta TT 148 ve TT 537'nin özeti ve yorumudur. Ayrıca bkz. Ek 2. Bu defterler için bkz. Çetin (1979: 83-111); ve Lowry (1981: 43-74). Zor bir sorun olan hanehalkı çarpanları için bk. David (1977: 347-57); ve Erder (1975: 294-99). Heath Lowry bu çalışmaların ardındaki metodolojiyi tartışır (1986). Daha sonraki kısa sentezde kısıtlamalar dikkate alınıyor. BBA, TT 148 ve 537, İzmir Kazası'nın ayrıntılı analiz ve tartışması için bk. Goffman (1985: 15-78).

16 Sadece bu mekâna, mahalle değil cemaat denmiştir. Böyle bir adlandırmanın belediye ile henüz bütünleşmemiş, yeni kurulmuş bölgeyi belirttiği ileri sürülmektedir. Ancak böyle ayrım gözetmeden kullanılmaması gerekir. 1575-76'da İzmir'in gayrimüslim mahallesi, kurulalı elli yıl olmasına rağmen hâlâ cemaat-i gebran idi.

TABLO 1: İZMİR'İN NÜFUSU (1528-29) (HANE VE NEFER OLARAK)

Mahalle	Hane Sayısı	Nefer Sayısı
Faikpaşa	45	70
Mescid-i Selâtinzade	38	61
Han Bey (Pazar)	27	39
Liman-ı İzmir	17	33
Boynuzseküsü	50	61
Cemaat-i Gebran	29	43
Toplam	206	307

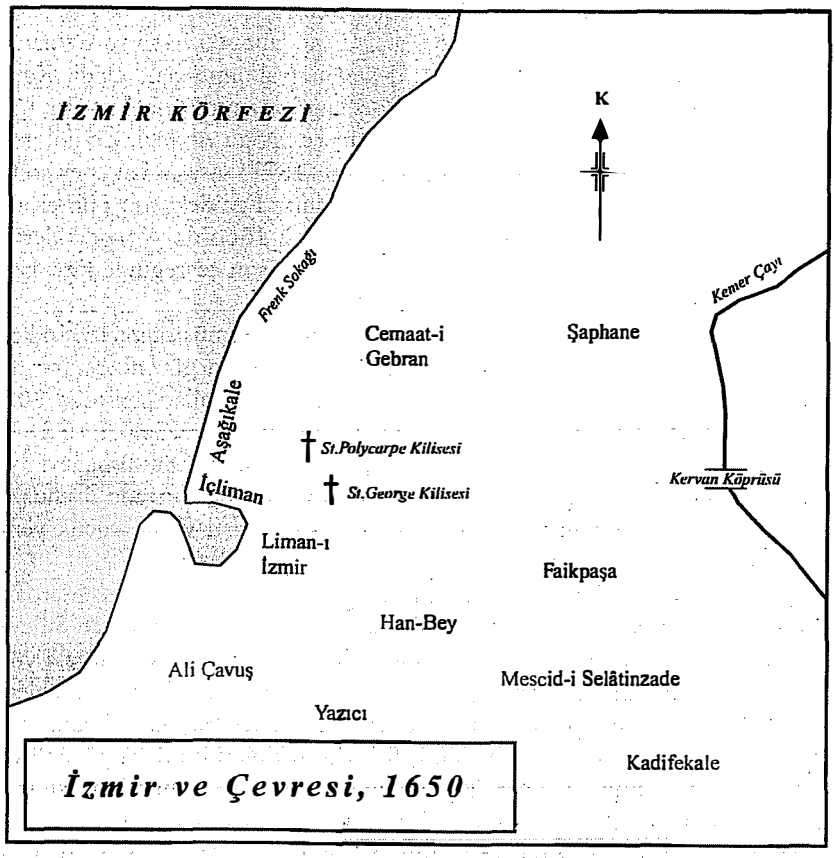
Kaynak: BBA, TT 148, s. 8-10. Hane, bilinen anlamında kullanılmaktadır, nefer ise vergi mükellefi yetişkin erkektir. Bu terimlerin yorumlanması, karmaşık bir sorun oluşturur. Tipik bir hanenin beş kişiden oluştuğuna inanan Barkan, hane için çarpan olarak beş kullanır. Leyla Erder ise, (1975, s. 294-299) incelemesinde, erkek nüfusun toplam nüfusa oranı yaklaşımını hane yaklaşımına tercih eder ve çarpan olarak üç ya da dört kullanılmasını önerir. Sorun, ilgili terimlerin (hane, nefer, mücerred, bive vb.) anlamları çevresinde odaklaşır. Daha ayrıntılı bilgi için, bkz. Halil İnalcık (1978c, s. 71-80, özellikle s. 80 dipnot 41).

rinin çoğunu İzmir'in Türk sakinleri yetiştirirdi; kişi başına tarımsal ürün miktarları ise kaza içindeki diğer kent ve köylere göre daha az olup kent sakinlerine açık tek iş alanının çiftçilik olmadığını göstermektedir (bkz. Ek 2). Pazar resmi, bakla, hasır, balmumu ve bal nakliyesi, koyun vergisi, cezalar ve evlilik tescilinden devletin İzmir'de yılda 22.000 akçe topluyor olması, kentin çevre köyler için pazar işlevi gördüğünü göstermektedir.[17] Diğer ticari faaliyetler de, tarım etrafında farklılaşan bir ekonominin varlığını doğrular. Yetkililer, Urla dışında tüm körfezin yerel ürünlerine ilişkin gümrük gelirlerini ve tartı rüsumunu İzmir'de merkezileştirmişti.[18] Ancak, İstanbul, "Sakız ve Avrupa üzerinden gelen ipeği ve benzer malları, Çeşme limanındaki temsilci ve gümrük eminlerinin yetki alanına" dahil ederek, İzmir'i artalanında üretilen ve ülke içi dağıtım için ayrılan malların ihracatıyla sınırlı tuttu ve böylece kentin potansiyelini boğdu.[19] Diğer bir deyişle, İzmir Osmanlı başkentine ve ordusuna meyve, tahıl ve elyaf temin ederken, Çeşme, İstanbul ve Bursa'dan, Antalya ve diğer güney li-

17 BBA, TT 148, s. 12.

18 BBA, TT 148, s. 12. Suraiya Faroqhi (1979b: 38-39) bac-ı pazar ve ihtisabiyeden yola çıkarak pazar ekonomisinin varlığı ve gelişmesini izliyor. Ayrıca bkz. Faroqhi (1984: 69-71).

19 BBA, TT 148, s. 12.

Not: Ali Çavuş, Yazıcı ve Şaphane'nin yerleri yaklaşıktır.

manlarından gelen ya da körfeze hiç girmeden Çeşme'de demir atan gemilerle Ceneviz kalesi Sakız'dan getirilen lüks malların batı Anadolu'daki yol ağzı işlevini görüyordu. İzmir'in ekonomisi önemli ölçüde tarıma dayalıydı (yıllık gümrük gelirleri, görece küçük bir miktar olan 80.000 akçe kadardı); bu da genellikle ticaretle ilgili işlerle uğraşan Ermeni ve Yahudilerin İzmir'de yerleşmesini teşvik etmiyordu.[20] 16. yüzyıl başlarında uluslararası ticaret yolları İzmir'e uğramıyordu; kent yalnızca Rum ve Türklerden oluşmuş durumdaydı.

20 İzmir gümrüğü için bkz. BBA, TT 148, s. 12.

16. yüzyıl boyunca İzmir İstanbul'a gittikçe daha sıkı bağlı ve Osmanlı İmparatorluğu'nu çevreleyen devletlerden daha yalıtılmış hale geldi. Korsanlık Ege'ye özgü bir olguydu, ancak korsanların İzmir körfezinin dar ağzını geçtiği çok enderdi; Hıristiyan donanmaları Doğu Akdeniz'de kol gezerken, Osmanlının deniz üstünlüğü İnebahtı (1571) savaşından epey sonra bile batı Anadolu kıyısını korudu.[21] Osmanlılar Ege'deki son Hıristiyan ileri karakolu olan Cenevizlilerin elindeki Sakız'ı 1566'da, Venediklilerin elindeki Kıbrıs'ı ise 1570'te ele geçirdiler. Yüzyılın son çeyreğinde Ege, her bakımdan bir Osmanlı gölü haline gelmişti.

Osmanlı İmparatorluğu dışındaki dünyadan korunmuş olmakla birlikte İzmir'in değişmediği söylenemez. 16. yüzyıl ortalarının güvenli istikrarından yararlanan limanın nüfusu 1528-29 ve 1575-76 yılları arasında 307 vergi mükellefinden 658 vergi mükellefine çıkmıştı (bkz. Tablo 1 ve 2).[22] Bu, bütün batı Anadolu'da yalnızca Bursa'nın nüfusunun 3000 haneyi aştığı bir dönemde, etkileyici bir büyümeydi. Mescid-i Selâtinzade dışındaki bütün mahalleler patlama noktasını geçecek kadar şişti ve üç küçük yeni mahalle oluşmasını zorunlu kıldı: Ali Çavuş, Yazıcı ve Şaphane.

Doğal büyüme, İzmir nüfusunun iki kat artışına yol açan unsurlardan biri olmakla birlikte, durumu tek başına açıklayamaz. Kanuni Sultan Süleyman'ın döneminde bile Anadolu'nun iç bölgelerini saran kırsal kargaşa yüzünden kitleler halinde yarımadanın batısına doğru kaçan Türk göçmenler, ayrıca Trakya'da ve Ege adalarında yerlerinden edilen Rumlar, limana yönelmişti. Özellikle de yeni fethedilmiş Sakız'ın sakinleri bu daha güvenli ve canlı anakara kentine kaçtılar. Bu büyüme Ermeni ve Yahudileri İzmir'e çekmedi; Hıristiyanlar ve Müslümanlar kente aşağı yukarı aynı göreli yavaşlıkta geldiler. Sonuçta İzmir'deki Rum sayısının 1527-28 ve 1575-76 yılları arasında iki buçuk kat artmasına rağmen kentin Rum nüfusunun oranı çok az artı, Türk-Müslüman çoğunluğu önemini korudu.[23]

Tamamen tarımsal bir ekonomide, böyle bir demografik baskı, arazinin bölünmesinin ve yeniden bölünmesinin, toprağın yorulmasının ve sonuçta yaşam kalitesinin hızla kötüleşmesinin habercisi olurdu. İzmir'in tarlalarından alınan kişi başına tahıl, 1575-76'da elli yıl öncesinin yarısı kadardı, ancak nüfus böyle bir krizle karşılaşmadı, çünkü yeni gelenler

21 Hess (1972: 54-57).

22 Faroqhi, (1984:13).

23 Daha büyük Rum, Ermeni ya da Yahudi nüfusunun varolmasına rağmen evkaf tarafından yönetildikleri için tahrir defterlerinde yer almamaları da mümkündür, ama muhtemel değildir.

TABLO 2: İZMİR'İN NÜFUSU (1575-76)
(NEFER OLARAK)

Mahalle	Nefer Sayısı	1528-29 ile Farkı
Faikpaşa	83	+13 (%19)
Mescid-i Selâtinzade	56	-5 (%9)
Han Bey (Pazar)	92	+53 (%235)
Ali Çavuş	35	yeni mahalle
Yazıcı	32	yeni mahalle
Liman-ı İzmir	54	+21 (%64)
Şaphane	30	yeni mahalle
Boynuzseküsü	166	+105 (%272)
Cemaat-i Gebran	110	+67 (%256)
Toplam	658	+351 (%215)

Kaynak: BBA, TT 537, s. 8-13

toprağı işlemiyordu (bkz. Tablo 3). Mekke'ye hacca gitmiş 28 İzmir sakininin, 21 eski kölenin, 15 gemicinin (ya da belki de Arap'ın), 57 tuzla işçisinin (tuzcu) ve başka tarım dışı işlerde çalışanların, ayrıca debbağlık ve susam yağı imalatında çalışan işçilerin varlığı, canlı bir pazar kentine işaret etmektedir (bkz. Tablo 4).[24] İzmir'in köylü yaşamını reddettiğinin bir diğer göstergesi de, kazada çalışır durumda 232 değirmen ve zeytin cenderesi olduğu halde, limanda hiç olmamasıdır.[25] Özeroğlu, Kıyas ve Karacadağ gibi tahılca zengin köylerin çevresinde kümelenen değirmenler un üretirdi; Timurcilu, Denizliburnu ve Çamlu gibi geniş zeytinlikleri olan köylerde toplanan zeytin cenderelerinde ise zeytinyağı üretilir, sonra da köylüler bunları İzmir'deki pazara getirirdi. Kazanın artık kullanılmayan beş değirmeninden dördünün İzmir'de bulunması da, kentin tarımsal geçmişini reddettiğini kanıtlamaktadır. İzmir, kırsal ekonomiden pazar

24 Belgede "azeb" olarak okuduğum kelime Arab da olabilir. İzmir liman olduğuna göre işçilerin azeb (gemici) olmasını kabul etmek doğaldır. Ancak, İzmir kazasında Arap deve sürücülerinin varlığı yüzünden kuşku duyulabilir. Osmanlıda tuz tekeli ve ekonomideki rolü üzerine bkz. Güçer (1962-63:97-143); "tuzcular"ın örgütlenmesi hakkında bkz. özellikle s. 101-6. Güçer'in çalışmasının 130-31'inci soyfalarındaki bir tablo çeşitli tuzlaların gelirini veriyor ve Aydın bölgesinde bu endüstrinin önemini gösteriyor. Bir şaphanenin varlığı da dericiliğe işaret ettiği gibi limandaki bir susam yağı fabrikası da yılda 26500 akçelik bir gelir yaratıyordu.

25 Bkz. Ek 2. İşyerlerinin sadece ikisinin un değirmeni olduğu belirtilmiş. Un çabuk bozulduğu ve ana madde olduğu için kazada ikiden fazla un değirmeni olmalıdır. 133 değirmende tahıl öğütüldüğünü farz etmek mantıklıdır.

TABLO 3: İZMİR'DE ÂŞAR (AKÇE OLARAK)

Ürün	1528-29	1575-76
Buğday	6.000/75 kile[a]	3.920/35 kile
Arpa	1.500/30 kile	3.200/50 kile
Üzüm ve sert kabuklu yemiş	10.000	9.605
Pamuk	800	800
Zeytin	1.500	1.500
Soğan ve sarmısak	1.500	3.000
Narenciye	200	250

Kaynak: BBA, TT 148, s. 11 ve TT 537, s. 13. Tabloda yalnızca doğrudan karşılaştırmanın mümkün olduğu ürünler yer almaktadır. Birçok ürün, farklı gruplamalar içinde ele alınmıştır. Örneğin, 1528-29 defterinde kâtip, nohutu, baklayı ve fasulyeyi ayrı başlıklara ayırırken, sonraki defterde bütün baklagiller bir araya toplanmıştır. Bu farklar, bu ürünler arasında doğrudan karşılaştırma yapılmasını olanaksızlaştırmaktadır.

[a] Kilenin metrik sistemdeki tam karşılığını tahmin etmek, Osmanlı İmparatorluğu'nda ağırlık ve ölçülerin standart olmaması nedeniyle güçtür (bkz. özellikle Ömer Lütfi Barkan, 1943 içindeki dağınık atıflar ve Halil İnalcık, 1982, s. 119-20).

ekonomisine geçerken, sakinleri de kendine yeterli, para getiren bir tarımın tahıl, üzüm, sert kabuklu yemiş, pamuk, zeytin ve narenciyesini artık yetiştirmeyip pazardan almayı âdet edindiler; sadece bahçelerde ve küçük sebze tarhlarında soğan, sarmısak ve başka tat verici otlar yetiştiren İzmirlilerin besin gereksinimini de artalanındaki -akarsuları körfeze dökülen zengin vadilerdeki ve alüvyal ovalardaki- köylüler karşılamaya başladı.

Geriye doğru bakıldığında, tarımdan bu uzaklaşmanın bir ticari merkezin doğuşunu gösterdiği açıktır, ancak Osmanlı makamları bu gelişmeyi farketmediler. 1570'lerde imparatorluk hazinesi, İzmir'in pazarından ve gümrüğünden hâlâ elli yıl önce aldığı geliri topluyor ve liman tesislerini kentin artalanından İstanbul'a ve imparatorluğun başka bölgelerine besin maddesi -kuru meyve, sert kabuklu yemiş ve tahıl- aktarımı için kullanmakla yetiniyordu. Lüks mallar, Sakız'ın fethinden on yıl sonra hâlâ aynı ada üzerinden dolaşıyor, öte yandan artan nüfusa ve dolayısıyla büyüyen besin talebine batı Anadolu'da bir tarımsal devrimin eşlik etmeyişi, İzmir'deki ihraç edilebilir besin miktarını daraltıyordu.[26]

İstanbul'un istememesine rağmen, 16. yüzyıl sonlarında İzmir bölgesel bir pazar ve ticari merkez olmuştu. Nüfusu hâlâ esas olarak Türk-Müslümandı, ancak kuşkuya yer bırakmayacak biçimde artmıştı. Bu de-

26 Lüks mallar için, bkz. BBA, TT 537, s. 14.

TABLO 4: İZMİR'DE MESLEK/UNVAN ÖRNEKLERİ (1575-76)

Meslek	Faikpaşa	Mescid-i Selâtinzade	Han Bey	Ali Çavuş	Yazıcı	Liman-ı İzmir	Şaphane	Boynuz-seküsü	Toplam
Tuzcu	16	5	8	3	7	9		9	57
Hacı	2	3	2	2	1	4	2	12	28
Mut'ak	3	3	3	2	2		6	2	21
Azeb/Arab		1	3		4	1	6		15
Derviş	1							2	3
İmam	1								1
Müderris		1		1					2
Dede		2							2
Dede (2. derece)			1	1					2
Hamamcı				1					1
Mevlana					2			1	3
Şeyh							1		1
Mücerred		4							4

Kaynak: BBA, TT 537, s. 8-13. Müslüman mahallelerinde uygulanan idari sistem, İzmir'deki gayrimüslim cemaat için geçerli değildi.

mografik büyümenin nedenleri belirgin değildir, ancak muhtemelen kısmen bütün Anadolu'da ve Akdeniz havzasında gerçekleşen benzer kentsel büyümeyle, kısmen İzmir'in artalanındaki kırsal huzursuzlukla, kısmen yüksek düzlüklerden batıya yönelen göçer akının sürmesiyle ve kısmen de kentin üstün coğrafi konumuyla ilgilidir.[27] 1570'lerde kent sakinleri tarımsal açıdan kendilerine yeterli olma özelliklerini yitirmişlerdi, ancak bir dizi ticari ve endüstriyel gelişme İzmir'i kritik besin maddeleri için bol miktarda nakit yaratabilen bir bölgesel pazara dönüştürdü. Bu değişiklikler, kenti batı Anadolu kıyısında yer alan ve yüzyıl boyunca gelişen diğer limanlardan farklı kılmıyordu, ancak İzmir'in gelişen ekonomik altyapısı, daha büyük ticari ve endüstriyel gelişmeye görece daha kolay uyum sağlamasına olanak tanıyacaktı.[28]

İZMİR VE ARTALANI

İzmir çevresindeki tarımsal üretimin sınırları ve kaza sakinlerinin kendi besin gereksinmelerini karşılayabilme derecesi belirli olmamakla birlikte, 1570'lerde İzmir'in kendine yeterli olma özelliğini yitirmiş olduğu kesindir.[29] Limanın kent olarak ayırdedici özellikleri arasında, besin

27 Kentlerin gelişmesi için özellikle bkz. Barkan (1957: 9-36); Braudel (1972, cilt 1: 394-418); ve İnalcık (1978a: 71-77).

28 Küçük limanların önem kazanışı için bkz. Faroqhi (1984: 10-11 ve 114-21).

29 Cook (1972) bazı tahrir defterlerini analiz ediyor, ancak, nüfus baskısının ortaya çıkışı ile sonuçlarını aydınlatamayacakları sonucuna varıyor (özellikle s. 9).

maddeleri açısından artalanına bağımlı olmasıyla bunu nakit ve hizmetle telafi edebilmesi yer almaktaydı. Kent ile kır arasındaki bu olgunlaşan iç içelik ve İzmir'in bölgenin meyve ve tahıl için bir huni işlevi görmesi, limanı çevresindeki köylere ve dış dünyaya bağlayan bir ticari ağın göstergeleriydi.

İzmir kazasında yer alan belgelere geçmiş 44 köyün, büyüklükleri çok farklı olmakla birlikte (Palamud'da 2, Mande'de ise 413 vergi mükellefi vardı), hemen hepsinde ortak olan bazı ürünler vardı: buğday ve arpa, baklagiller, pamuk, bahçe sebzeleri, tat verici otlar, meyve ve sert kabuklu yemişler, zeytin, bal ve balmumu, incir. Bu köylerin bir bölümünde narenciye, tiftik, kenevir, yonca, dut ve sumak yaprağı, meşe palamutu, şalgam, turp, armut ve kestane de üretilirdi. İstanbul, bu köylerdeki çift ve nim-çift zilyedlerinden, topraksız, evli ve bekâr erkeklerden aldığı derecelendirilmiş kelle vergisinin yanı sıra, bütün bu ürünlerden âşar, yasadışı hareketler için para cezası, ayrıca koyun, kuyu, nikâh, arazi ve ev tescili, değirmen, zeytin cenderesi, yel değirmeni, dalyan ve otlak ve çitlenmiş araziler için vergi alıyordu.[30]

1570'lerde kazadaki köylerin toprak yoksulu olduğu ve sıkıntı çektiği düşünülebilir; köylülerin yalnızca yüzde 2'sinin çiftliği vardı, yüzde 32'si ise genellikle muhtaç bekârlardı (kimi zaman bu, bir ailenin ihtiyaçlarını karşılayamayacak durumda olduğunun işaretidir). Ancak, bu görünüm aldatıcıydı, çünkü arazilerin küçüklüğü toprak kıtlığına, ayrıca eyalette dolaşıp İzmir'e ve diğer kentlere akan mülksüzleşmiş ve yeterli iş bulamaz hale gelmiş köylülerin varlığına (aynı dönemde güney Fransa'da ve Akdeniz havzasının başka yerlerinde olduğu gibi) işaret etse de, toprağın bölünmesi ve yeniden bölünmesi bütün köyleri eşit oranda etkilemiyordu.[31] Burunak, Rub Kordan, Dere, Hasırlar ve Balihun gibi bazı köylerde hiç çiftlik yoktu. Diğer bazı köylerde, örneğin Timurcılar, Gümüldere, Palamud ve Oğlanas'ta hem çok sayıda çiftlik vardı, hem de diğer köylere göre hane başına çok daha fazla tahıl üretiliyordu; ayrıca daha az bekâr vardı.

Köyler arasındaki bu farklılıkların nedeni, kısmen idari kısıtlamalar ve toplumsal koşullardı. Yöreye özgü eşkıyalığın batı Anadolu köylülerine çektirdiği sıkıntıya rağmen, düzeni korumaya ve tarımsal üretimin düşmesini önlemeye çalışan İstanbul, köylülerin kentlere ya da daha güvenli ve

30 İzmir kazasında, 1575-76'da bir "çift" (çiftlik) yılda 33 akçe, nim-çift (yarı-çiftlik) 16.5 akçe, bennak (topraksız köylü) 12 akçe ve mücerred (bekâr) 6 akçe ödüyordu. Bu terimler ve çift sistemindeki varyasyonlar için bkz. İnalcık (1959: 575-610).

31 Fransa için bk. Le Roy Ladurie (1974); Anadolu için, bkz. Akdağ (1963); ve Akdağ, (1966: 1-49).

daha zengin köylere kaçmasını yasaklıyordu.[32] Köylerin refah düzeyi arasındaki görünür farkların daha önemli bir nedeni batı Anadolu topraklarının çeşitliliğiydi. Bir yanda, Buca'yı çevreleyen zengin ovaya kurulmuş, meyve ya da sert kabuklu yemiş üretmeyen, ancak sakinlerini zengin buğday ve arpa hasatları ve üç hassa çiftliği ile geçindiren Palamud gibi köyler vardı. Diğer yanda ise, hemen hiç tahıl tarlası olmayıp meyve ve sert kabuklu yemiş yetiştiren Malkoç sakinleri gibi köylüler vardı. Bu köylerden birincisinde çok sayıda çiftlik, toprağın kıt olduğu ikincisinde ise bereketli meyve bahçeleri vardı. Palamud ve Malkoç arasında üretim açısından çarpıcı bir zıtlık olmasına karşın, ikisi de İstanbul'a ağır âşar ödüyordu. Bayraklı gibi diğer bazı köyler ise fazla nüfusun yarattığı toprak kıtlığının ve devletin göçe izin vermek istememesinin sıkıntısını çekiyordu.

Ürün ve gelir farklılıkları, İzmir çevresinde imparatorluğun başka yerlerine göre daha fazlaydı. Çevreden yalıtılmış ve tek ürünlü orta Anadolu platosunda köylü işletmelerinin yüzde 90'ından çoğunda tahıl üretiliyordu; Balkanların iç bölgelerinin büyük bölümünde de toprağın aynı derecede geniş bölümünde tahıl üretiliyor ve hayvancılık yapılıyordu.[33] İzmir'in artalanında ise tahıl, üretimin ancak yüzde 40'ını oluşturuyordu. Dolayısıyla toprak mülkiyeti ve verimliliği, geçim ve gelir düzeyini, Anadolu'nun ve Balkanların iç kesimlerinin tahıl-egemen ekonomilerindeki gibi doğru olarak yansıtmıyordu. Goğulca ve Özeroğlu gibi meyve üreticisi köylerde yaşayan, İzmir ve başka yerlerdeki pazarlara sık sık giden köylüler, temel besin maddesi sıkıntısı çekmezdi. Yalnız tahıl ve meyve değil, pamuk, yün, balık, baklagiller ve başka ürünler de İzmir kazasındaki bolluğa ve pazar esnekliğine işaret ediyordu.[34] Bol tahıllı ve meyvesi olmayan köylüler bile yerel pazarlarda başka ticari ürünleri satıp zorunlu ihtiyaç maddelerini alabiliyordu. Bu yapısal çeşitlilik açlık tehlikesini azaltmanın yanı sıra çerçilerin ve tüccarın pazar dengesizliklerine esnek ve kazançlı tepkiler vermesine olanak tanıyordu.

1500'lerde Osmanlı, Venedik ve Ceneviz gemileri İzmir limanı üzerinden yalnız tahıl ve meyve değil, sert kabuklu yemiş, baklagiller, pamuk ve balmumu da ihraç ediyordu. İmparatorluk nüfusunun görece az olduğu ve devletin hâlâ hızla genişlemekle meşgul olduğu yüzyılın ilk

32 Göçler yoluyla köylü mobilitesi için bkz. Faroqhi (1984, 11. Bölüm).

33 Faroqhi (1977): 169-70; ve McGowan (1969: 150).

34 Tahrirlerden yola çıkarak 17. yüzyıla kadar İzmir kanalıyla göreli az miktarda pamuk ihraç edildiği söylenebilir (bkz. Ek 2) Venediklilerin pamuk ticareti için bkz. Ashtor (1976: 675-715). Osmanlı topraklarındaki pamuk için bkz. İnalcık (1979-80: 1-65); ve İnalcık, 'Kutn', *EI*[2]

onyıllarında bile, Osmanlılar bu ticareti gümrük tarifeleriyle düzenlemeye çalışıyordu. Batı Anadolu'da, Avrupa'dan gelen mallar, "hem Müslüman hem de vergi ödeyen kefere için yüzde 5'ten değerlendirilirdi. Yiyecek maddeleri için ise, herkes için yüzde 5'ten değerlendirilen şeker dışında, değerlendirme Müslümanlar için yüzde 2, kefere için yüzde 5 idi."[35] İstanbul bu tür nizamnamelerle hem değerli besin maddelerinin (özellikle tahılın) Müslüman tüccar tarafından ithalini teşvik etmeyi hem de Hıristiyan tüccarın zorunlu ihtiyaç maddelerini ihraç etmesini önlemeyi amaçlıyordu.[36]

Bu tür düzenlemelere rağmen, yüzyılın son on yıllarında tahıl açısından yoksul olan İzmir kazası bile zaman zaman yabancı tüccara bu hayati ürünü temin ediyordu. Başka dönemlerde ise İzmir, kıtlıktan kurtulmak için tahıl ithal etme yoluna gidiyordu. 1574 Kasımında İstanbul, kısmen, "Mısır'dan ve başka yerlerden... İstanbul'a" mal taşıyan Osmanlı gemilerinin İzmir'de demirleyip yüklerini de orada satmaları nedeniyle darlık çekti.[37] 150 yıl kadar sonra, Ege adalarından Sisam'ın sakinleri batıya kaçak "mısır" ihraç ettiler ve açıklarını kapamak için Anadolu'dan tahıl ithal ettiler.[38] Mısır'ın tahıl ambarlarıyla İstanbul arasındaki deniz yollarında seyreden ya da yalnızca kârlı fiyat dengesizlikleri peşinde koşan Osmanlı ve yabancı gemi kaptanları, başkentin sabit fiyatlarını kabullenmektense, yüklerini İzmir'de ve yolları üzerindeki başka limanlarda satıyorlardı. Ege sularını sakinleştiren Osmanlı barışından yararlanan bu tacirler, havzanın fiyat eşitsizliklerine ve farklılaşmış pazarlara duyarlı hale gelmesine neden oldu.[39] Körfezi içinde güvencede olan, artalanı tarafından beslenen İzmir de bu ticaretten payını aldı.

İZMİR KAZASINDA EKONOMİK, ETNİK VE TOPLUMSAL ÇEŞİTLİLİK

İzmir'in çevresi yalnızca köylerden ibaret değildi. Limanın artalanındaki köylü nüfus, aynı zamanda balıkçı, derbentçi ve çeltikçiydi. Bunlar, göçebe Türkmenler, Antalya yakınlarındaki kıyı kasabası Manavgat'tan gelen göçmenler, Arap deveciler ve elbette batı Anadolu'nun iç kesimlerinde kol gezen kanun kaçakları ve serserilerle karşı karşıyaydılar. Bölge-

35 BBA, TT, 148, s. 5.

36 Hububat nakliyesinde maliyetler için bkz. Güçer (1964: 28-30).

37 BBA, MD 40, no.471.

38 Pococke (1811: 644).

39 Böyle bir ağın varlığı artı ürün kavramının kullanışlılığını kısıtlıyor. Çeşitlenmiş bir pazar ekonomisinde artı ürün nasıl doğru olarak belirlenebilir? Terim monokültürel bölgelere gayet iyi uygulanabiliyor (bkz. North ve Thomas, 1975: 18-19).

nin çeşitliliğine ve ekonomik esnekliğine katkıda bulunan bütün bu kişiler, bir yandan da, Osmanlı tapu tahrir görevlilerinin ve vergi mültezimlerinin korumaya çalıştığı o istikrarlı ve durağan köylü toplumunu altüst ediyordu.

Yalçın dağları ve ılıman vadileriyle batı Anadolu arazi yapısı, mevsimlik olarak Gökçekarı yakınına yerleşen 14 Türkmen ailesi gibi göçer grupları için uygundu.[40] Osmanlının geçmişini temsil eden ama imparatorluğun 16. yüzyıldaki birçok toplumsal hedefine ulaşamamasına neden olan bu gibi göçerlerin vergi muafiyeti de özel görevleri de yoktu; köylülerle huzurlu olmasa da birarada yaşarlardı ama onlardan oldukça ayrı, özerk birimler halindeydiler. Koyun beslemeyen köylüler, et, elyaf, deri ve dokuma karşılığında göçerlere kışlık otlak (kışlak) verirlerdi.[41] Ancak, yerleşik çiftçilerin geleneksel otlak arazisine el koyması, öte yandan sürekli dolaşan göçerlerin boyun eğmez yasasızlığı, her iki tarafın tetikte durmasına yol açıyordu.

Dağ ve vadi yollarında gidip gelen çerçiler, tüccar ve kervanlar, Türkmenlere ve kanun kaçaklarına av olurdu. Kervansaray ağı bu gezginlere yiyecek, yatacak yer ve koruma sağlarken, derbentçiler yolcuların geçmesi gereken tehlikeli akarsu ve dağ geçitlerini korurdu. Kızılcadağ yöresindeki Gökyaka kentinin sakinleri, "âşarlarını verdikten sonra ... bütün olağanüstü vergilerden muaf tutulduklarını bildiren bir ferman elde ettiler. [Karıyolu dağ geçidini] hırsızlardan zalimlerden korudular."[42] 1575-76'da ise, "başlangıçtaki kırk" derbentçinin "yalnızca ikisi" hayattaydı ve diğer 38'inin yerine başkalarının, mümkünse oğullarının geçirilmesi gerekiyordu. Bu tür görevler süresiz olup çok istenirdi, çünkü yetkililerin reayayı İslamı kökenli âşardan hiçbir zaman muaf tutmayıp padişahı yasalarına dayanan vergilerden de çok ender olarak muaf tutmasına karşılık, çoğu kez hizmet karşılığında ağır olağanüstü vergilerden muaf tutardı.[43]

40 BBA, TT 537, s. 57.

41 İzmir kazası tahrir defterinde koyun vergisinin ortalama bir köyde gelirin yüzde 1,5'undan daha azı oluşturmasına rağmen, hemen her köy için resm-i kışlak ve resm-i otlak-i yürükan-i kışlakçıyan denen vergiler vardır. 1528-29 Aydın kanunnamesi canlı koyun ve kesilmiş koyun için rüsum koyar ve köye dışarıdan getirilen kasaplık koyun için de özel bir kategori belirtir (bkz. BBA, TT 148: 4-5) Küçük ve büyük baş hayvanların mevsimsel otlakları için bkz. Johnson (1969: 11-12 ve 20-25).

42 BBA, TT 537, s. 70. Olağandışı vergiler avarız-i divaniyye ve tekâlif-i örfiyye idi. (Bkz. Güçer 1964: 69-92). Balkanlardaki derbentçiler için bkz. Todorov (1983: 34-43).

43 Bkz. İnalcık (1959: 598-997.

Köylüler yolların güvenliğini sağlarken Arap deveciler de daha uzmanlaşmış bir hizmeti, taşımacılık hizmetini sunarlardı. Bu kişiler 1516-17'den sonra Arap topraklarından batı Anadolu'daki tuz yataklarından tuz taşımak için getirilmiş olmalıdır.[44] Kendi iç toplumsal yapılarını korumakla birlikte, kısa bir süre sonra devlet için tuz taşımayı bırakıp, develerini kıyıyla iç kesimler arasında mal getirip götüren tüccara kiralamaya başladılar. İzmir'in gelişerek ticari bir merkeze dönüşmesiyle birlikte, bu topluluk da, limanı doğuya bağlayan canlı kervan ticaretinde kendine güvenli bir ekonomik yer edindi.[45]

Derbentçilerin koruduğu ve devecilerin geçtiği yolları kullanan tüccara başka ticari seçenekleri çeltikçiler ve balıkçılar sunuyordu. Deryanda adlı delta köyünde ve başka yerlerde köylüler bereketli pirinç tarlalarını işliyor, ürünün üçte iki gibi insafsız bir bölümünü devlete veriyorlardı.[46] Bunun karşılığında büyük vergi indirimlerinden yararlanma, ayrıca İstanbul'daki sarayın da tadına doyamadığı, kolayca alıcı bulabilen bu ürünün üçte birini satma hakkına sahiptiler. Dere ve ırmak kıyılarında ve deltalarda pirinç yetiştiren köylüler, ürünlerinin büyük kısmını İzmir üzerinden İstanbul'a gönderirdi.[47] Öte yandan Urba, Malkoç ve Deryanda'da ve kıyıdaki başka yerlerde balıkçılar, dere, ırmak, delta, koy ve körfezlerde balık tutardı.

***

Türkmenler, derbentçiler ve deveciler bölge nüfusunun çeşitliliğine örnek oluştururken, çeltikçiler ve balıkçılar da toprağın ne kadar değişik biçimlerde ve yoğun kullanıldığını gösteriyor. Bölge sakinleri yalnızca ürünlerin topraklarına uygun olup olmamasına değil, kolay satılıp satılamamasına karşı da duyarlıydı. Pazarın taleplerine uyum sağlama çabası, bölgenin Levant'ın önemli deniz yollarına yakınlığının yansımasıydı. Osmanlılar, İzmir'in uluslararası ticaretin merkezlerinden biri olarak ortaya çıkmasına olanak tanıyan güvenliği sağlıyor, ancak bir yandan da ticareti özenle düzenliyor ve önceliği iç gereksinmelerin, özellikle de İstanbul'un gereksinmelerinin karşılanmasına veriyorlardı. Önemli ölçüde durağan ve dışa kapalı olan bu ağ, 1570'leri izleyen onyıllarda parçalanmaya başladı. Bir yandan iç tehditler merkezi idareyi, yetkilerinin bir bölümünü önce yerel görevlilere sonra da âyâna devretmeye zorlarken, bir yandan da

44 Bkz. İnalcık (1983a: 256-70).

45 Bkz. Faroqhi (1982: 523-39). Anadolu'daki kervan yolları için bkz. Taeschner "Anadolu," *EI*^{2}; ve Ülker (1974: 71-76).

46 Bkz. İnalcık (1982: 69-141).

47 BBA, TT 537, s. 44, 70-71, ve 78-80.

dünya ticaretinin biçimlenişindeki hızlı değişimler, yabancı tüccarı batı Anadolu'nun tarımsal üretiminden yararlanabilmek için daha saldırgan olmaya itti. Birdenbire batı Anadolu ticareti gelişmeye ve İzmir'de güçlenmeye başladı. İşin ilginç yanı, ticaretteki bu canlanma ve odaklaşma, Osmanlıların karşı çıkışına rağmen ve bütün imparatorlukta ticaretin ve imalatın durgun olduğu bir dönemde gerçekleşti. Daha da garibi, eşkıyalar kırsal bölgelerde kol gezer, kent ve kasabaları tehdit ederken, köylüler tehdide açık ve kimi zaman da yorgun düşmüş topraklarını çaresizlik içinde terkederken, başka yerleşimlerin nüfusu azalırken, İzmir, Levant ticaretinin esas ambarı haline geldi. İzmir'in ekonomisi, toplumsal ve ekonomik felaket batı Anadolu'yu sarsarken bile hızla gelişti.

İKİNCİ BÖLÜM

BATI ANADOLU'DA DEĞİŞİMİ HIZLANDIRAN ETKENLER

Osmanlı devletinin batı Anadolu'yu İstanbul'un iaşesini karşılayan bir bölge olarak tutma çabasına rağmen, bölgenin imparatorluktaki toplumsal, ekonomik ve ticari konumu 17. yüzyıl başlarında çarpıcı biçimde değişti. Bu dönemde, önce Avusturya İmparatorluğu (1593-1606), sonra da Safeviler egemenliğindeki İran (1603-1618) ile yapılan zorlu ve uzun savaşlar, imparatorluğu harap etti. Söz konusu savaşlar ve Osmanlıların daha sonra girdiği bütün savaşlar çok büyük insan ve malzeme harcamalarını gerektirdi, hazineye ani ve müthiş yük getirdi. İmparatorluğun toprağa dayalı sipahi sistemi, 17. yüzyıl savaşlarının gereklerine uyum sağlayamıyordu; tüfekli piyadeye duyulan ciddi gereksinme devleti yeniçeri saflarını genişletmeye, askeri sınıfından olmayan tebaayı da orduya almaya zorladı. İstanbul'un askere aldığı köylü ve topraksız insan bölükleri, leventlikleri sırasında ateşli silahlar ve savaş sanatı konusunda belli bir bilgi sahibi oldular, ancak daha sonra iş bulmada zorlukla karşılaştılar.[1] Özellikle 1598-1607 yıllarında birçok eski levent, küçük çete ve ordular halinde Anadolu'da dolaşarak köylerden yiyecek ve mal gaspetti, köylüleri topraklarından sürdü ve en büyük kentleri bile yağma ve yıkımla tehdit etti.

Celali isyanlarının ve bütün Anadolu'da köylülerin bu nedenle yurtlarından kopmasının karşısında Osmanlı devleti Anadolu toplumunun dokusunu korumaya çalıştı. Onyıllar boyunca zaman zaman yinelenen ayaklanmalar

1 Leventler için bkz. Akdağ, (1963: Bölüm 3); ve Cezar (1965).

giderek devleti âyânın doğuşuna izin vermeye ya da en azından hoşgörü göstermeye zorladı. Âyân ise, zaman zaman taşradaki temsilcisi olduğu devletin otoritesini gaspetti.[2] Merkezi denetimin çözülmesi, huzursuzluk bölgelerinde sürekli yeniçeri ordugâhları kurulmasını da gerekli kıldı. Bu yeniçeriler zaman içinde yerel çıkarlarla bağlanarak imparatorluk içinde bir merkezkaç kuvveti daha oluşturdular. Bu gelişmenin bir örneği İzmir yakınlarındaki Seferihisar kasabasında yaşandı; yeniçeriler 1617-1618'de doğu cephesine düzenlenen sefere katılmayı reddettiler, çünkü hepsi kasap, fırıncı ve pazarcı olmuşlardı.[3] Ordugâhın bu itaatsizliği seferi tehlikeye atıyor, üstelik suistimalleri de Seferihisar'daki lonca düzenini zayıf düşürüyordu. Resmi pazar fiyatlarına uymayan yeniçeriler, malları için fazla fiyat istiyorlardı.

Değişimi hızlandıran bir diğer unsur ise, Habsburglar ve Safevilerle yapılan uzun savaşlar boyunca süren hazır para gereksinmesiydi. Osmanlı parasının sürekli değer kaybının şiddetlendirdiği bu gereksinme, devletin vergi ayrıcalıklarının gittikçe daha büyük bölümünü mültezimlere, devlet görevlilerine ya da dinsel ve toplumsal cemaatlere bırakmasına neden oldu. Bütün bu unsurlar, Anadolu'da otoritenin merkezilikten uzaklaşmasına ve giderek parçalanmasına katkıda bulundu; İstanbul bu süreci hiçbir zaman bütünüyle durduramadı.[4]

BATI ANADOLU'DA EŞKIYALIK VE OTORİTE

16. yüzyılın sonundan önce, İzmir ve çevresinde şiddet ve kanunsuz-

2 İsyanların bölgesel niteliği için bkz. Faroqhi (1987b: 120).

3 BBA, MD 81, no. 367.

4 Bu dönüşümler üzerine birçok çalışmalar vardır. Genel bir inceleme için bkz. İnalcık, (1973: 46-51. Celali isyanları üzerine klasik çalışma Akdağ'ın *Celali İsyanları*, sonraki büyük kaçış için ise yine Akdağ'ın "Celali isyanlarından büyük kaçgunluk" (1966: 1-49) adlı makalesidir. William James Griswold da İngilizce'de isyanları anlatan bir çalışma yayınlamıştır (1983). Ayrıca İnalcık bu dönemin Osmanlı toplumu üzerine birkaç çalışma yapmıştır. Son zamanlarda İnalcık, Celali isyanlarının toplumsal kökenleri üzerine Akdağ'ın vardığı sonuçları sorgulamış (1980: 283-337) ve 17. yüzyıldaki Osmanlı gerileme döneminin sorunlarını anlatmıştır. "Centralization and Decentralization in the Ottoman Administration" adlı makalesinde (1977:27-52) Osmanlı gerileme dönemi teorisine karşı çıkmıştır. Hem gerileme hem de adem-i merkeziyetçilik modellerine şu sıralarda karşı çıkılmaktadır. Örneğin bkz. Faroqhi (1986c: 24-33); Howard (1988: 52-77); ve Barkey et. al (1987). Hatta 17. yüzyıldaki dönüşümlerin imparatorluğun devamına yaradığı bile söylenebilir. Aynı dönemde İngiltere'nin başkent ile kasabalar arasında "al ve ver"i öğrenerek ayakta kalabilmesi gibi, izleyen iki yüzyılda Osmanlının kendisini toparlaması da vilayetlerin kendi başlarına ayakta kalabilmeleri sayesinde mümkün olmuş olabilir (bkz. Goffman, 1988).

luk örnekleri sürekli yaşanırdı. 1577-78'de Osmanlı makamları, batı Anadolu'daki eşkıyaların bir bölümünü hızla idam ettirecek, kalanları da imparatorluk donanmasında küreğe mahkûm edecek kadar kaygılanmıştı.[5] Ancak durum kötüye gitti. 1592'den 17. yüzyıla kadar, serserilik, kanunsuzluk, hatta asi askerlerden oluşan örgütlü çeteler, batı Anadolu'nun Aydın, Hamid, Teke, Menteşe, Saruhan ve Suğla vilayetlerindeki kırlık bölgenin ve sık sık da kentlerinin başına belâ oldu.

Osmanlı askeri sınıfının mensupları eşkıyalığa yöneldikçe, toplumsal düzenin koruyucuları ile yıkıcıları arasındaki ayırım çizgileri bulanıklaştı. 1592'de, Rodos adasını Anadolu anakarasından ayıran denizi korumakla görevlendirilen bir grup yeniçeri, çevrelerine topladıkları haydutlarla birlikte kuzeye, Tire, İzmir ve Çeşme dolaylarına yöneldiler. 100-200 kişilik bu çete, kervanlara pusu kurarak ihtiyaç maddelerini ve ticari eşyayı yağmaladı, hatta köylere baskın yaparak Müslüman aileleri evsiz bıraktı.[6] Ertesi yıl, Urla kıyı kasabasından Kısrakoğlu Hamza adlı biri, yeniçerilerin "keçe külahını takarak" çevresine korku saldı.[7] Kısa süre sonra, bu kez de kasabaya indiklerinde görünüşte "sarhoş olup kabadayılaşan" ve tüccar malını çalan korsanlar Urla'nın sükunetini bozdu.[8] 1596'da, Ali adlı bir Urlalı, bölükbaşı olduğunu iddia ederek birkaç kazanın eşkıyasını emri altında topladı ve Suğla vilayetinde eşkıyalığa girişti.[9] Ali, kendi İslam hukuku yorumu doğrultusunda köylülerden para topluyor, onları cezalandırıyor, hatta idam ediyordu. Devletin yetkilerini de kendinde toplayan Ali, böylece hem Osmanlı devleti hem de kulları için tehdit oluşturuyordu.

Batı Anadolu'daki yerel idari görevliler de, özellikle vergi toplama konusunda, ayrıcalıklarını kötüye kullanıyorlardı. 1616'da, İzmir yakınlarındaki Boynuzseküsü köyü sakinleri, İzmir limanındaki kalenin bakımı için vergi toplayan Mehmetoğlu Mahmut'u yetkisi dışında para almakla suçladılar.[10] Mahmut'un suistimalleri arasında yılda her kantar zeytinyağı için 500 akçe, her koyun için 60 akçe, her hizmetkâr için 20 akçe, kendi kâtibine ödemek için 10 akçe, öküz başına yarım guruş ve deve başına bir guruş alması vardı. Bu oranlar, zeytinyağı kantarı ya da deve yükü başına bir ya da iki akçeyi ender olarak geçen olağan vergilerin çok üzerindeydi.[11]

5 BBA, MD 30, s. 40.

6 BBA, MD 70, s. 144, no. 283.

7 BBA, MD 71, s. 39, no. 77. Kendine sekban diyordu. Bkz. Akdağ (1963:125-27).

8 BBA, MD 71, s. 346, no. 645.

9 BBA, MD 74, s. 81, no. 237.

10 BBA, MD 81, no. 113. Boynuzsekiz (Boynuzseküsü) köyü idari olarak İzmir'e bağlıydı.

11 Aydın'daki resmi oranlar için 1575-76, bkz. BBA, TT 148, s. 3-4.

Vilayetteki mali ve askeri denetimin bu çözülüşü karşısında âyân, düzen ve otoritenin korunmasını üstlendiler. Daha 1592'de, Suğla vilayetindeki âyân, devlet işlerinin yürütülmesi ve kırları kasıp kavuran anarşinin ezilmesi işini ele almışlardı.[12] Suğla âyânı İstanbul'a vilayetteki eşkıyanın hayatı çekilmez kıldığından yakınıyor ve "haklarından gelinmezse hepimiz dört yana dağılacağız" uyarısında bulunuyordu; bu umutsuz görünen durumda nüfuzlu tebaa devleti imdada çağırmıştı. 1605'te de aynı şeyi yaptılar: İzmir kazasındaki âyân ve imamlar, Burun Abar (Bornova) köyü sakinleriyle birlikte, İstanbul'a, köydeki evlere zorla giren, mal ve yiyecekleri yağmalayan, kadınların ırzına geçen, bütün bunları yaparken de kadı temsilcisi olduklarını iddia eden yeniçeri Hasan Osman ve oğullarını şikâyet ettiler. Köylüler, devlet bu çapulcuları ezmezse cemaatin dağılacağı tehdidinde bulunuyor, kaza âyânı ise, birçok köylünün kaçmış olduğunu belirtiyordu.[13] İstanbul, suçlamaların ciddiyetini kabul etmekle birlikte orantısız ölçüde zayıf bir tepki vermeyi uygun buldu:

> Sabıka Anadolu beylerbeyisi olan Üveys Paşa oğlu Mehmed dâme ikbâlühüye ve İzmir kadısına hükm ki kaza-i mezbûre tabi Burun Abar nam kariye halkı tarafından rikâb-i hümâyunuma arzuhal sunulup kariye-i mezbûrede sakin piyade taifesinden Hacı Osman nam kimesnenin oğlu Hüseyin ve Mahmud ve Yusuf nam kimesneler eşkıyadan olub vilayet-i mezbure sakinlerinden ..... nam yüz elli akça fazlının kendüsi südde-i saadetimde mülazemet üzere iken evin basub emval ve erzakın gâret etdüginden maada dört nefer cariyesin dahi (cebren [üstü çizilmiş] çeküb alub bi'lfiil tasarrufunda olub ve Abu Bekr nam kimesnenin dahi hatununu dahi tasarruf etmekle mezbûre hatun kendüyi katl edüb ve bundan maada Tuzcu nam kimesneyi dahi bir ağaca sarub bir kızını babasına karşı muatebe tasarruf eyleyüb ve Torala ve Hacı Sinan ve Hacı Zeyn nam kimesnelerin oğulların tasarruf edüb bunun emsali taaddîlerinin nihayeti olmamağla müslümanların ehl ve iyali hammama çıkmağa kadirler olmayub kimi çavuş kimi yeniçeri namında olmağla haklarından gelinmez ise cümle kariye halkı perakende olmak mukarrerdir deyü bildirib ve mezbûrlerden yeniçeri olan Hasan Osmanın ulufesi kat olunub Murad timar olduğuna ve defterden ihrac olunmağla... [14]

12 BBA, MD 70, s. 144, no. 283. Özer Ergenç makalesinde (1982:105-18) "âyân ve eşraf" terimini inceliyor.

13 Akdağ, "Celali isyanlarından büyük kaçgunluk" makalesinde 1603-1606 arasında reayanın kitlesel göçünü inceler (1966).

14 BBA, MD 75, s. 164, no. 302. Bu, hükümetin köylülerin şikâyetlerine yanıtıdır, âyâna yanıtı da hemen hemen aynıdır. (Özetle: ...Burun Abar köyü halkı bana dilekçe verip aynı köyde oturan [bazı kişilerin] eşkıya olduğunu bildirdi. Ev basıp mallarını gaspetmişler ve dört kişinin karısına tecavüz etmişler. Bu kadınlarda Ebu Bekir'in karısı bu yüzden kendini öldürmüş. Tuzcu diye birini ağaca bağlayıp gözü önünde kızına tecavüz etmişler... Eğer bunların haklarından gelinmezse köy halkı dağılacaktır. Yeniçeri Hasan Osman'ın ulufesi kesilsin....)

Osmanlı devletinin, Osmanlı ordusuna bağlı ya da ordudan yeni ayrılmış olup Osmanlı görevlileri adına zulüm yapanların bu tür anarşik davranışlarına gösterdiği tepki etkili değildi.[15] Daha sonraki yıllarda, Divan-ı Hümayun taşradaki huzursuzlukları bastırmakta giderek başarısız kalınca âyânlar kendileri tepki vermeye ve kendi iktidar yapılarını oluşturmaya başladılar.[16]

Karışıklığı bastıranlar her zaman Osmanlı görevlileri (beylerbeyi ve kadılar) değildi. Hem kuzeybatı hem de doğu askeri cephelerinde bunalım yıllarıydı; sefer mevsimlerinde kaymakamların resmi görevlilerin yerini aldığı ve taşrada düzenin korunmasından sorumlu olduğu sık sık görülürdü. Beylerin Safevilere karşı savaşması gerektiği için 1607 Ağustosunda Suğla'da vilayetteki kanunsuzluğu bastırmak için yalnızca bir kaymakam kalmıştı.[17] Yeterli korumadan yoksun olan reaya saldırıya gittikçe daha açık hale geliyor, toprağı ve geçim aracını terketmek ile başka savunma yolları aramak arasında seçim yapmaya zorlanıyordu.

İzmir kazasında karışıklıklar hiç durmuyordu. 1590-91'de, Suğla'nın eşkıyadan temizlenmesinden sonra, beyler Rodos'tan gelen tacirleri korumak ve Selanik'ten İstanbul'a çuha getirmek için denize açıldı; ancak bu yüzden kaza yeni karışıklıklarda savunmasız kaldı. Dört yıl sonra, eşkıya İzmir'le Çeşme arasındaki dağlık bölgede rahatsızlık vermeye başladı. 1607-8 bunalım yılıydı; Kızılhisar'da eşkıya seferdeki bir yeniçerinin evini yağmalıyor, Seferihisar'dan 15-20 kişi Barçınlı köylülerinden 600 baş sığır ve öküz çalıyor, düzensiz yeniçeri grupları İzmir çevresindeki yolları tutuyor, İzmir yakınında asiler bir sipahinin evini yağmalıyor, başka kanun kaçakları Seferihisar üzerinden yasadışı mal kaçırıyor ve eşkıya çeteleri Manisa yakınlarındaki devlet kalelerine karşı yığınak yapıyordu. 1615-16'da kolay manevra yapabilen hafif kıyı teknelerinden inen gemiciler Suğla sakinlerine korku saldı, 1630-31'de ise Urla çevresindeki köyler cinayet ve yağma olaylarıyla sarsıldı.[18]

Sık ve acil başvurulara rağmen, devlet karışıklıklar karşısında kesin önlem almadı. İstanbul, gezici çeteleri malıkûm ederek devletin otoritesini gösterdi; ancak bu çetelere boyun eğdirmek için gereken insan gücü ve parayı vermedi. Bunun yerine idari önlemlerle yetindi; asi yeniçeri ve sipa-

15 BBA, MD 75, s. 216 Seferihisar'da (1605) benzer bir olayı anlatır.

16 17. ve 18. yy'da âyânın iktidar yapısı için bkz. İnalcık 1977: 31-52.

17 BBA, MD 76, s. 67, no. 167.

18 Bkz, sırasıyla, BBA, MD 67, s. 27; MD 73, s. 150, no. 348; MD 78, s. 340 ve 392; MZD 8, s. 16; MD 78, s. 86, no. 226; MD 78, 863, no. 3050; MD 78, s. 258, no. 481; MD 78, s. 553; MD 80, no. 792; ve MD 85, no. 328.

hilerin ulufelerini kesti, mahkûm eşkıyanın küreğe ya da yargılanıp cezalandırılmak üzere yerel mahkemelere ya da İstanbul'a gönderilmesini buyurdu. Eşkıyanın fiili cezalandırılmasını ise, o anda olay yerinde kim varsa -kadı, kaymakam hatta ilgisiz görevliler- üstleniyordu.[19] Geçmişte devletin "kendini göstermesi" yeterli olmuştu. Ancak, taşradaki idari organlar üzerindeki merkezi denetimin zayıflaması, bu önlemleri yetersiz hale getirmişti. Devlet birkaç kere yerel görevlileri kenara iterek Anadolu'daki asilere karşı kendi harekât düzenledi, ancak başka acil kaygılar İstanbul'u iç karışıklığı görmezden gelmeye zorladı.[20]

TÜFEK DAĞITILDI, EŞKIYALIK DEĞİŞTİ

Osmanlılar eşkıyalık karşısında aldırmaz gibi davranıyorlardı ama Divan-ı Hümayun eşkıyalıkla bağlantılı olarak ateşli silahların yaygınlaşmasını son derece ciddiye alıyordu, zira bu durum taşradaki otoritesini köy ve kentlerdeki çalkantılardan daha çok tehdit ediyordu. Askeri sınıf yeni kullanıma giren tüfek üzerindeki tekelini 16. yüzyıl başında kaybetti; 1570'lerde bütün imparatorlukta artık kolayca ve ucuza tüfek alınabiliyordu. Öte yandan, Osmanlılar savaşmak için gittikçe daha büyük ordulara ihtiyaç duyuyorlardı, ancak bu orduları besleyecek paraları yoktu. Dolayısıyla, özellikle Anadolu'da Osmanlı ordusuna yazılmış ya da başka biçimlerde alınmış ve sonra da terhis edilmiş düzensiz asker grupları paralı asker olarak beylerin ya da âyânın emrine giriyor ya da tüfek elde gezici çeteler halinde kırlık bölgelere korku saçıyordu.[21] Yüzyılın sonunda tüfekli kanun kaçakları yarımadada kol geziyor, Celâli isyanlarını ve ardından gelen toplumsal çalkantıyı şiddetlendiriyor, hatta bunlara doğrudan yol açıyordu.

16. yüzyıl boyunca devlet ateşli silahların izinsiz kullanımını sınırlamaya çalıştı, kimi zaman da başarılı oldu. Kayseri kazasında reayayı sistemli olarak silahsızlandırmak ve tüfek sahipliğini askeri sınıfla sınırlı tutmak için kayıt tutulmaya başlandı.[22] Bölgenin denizden uzak olması İs-

19 1607-8'de hükümet İzmir civarında ateşli silahları toplayon bir kişiyi bölgede eşkiyalığı durdurmakla görevlendirmişti (bkz. BBA, MD 78, s. 86, no. 226).

20 1607-1608'de Sadrazam Murat Paşa, Avusturya'daki savaş bitince bir orduyu Anadolu'daki isyancıların üstüne sürmüştü (bkz. Griswold 1983); 1619'da İstanbul Hüseyin Paşa'yı Cennetoğlu eşkıyasının üstüne yolladı (bkz. Uluçay, 1944: 31-36).

21 İnalcık (1975,1978b: 195-201).

22 Jennings (1976b: 353-57). Yazar analizini, şiddet hareketlerinde ateşli silahların ender kullanılması üzerine oturtuyor. Ancak başka silahların seçilmesinde başka unsurlar da etkili olabilir; özellikle kentlerde sessiz olmak önemli bir unsurdu. Bir tüfek gürültü çıkarır ve taboncanın aksine saklanması güçtür. Örgütlü askeri güçlerin dışında ateşli silah kullanılması belki de değmeyecek kadar dert açıyordu.

tanbul'un bu denetim politikasını uygulayabilmesine olanak verdi, Anadolu'nun kıyı bölgelerinde ise daha başarısız oldu. 1568-69'da bile devlet Kocaeli çevresindeki kadıları, reayanın ateşli silah bulundurmasına izin vermemeleri için uyarmıştı.[23] Bu yöntemler işe yaramadı; 1592'de devlet ateşli silahlar üzerindeki denetimini tamamen kaybetmişti. Tüfekli çeteler Suğla'da ve diğer kıyı vilayetlerinde kol eziyordu. Kanun kaçakları, devlet yakalamaya çalıştığında da kimsenin kendilerini sökemeyeceği "kayalık arazide mevzileniyorlardı". Yetkililer daha sonra, kanun kaçaklarının yeni silah bulmasını engellemek ve devlet cephaneliklerini güçlendirmek için Suğla'daki bütün reayanın ateşli silahlarına el koydu. Bu yöntemin de başarısı sınırlı oldu, çünkü hızla başka silah tedarik yolları ortaya çıktı.[24]

Kanun kaçakları bir baş belâsıydı, buna rağmen, devlet onları kendi başına bir tehdit olarak görmüyordu. Devlet, tüfeğin asilere verdiği güçten korkuyordu, zira eşkıya artık askerleri püskürtebiliyordu. Askeriye, ateşli silahların hızla yayılmasından sorumlu tuttukları reayayı silahtan arındırmayı da başaramamıştı. Yetkililer kıyı vilayetlerini, ateşli silahlara el koyarak ve sahiplerine para cezası vererek temizliyorlardı, ancak yerli imalat ya da yılankavi Anadolu kıyıları boyunca yapılan kaçakçılık yoluyla hızla ve ucuza yeni silahlar ediniliyordu.[25] İstanbul, bu el koyma politikasıyla yalnızca kırlık bölgeleri eşkıyalıktan kurtarmaya çalışmıyor, fırsattan yararlanarak devlet silahhanelerini ele geçirilen tüfeklerle dolduruyordu.[26] 1587-88'de gayet sert bir ferman, Suğla beyine ve Ayasoluğ kadısına, eşkıyalardan alınan ve geçici olarak Ayasoluğ kalesinde saklanan 1000 ateşli silahı İstanbul'a teslim etmelerini buyurmuştu; bir diğer ferman ise özel olarak beyi, bu silahları imha etmemesi için uyarıyordu.[27]

Devlet, ayrım gözetmeksizin bütün ateşli silahlara el koyamazdı. Osmanlı askeri sınıfı silah taşırdı ve devlet görevlileri bu ayrıcalığı çiğnememeye büyük özen gösteriyordu.[28] Ancak, söz konusu dönemde asker ile

---

23 BBA, MD 7, s.847.

24 BBA, MD 69, s. 386, no.568.

25 Ateşli silahları elde edebilme konusu için bkz. İnalcık (1975, 1978b:19); Jennings (1976b:343-45). Jennings'in tahminine göre Kayseri'de bir tüfek bir eşekten daha ucuzdu.

26 Batı Anadolu'dan gelen ateşli silahların silah depolarına konmasını buyuran belgeler arasında: BBA, MD 69, s.386, no. 568, MD 71, s.351, no.653; MD 72, s.205, no.395; MD 78, s. 84, no.221; ve MD 78, s. 86, no.226.

27 BBA, MD 64, s. 95 ve md 65, s. 229.

28 Özellikle bkz. BBA, MD 78, s. 86, no.226.

kanun kaçağı arasındaki ayrım çizgisinin bulanıklaşması bu işi zorlaştırıyordu. Düzeni koruyanlarla kötüye kullananları birbirinden ayırdetmek hiç de kolay değildi. Başka kişiler de silah yasağından muaf tutulunca iş daha da karıştı. Kervan yollarında yolculuk yapan yabancı tüccar saldırıya uğramaktan korkup ateşli silah taşıma izni almıştı.[29]

El koyma politikasını tehdid eden daha ciddi bir konu da eşkıya, korsan ve yabancı işgalciler karşısında kendisini savunmasız hisseden reayaya tanınan muafiyetti. Kayseri'deki yetkililer, şehir sakinlerinin tüfeklerini düzenli olarak toplardı. Ancak, 1609'da, kentlilerin ateşli silah bulundurma haklarını kanıtlamaları ve silahlarını kaydettirmeleri silahlarına el konmaması için yeterliydi.[30] Bu politika değişikliği, yalnızca yetkililerin kent sakinlerini koruyamadıklarını göstermiyor, toplumsal kargaşayı da bölgeye geri getiriyordu. Ateşli silah sahipliğindeki artış, suçluların ateşli silah bulundurma olasılığını da artırıyordu.

Osmanlılar, bütün ateşli silahların yasaklanması ile bazı kişilere silah bulundurma ruhsatı verilmesi arasındaki güç seçimle sık sık karşılaşmışlardı. 1593'te İstanbul, Suğla beyine önce reayadan bütün ateşli silahları almasını buyururken hemen ardından şunu ekliyordu:

> ... İzmir kazasına tâbi Urla ve tevâbiinde olan karyeler leb-i derya olub reayası biz serhadda sakinleriz küffâr-i hâksârın gemileri gelüb ve vilayetimizi nice kere gâret etmişlerdir yine gelmek ihtimali vardır bize tüfeng lazımdır ahvâlimizi arz edik deyü ilhâh edüb ve fi'l-hakika takrirleri vâki mutabık olub kasaba-i Urla ve tevâbiinde vaki olan karyelerde sakin olan reaya ellerinde olan tüfengleri aldırmayub maada reaya ellerinde bulunan tüfengleri emr-i sabıka mucebince alub miri içün kabz eylesiz amma Urla ve tevâbii reayasına muhkem tenbih ve tekid eylesiz... ehl-i fesada tüfeng verdükleri zahir olan anlardan dahi miri içün alınur...[31]

Urla sakinleri bu tehdidi uydurmamışlardı, batı Anadolu kıyıları ger-

29 Örnek olarak bkz. BBA, ED 13/1, s. 57 ve ED 26/1, s.7.

30 Kayseri sicilleri, cilt 14, s.92, madde 1 Jennings'de (1976b: 348) kısmen çevrilmiştir. Yazar birkaç başka kaynakla birlikte bu kaynağı da hükümetin "reayanın silahtan arındırılması için... kuralların işletilmesi" konusunda ısrar etmesinin kanıtı olarak vermektedir, oysa bu belge kısmen yazarı tekzip etmektedir.

31 BBA, MD 71, s.351, no.653, (Özetle:... İzmir kazasında denizin kıyısında bulunan Urla kentinde reaya, "sınırda yaşıyoruz ve kâfir gemileri sık sık gelip vilayetimizi yağmalıyor. Yeniden gelmeleri muhtemeldir. Malımızı korumak için tüfeğe ihtiyacımız var" dedi. Doğru söylüyorlar. Urla'daki ve çevre köylerdeki reayanın elindeki tüfekler alınmasın. Başkalarına gelince, onların ateşli silahlarına devlet adına el koymalısın. Ancak, Urla sakinlerini, tüfekleri fesatçılara vermemeleri için yeniden uyar.)

çekten de denizden gelen baskınlara açıktı. 1559-60'ta 30 korsan Çeşme'yi yağmaladı.[32] Sonunda Kavalalı bir kaptan korsan gemilerini İpsala adası açıklarında yakaladı.[33] 1565-66'da, dört ya da beş korsan teknesi Balat kazasındaki köylere tekrar tekrar saldırdı.[34] İstanbul'un başlıca kaygısı, bu teknelerin düşman devletlerin temsilcileri tarafından yönetiliyor olmasıydı. Son olarak, 1567-68'de korsanlar zimmi yakalayıp tekne yağmalamak için, Ege adalarına kıyı tekneleriyle yıldırım baskınları düzenlediler, sonra da Manisa yakınındaki köylere sığındılar.[35] Sonraki onyıllar boyunca kıyı akınları yoğunlaştı. Urlalıların silah denetiminden muaf tutulmayı istediği 1592-93'te Çeşme kalesinden 10, Sakız kalesinden de 20 kişi, bölgede korsanlara karşı devriye gezmek üzere hazırlanan filoya katıldı.[36]

Devlet sivil savunmada tüfeklerin işlevini anladı ve İstanbul'un kullarını koruyamadığının görülmesi durumunda, reayanın kendini savunma hakkı isteyeceğini, bunun ise kanunsuzluğu artıracağını, taşrada başka iktidar merkezleri geliştireceğini kavradı. Urla'nın İzmir Körfezi ağzındaki saldırıya açık konumu nedeniyle Divan-ı Hümayun Urlalıların denizden gelen akınlara karşı kendilerini savunabilmeleri için ateşli silah bulundurmalarına izin verdi. Urla'da ve Anadolu kıyılarındaki saldırıya açık başka kent ve köylerde silah denetiminden vazgeçilmesi ise silah kaçakçılığını ve dağıtımını teşvik etti, imparatorluğun bu bölgesinde ve diğer uzak bölgelerinde Osmanlı egemenliğini tehdit etmeye başladı.[37]

İSTANBUL'UN İAŞESİ

Devlet, imparatorluk kullarının iyiliği ve güvenliğiyle olduğu kadar, Mısır, batı Anadolu ve başka yerlerden başkente besin maddesi akışının sürdürülmesiyle de ilgiliydi. Modern dünya öncesinde kentler zorunlu tüketim maddelerindeki kaçınılmaz darlıkları hafifletmeye çalışırlardı; her kentin açlıktan kaçınmak için meyve, tahıl, elyaf ve yakıta, denizden ya da hemen artalanından ulaşabilmesi gerekiyordu. Kent merkezlerinin büyüklüğünü ve önemini, iaşelerini sağlayan bölgelerin verimliliği, kentlerin önemli kara ve deniz yolları üzerindeki stratejik konumları belirlerdi. Akdeniz havzasında Cenova, Marsilya, Dubrovnik, Venedik ve başka limanlar, egemenliklerini

32 BBA, MD 3, s. 163.

33 BBA, MD 3, s. 163, no.2.

34 BBA, MD 5, s. 10.

35 BBA, MD 7, s. 530.

36 BBA, MD 69, s. 308.

37 Batı Anadolu'da ateşli silahların denetimi konusunda diğer belgeler şunlardır: BBA, MD 72, s. 205, no. 395; MD 74, s. 148, no. 148; ve MD 78, s. 84, no. 221.

bu etkenlere borçluydu.[38] Yalnızca ticari bir işlev üstlenmekle kalmayıp, geniş bir iaşe ağının ve askeri ağın idari çekirdeğini de oluşturan İstanbul gibi bir imparatorluk başkenti içinse yeterli hasat ve güvenilir iaşe yolları çok daha önemliydi. Hem yiyecek ve elyaf üretiminin hem de gemi taşımacılığı ve kervan kapasitesinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfus artışına yetişemediği 16. yüzyılda, kaynaklar epeyce kıtlaşmıştı.[39]

İstanbul'daki darlıkları gidermek için, yetkililer bir yandan başkenti artalanına bağlayan ticaret yollarını geliştirirken, bir yandan da batı Anadolu içindeki bölgesel ulaşım sistemlerinin düzeltilmesini -ki arzın yerel talebi karşılamasına yardımcı olabilirdi- engellediler. Görevliler tahılın serbest dolaşımının devlet denetimini zayıflatacağından ve bu değerli ihtiyaç maddesinin İstanbul'da bulunmasını ve fiyatını belirsizleştireceğinden korkuyorlardı. 1565-66'da yetkililer, İzmir'den açlık çeken Urlalılara sınırlı bir miktar tahıl gönderilmesine istemeye istemeye izin verdiler; bu izin olmaksızın tüccar komşu kazalara bile buğday ve arpa götüremezdi.[40] Osmanlılar hasatlar arasında fark olduğunu görüyor, başkent dışındaki, hatta imparatorluk dışındaki insanların tahıl için yalvarmalarına kayıtsız kalmıyorlardı. 1564-65'te Ceneviz denetimindeki Sakız adasında kıtlık başgösterince Üsküdar üzerinden tahıl yardımı yapılmıştı.[41] Ancak, İstanbul genellikle taşradaki darlıklar karşısında önlem almıyordu, çünkü kendisi için yeterli besinin temini fazlasıyla önem taşıyordu.

Batı Anadolu birincil tahıl kaynağı değildi, ancak bölgede başka besin maddeleri üretiliyordu. 1630'larda saray-ı hümayun, yılda 15 deve yükü bal, 16 deve yükü çekirdeksiz üzüm, 5 deve yükü yabani kayısı, 4 deve yükü incir, 50 deve yükü pirinç, 33 deve yükü kuru üzüm tüketirdi; bu ürünlerin hepsi de İzmir çevresinde boldu.[42] Sultanın maiyeti doymak bilmez bir iştihaya sahipti. Mayıs 1609'da kilar-ı âmire (saray kileri), İzmir, Manisa, Sakız, Menemen, Nif, Foça, Güzelhisar, Ayasoluğ, Marmara, Ilıca, Birgi, Nazlı ve Karaburun kadılarından 2000 kantar çekirdeksiz üzüm, 1500 kantar kuru üzüm, 150 kantar badem, 150 kantar balmumu 200 kantar zeytinyağı, 200 kantar Urla sabunu, 500 kantar incir, 15 kantar pastırma, 200 kantar yabani kayısı, 300 kantar bal, 100 kantar kuru

38 Bkz Braudel (1972, v.1: 312-18 ve 576-94); ticareti düzenleyen kentler için bkz Hicks (1969:81vd).

39 Bkz. Barkan (1955:297). Özellikle İstanbulun nüfusu için bkz. İnalcık "İstanbul", *EI*^{2}.

40 BBA, MD 5,s. 492.

41 BBA, MD 6, s. 489.

42 Topkapı Sarayı Defteri 8702. Murphey bu belgeyi analiz eder ve özetler (1979:63-64, 348-52). Belgenin tarihini belirtmez.

TABLO 5: KİLAR-I ÂMİRENİN ALIMLARI (1620) (KANTAR OLARAK)

Ürün	İzmir	Ayasoluğ	Gördes	Manisa	Mendehorya	Menemen	Nif	Foça	Marmara	Toplam
Kuru üzüm	700					400	500	100		1.700
Balmumu	30									30
Zeytinyağı	40		100					5		145
Kuru fasulye	100									100
İncir	200					150				350
Bal	200[a]									200
Badem	40					10	10			60
Çekirdeksiz üzüm				1.000	100				500	1.600
Yabani kayısı		100				20				120
Meyiz kelter								200		200

Kaynak: Uluçay, *XVII'inci Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı*, İstanbul, Manisa Halkevi Yayınları, 1942, s. 48.

[a] Kutu olarak hesaplanmıştır.

armut, 200 kutu incir, 200 kutu bal peteği ve 500 kile börülce istemişti.[43] Bu ürünlerin çoğunluğu batı Anadolu'nun kıyı bölgelerinden, birçoğu da İzmir'in artalanından elde edilirdi (bkz. Tablo 5). Sarayın 1626-27'de tükettiği 1500 kantar kuruüzümün neredeyse yarısı İzmir kazasından, geri kalanı ise İzmir'e komşu olan Nif, Menemen ve Foça kazalarından gelmişti. Saray kilerinin balı hemen tümüyle İzmir'den getirilir, çekirdeksiz üzümünün yarısından çoğu ise Manisa'dan gelir ve gemilere İzmir'de yüklenirdi. Köylüler limana yakın yerlerde önemli miktarda zeytinyağı, incir ve kayısı da üretirdi. Anadolu ve Ege ticari arterlerindeki herhangi bir kesintinin sarayın bu besin maddeleri stokunu dayanılmaz biçimde tehdit edeceği açıktı.

İSTANBUL'UN İAŞESİ YÖN DEĞİŞTİRİYOR

Ne var ki, 1560'lar, 70'ler ve 80'lerde, yerel tüccarın İstanbul'a gitmesi gereken meyve ve tahılı başka yerlere göndermesiyle, batı Anadolu'daki Osmanlı iaşe ağı zaman zaman kesintiye uğradı. 1564-65'te İstan-

43 Çağatay Uluçay'ın çalışmasında bu belge vardır (1942:129-31). Benzer bir belge 1626-27 yılından kalmıştır: Bu belgede hükümet 1500 kantar kuruüzüm, 150 kantar badem, 150 kan. balmumu, 200 kan. zeytinyağı, 100 kan. sabun, 150 kan. pastırma, 300 kan. incir, 200 kan. yaban kayısısı, 200 kan. bal, 100 kan. armut kurusu, 40,000 tatlı mandalina, 100 kutu incir ve 100 kutu petek balı istiyordu (BBA, MD 3457, s.14). Kantar ve kilenin tam ağırlığı belirsizdir. Eğer bir kile 12 kiloysa 1609'da sadece kilar-ı âmire her yıl 6000 kilo börülce istiyor demektir. Osmanlı ölçülerindeki belirsizlikler için bkz. İnalcık (1983b:329-37). Kile için bkz. İnalcık (1982: Ek III, 119-20).

bul, İzmir çevresindeki bölgeden kuruüzüm ve çekirdeksiz üzüm istediğinde, tacirler fiyatların düşüklüğünden yakınarak meyvelerini başka yerde sattılar.[44] Bu hareket yetkililerin hoşuna gitmedi, ertesi yıl ambarları yıkıp meyvelere el koyarak ve bu meyveleri başkente gidecek gemilere cari piyasa fiyatından satarak, İzmir ve Foça tüccarı ile çerçilerinin kuru meyve alımına ve istifçiliğine darbe indirdiler.[45] Üç yıl sonra devlet bu sert önlemleri yineledi.[46] Tüccar ile devlet mübaşirleri arasındaki bu mücadele hiç bitmedi.[47] Yeterli sermayesi olan hırslı girişimciler bu bozulmaz malları neredeyse sınırsız bir süre saklayabilir ve kaçınılmaz darlık geldiğinde büyük kârlar elde edebilirdi; öte yandan devlet, iaşe ağının boğulmasını ve fiyat narhlarına uyulmamasını İstanbul ile yoğun nüfuslu ya da verimsiz başka bölgeler için bir tehdit olarak görüyordu.

Tahıl

Batı Anadolu kıyısında sayıları artan Avrupalı tacirler ve kaçakçılıktaki hünerleri, meyve, dokuma ve özellikle tahıl için alternatif bir çıkış yolu yaratarak bu ürünlerde pazar akışkanlığını artırdı. 1559-60'ta Akdeniz kıyılarındaki kadılar kefereye tahıl satışını durdurmaya çalışıyorlardı. 1565-66'da Frenk gemileri mal almak için Foça limanına gizlice giriyor, 1567-68'de ve ertesi yıl İzmir ile Foça sakinleri Venedik gemilerine yasadışı tahıl ve kuru meyve satıyorlardı.[48] Anadolu'dan batıya bu mal sızışı tatsız olmakla birlikte Osmanlı iaşe ağı için ölümcül değildi.

Yüzyılın son yıllarında, Avrupalı tüccarın Ege havzasındaki etkinliklerini artırmalarıyla birlikte, sızıntı sele dönüştü. 1550'lerden önce bile Venedik ve Latin gemileri, İtalya'nın üretim açığını kapatmak için Osmanlı kıyı bölgelerinde tahıl ve başka besin maddeleri arayarak dolaşırdı. Yüzyılın sonuna doğru, kötü hasatlar ve nüfus artışı Avrupa'nın çeşitli yörelerinde art arda kıtlığa neden oldu. Özellikle Venedikliler halkı doyurmakta güçlük çektiler. Tahıl tüccarının Baltık bölgesini açmasına kadar bu tür darlıkların giderilmesinde Osmanlı tahıl ambarları yardımcı oldu.[49] Zen-

44 BBA, MD 6, s. 767.

45 BBA, MD 5, s. 123.

46 BBA, MD 7, s. 66 ve 121.

47 Bkz. BBA, MD 26, no. 428; MD 28, no. 462; MD 40, s. 509; MD 66, no. 119.

48 Bkz, yazılış sırasıyla BBA, MD 3, s. 158, MD 5, s. 212, MD 7, s. 137, MD 7, s. 687.

49 Bkz Braudel (1972: c.1: 599-602). Yazar bu dalgalanmaları anlatabilmek için nüfus baskısından çok, üretim ve fiyatlardaki dengesizlikleri vurgular ve Venediklilerin Levant'a 1600-1601'de tahıl için yine döndüklerine işaret eder. Bu dönemdeki tahıl ticareti için Bkz. Aymard (1966:125-71); Güçer (1964, bölüm 1).

gin Baltık tahıl bölgelerinin kullanıma girmesinden hemen önce, 1592-93'te İstanbul'daki Avrupalı elçiler, tahıl ihracına Osmanlının getirdiği kısıtlamaları kaldırtmaya çalışıyorlardı. İngiltere, Fransa, Dubrovnik ve Venedik'teki ticari kuruluşlar kıtlık çeken güney Fransa'ya ve başka yerlere serbestçe "mısır" ihraç etme hakkı için kapışmışlardı; özellikle güney Fransa'da büyük kârlar elde edeceklerini düşünüyorlardı.[50] Yabancılara temel besin maddesi satışını son derece sıkı düzenleyen Osmanlılarda, tahıl ihracı padişahın iznine bağlıydı, dolayısıyla Hıristiyan devletler isteklerini bu yüce makama sundular. Bizzat Kraliçe Elizabeth, III. Murat'a İngilizlerin tahıl ticaretine katılmasına izin vermesi için başvurdu. III. Murat, Ocak 1592'deki yanıtında "Fransa'ya mısır ihracı izni istediğinizden, Trablus, Tunus ve Cezayir beylerbeylerine gereğini yapmalarını buyurduk" diyordu.[51] Ancak, sarayın kraliçe ve başka Avrupa hükümdarları lehine müdahalesi sonuç vermedi. Batı ülkelerinin elçileri ertesi yıl yine tahıl ihracı için uğraşıyorlardı.[52] 1594'te Osmanlıların bu ticareti bütünüyle yasaklaması, İtalyan şehir devletlerinin Baltık'tan büyük ölçekli tahıl ithaline başlamasına yol açtı.[53]

Osmanlı yasağı ve Baltık'ın devreye girmesi uluslararası Levant tahıl ticaretini durduramadı, yalnızca ticareti yeraltına itti. 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başlarında ürkütücü bir düzenlilikle yine ticaret yolları kesildi ve başkente gidecek mallar başka yerlere yönelttildi. Avrupa pazarı neredeyse doymaz olduğundan, Osmanlıların bazı tahılların ve satışı kısıtlı diğer ürünlerin ihracına izin vermesi yalnızca Batılıların iştahını kabartmaya yaradı. 1609'da, bütün Akdeniz kıyılarında besin maddeleri, yalnız "harbi kefere"nin, yani muhtemelen Venedik gemilerinin ambarlarına değil, kapitülasyonlarla izin verilenin hem de çok üstünde miktarlarda dost Dubrovnik ve Fransız teknelerine akıyordu.[54] Hem vergi vermesi nedeniyle Osmanlılarla benzersiz bir ticaret bağlantısı içinde olan Dubrovnik şehir-devletinin, hem de esas olarak Habsburglara uzun süredir sert karşı çıkışı nedeniyle en ziyade müsamahaya mazhar ülke konumunu Hollandalıların ve İngilizlerin hak iddia etmelerine rağmen koruyan Fransa'nın tacirleri, ayrıcalıklarını sürekli kötüye kullanarak Osmanlılarla ilişkilerini gerginleş-

50 Le Roy Ladurie güney Fransa'da nüfus, yaşam seviyesi, üretim ve gelir arasındaki ilişkileri inceler (1974: 51-83).

51 CSP, Venice, c. 9, no.20.

52 Bkz. CSP, Venice, c. 9, no. 115, 116, 123 ve 127.

53 Bkz. İnalcık (1978a: 81).

54 BBA, MD 73, s. 745. Harbi kefere terimi ve kapitülasyonlar için bkz. Halil İnalcık, "İmtiyâzât", *EI*[2].

tirdiler.[55] İstanbul, tahıl almak için çeşitli hilelere başvurup yabancılara kendi topraklarında yetiştirilen besin maddelerini satan Osmanlı ileri gelenlerinin yardımıyla kapitülasyonların koyduğu kısıtlamaları geçersiz kılan emirnameler elde eden Fransız ve Dubrovnikli gemi kaptanlarından acı acı yakınıyordu. İmparatorluktaki "büyük darlık ve düzensizliği" bu uygulamalara bağlayan Osmanlı yetkilileri, kurallara uymayan Fransız ve Dubrovnikli tüccarı ticaretten alıkoymakla tehdit ediyor, bu işe karışan Osmanlı görevli ve tebaasının cezalandırılmasını emrediyorlardı.

1590-1610 yılları arasında bütün Doğu Akdeniz'de tahıl kaçakçılığı arttı. Mısır beylerinin ve İskenderiye âyânının 1607'de Batılı tüccara muazzam miktarda tahıl satan Hacı Osman adlı bir İskenderiyeli tacirden yakınmaları bu yasadışı ticaretin gerçekleştiği merkezlerden birine işaret etmektedir.[56] Tahılın imparatorluğun başka bölgelerine göre daha değerli olduğu İzmir Körfezi'nde ve Anadolu kıyılarında bile, devletler arası kaçakçılık artmıştı.[57] Kefere gemi kaptanlarının Venedik İmparatorluğu, Fransa ve başka yerlerde artan tahıl ihtiyacını karşılamak üzere çabaladığı Ege'nin ve İzmir limanının artalanına Avrupalı tüccarın sızmasıyla Anadolu yarımadasını saran toplumsal ve idari kargaşa bir araya gelince, bölgenin dikkatle korunan iaşe ağı parçalandı.

Küçük memurlardan sadrazamlara kadar hemen bütün Osmanlı idarecileri bu kanunsuz tahıl alımı işine bulaşmıştı.[58] 1592'de, Osmanlı dümencileri, batı Anadolu kıyısındaki Ayazmend, Çandarlı, Eski ve Yeni Foça, İzmir, Kuşadası, Sisam, Kökova ve Acısu limanlarında sandallar ve karamürsellere yükledikleri tahılı Ege havzasındaki sayısız adaya götürüyor ve Avrupalı gemi kaptanlarına satıyorlardı.[59] Batıya tahıl akışını durdur-

55 Osmanlı-Dubrovnik ilişkileri için bkz. Biegman (1967: 29-45), ayrıca BBA, ED 14/2 ve 15/3 ve BBA, HD 2 Dubrovnik'in şikayetlerine ayrılmıştır. Fransız-Osmanlı ilişkileri için bkz. Masson (1911: xxii-xxvii ve xxxi-xxxiii). İngiltere ve Fransa arasındaki ticari mücadele Horniker'de (1946: 289-305) incelenmiş, Hollandalıların rolü de Groot'ta (1978: 102-20) tartışılmıştır.

56 BBA, MZD 8, s.68.

57 Celali isyanları sırasında devletin Rumeli'den Anadolu'ya giden gıda mallarını durdurmaya çalışması Avrupa eyaletlerinin lehine bir fiyat farkını belirtir (Bkz Akdağ, (1966: 2); İnalcık (1978a: 58-60).

58 İstanbul'un tahıl ticaretinin karmaşıklığı ve memurların ticarete karışması hakkında bkz. İnalcık (1969a: 119-120). 17. yüzyılın ilk yıllarında birkaç kez kapudan-ı derya ve sadrazam olan Halil Paşa'nın ticarete karışması hakkında bkz. Groot (1978: 233-49).

59 BBA, MD 69, s. 75. Ayrıca bkz. Pakalın, 1971, "Karamürsel". Osmanlı deniz terminolojisi için bkz. Soucek (1975: 233-49).

maya çalışan Suğla beyi bu tekneleri aradı, tahıl yüklerine el koydu, kaçakçıları, özellikle de askeri sınıf mensuplarını tutukladı. Çabaları sonuç vermedi. Ege'nin labirentlerinde tekne kovalamak çok güçtü, üstelik köşeye sıkıştırılmış gemiler öldürücü olabiliyordu. Kıyıya yakın yerlerde etkili olabilen Osmanlı kadırgaları, Hollandalı ve İngiliz tüccarın geliştirdiği ve genellikle Ege sularında dolaşan korsanların kullandığı üç direkli, geniş, sağlam, yirmi ya da otuz toplu burtonlarla açık denizde baş edebilecek donanıma sahip değildi.[60] 17. yüzyıl boyunca Osmanlı kapudan-ı deryaları, kış aylarında Hıristiyanların Osmanlı sularına yaptıkları, neredeyse ellerini kollarını bağlayan akınlar yüzünden deniz savunmasında kuzey Afrika'daki eyaletlere giderek daha fazla bağımlı hale geldiler.[61]

Atlantik devletleriyle Osmanlılar arasındaki, denizde kaçakçılığı kolaylaştıran teknolojik dengesizlik, karada yoktu; dolayısıyla Osmanlılar karada tahıl kaçakçılığını önleyebiliyorlardı. Devlet, tahılın ve diğer ürünlerin üretim bölgelerinden dağıtım noktalarına, pazarlara ve tüketicilere ulaşmasını sağlayan karmaşık ve katı bir toplama sistemi kurmuştu.[62] Bu önlemlerin amacı, temel ürünlerin imparatorluk ahalisine, başkentine ve ordusuna yeterli miktarda ve sürekli akmasını sağlamaktı; ancak bu düzenlemelerin 1590'larda ve 17. yüzyılın büyük kısmı boyunca batı Anadolu'da açıkça kötüye kullanılması, devletin çabalarını boşa çıkardı. Tıpkı denizlerdeki kaçakçılık gibi, aynı yıllarda batı Anadolu'yu saran eşkıyalık da Osmanlı askeri sınıf mensuplarını etkiledi. Topçular, tahıl görevlileri, yeniçeriler ve oğulları, bu ayrıcalıklı gruplara mensup olduklarını iddia edenler, devletin işinin başından aşması yüzünden kuralların gevşemesinden yararlanıyorlardı. 1592'de, Ahırlı (Karaburun) kazasından "çapulcu ve soyguncu" Fırıncıoğlu Reis, İstanbul için tahıl teminiyle görevlendirilmiş bir saray kalyonunun kaptanı olduğunu iddia ederek kazada dolaşıp sahte yetki belgesiyle tahıl almıştı.[63] Söz konusu kişi bu tahılı daha sonra büyük kârlarla Batılı tüccara satmıştı. Devleti temsil ediyor görünerek Osmanlı kurallarını suistimal ediyor, tahılı sabit fiyatla alıp pazar fiyatına satıyordu.

Bu kazançlı ancak tehlikeli işe girişen yalnızca Fırıncıoğlu Reis değildi. Askeri sınıfından olan, olmayan, Müslüman, gayrimüslim çok sayıda Osmanlı, devletin verdiğinin üstünde fiyatlarla yasaya aykırı olarak Avrupalılara tahıl ve başka besin maddesi satıyordu. 1592-93'te devlet, İzmir yö-

60 Burton (*bertone*) için bkz. Tenenti (1967: 64-65). Kalyon savaşları için bkz. Guilmartin (1974: 253-73).

61 Tenenti (1967:69).

62 Bkz. İnalcık(1973: 153-55); ve Robert Mantran, "Hisba", EI2.

63 BBA, MZD 6, s. 69.

resindeki mirî araziden İstanbul'a üzüm ve balmumu alınması için Ebu Bekir'i görevlendirmişti.[64] Ebu Bekir reayadan aldıklarını zimmetine geçirdi, istenen erzakı başkente iletmedi. Ertesi yıl, devlet, Rum tebaadan Yoma Niko'yu tacir statüsünden yararlanarak yabancı tüccara tahıl satan bir kaçakçı diye mahkûm ediyordu.[65] Bu kârlı ticarete din adamları bile katılıyordu. Kesendere adasında yaşayan papazların buğdayı öğüterek ununu İstanbul'daki Gazanfer Ağa evkafına göndermesi gerekirdi. Oysa 1613'te un Aynaroz keşişlerine gönderildi ve iddiaya göre, adaya gelen Batılı tüccara satıldı.[66] Osmanlıların Batı Anadolu'da eşkıyalığı önleyememesi, silah denetimi kuramaması, çürümeyi engelleyememesi ve toplumsal karışıklığı durduramaması, aynı kanun kaçaklarının ve görevlilerin karıştığı Batıya kaçak tahıl akışını da durduramayacağını gösteriyordu.

Osmanlıların dağıtımı en sıkı denetlediği büyük batı Anadolu limanlarında bile, izni olmayan gemilere tahıl ve başka besin maddeleri yükleniyordu. İmparatorluğun başka yerlerinden ve Avrupa'dan gelen gemiler Urla, İzmir, Seferihisar, Kuşadası ve Balat limanlarına gizlice demirliyorlardı. Yeniçerilerin ve saray görevlilerinin verdiğinin üzerinde fiyat verebildikleri için, tahıl, arpa, fasulye, susam ve başka besin maddeleri alıp götürüyorlardı.[67] Fahiş taşıma maliyetleri, Osmanlı fiyat düzenlemeleri, iç taşıma kısıtlamaları yüzünden, ayrıca temel besin maddelerinin yetiştirilmesine çok az toprak ayırabilen uzmanlaşmış tarımı nedeniyle, batı Anadolu yerel tahıl ve arpa ürününün bir bölümünü kaybetmeyi göze alacak durumda değildi. Dolayısıyla bu tahıl kaçakçılığı, imparatorluğun iaşe ağını çökertmekle kalmıyor, kazaya da "darlık ve yokluk" getiriyordu. İhtiyaçları karşılanan ve gelişen bir nüfusu garantiye almayı amaçlayan katı sabit fiyat sistemi artık yerel olarak bile yetersiz kalıyordu.

Meyve

16. yüzyılın son yıllarında alışveriş ve pazar arayarak Ege'de gezen gezginci deniz tüccarı arasında egemen olan Venediklilerdi. Sonraki yüzyılın ilk yıllarında ise Hollandalı, İngiliz ve Fransız tüccarı Venediklilerin yerini aldı ve şirketler halinde örgütlenerek, enerjilerini belli mallar ve yerler üzerinde yoğunlaştırarak ticareti sistemleştirmeye başladılar. Batı Anadolu'daki liman kentleri arasından İzmir sivrildi, bunun giderek daha çok farkına varan Osmanlı makamları, özellikle Fransızların kentte girişti-

64 BBA, MD 69, s. 322 ve 324.

65 BBA, MD 71, s. 112.

66 BBA, MD 80, no. 232.

67 BBA, MD 74, s. 107.

ği yasadışı silah ve mal ticaretini, 1610'da kadı aracılığıyla durdurmaya çalıştı. O yıl, kentteki pazar nazırı yalnızca İzmir pazarındaki ağırlık, ölçü ve erzakı denetlemekle kalmayıp tüccar gemilerinin ambarlarında kaçak mal da aradı. Fransız kaptanlar bu aramalardan İstanbul'dan satın alınmış ya da sahte fermanlarla sıyrıldılar; hiçbir cezayla karşılaşmaksızın yasak mal, en ürkütücüsü de tüfek taşıyabildiler. Yetkililer, eşkıyaya silah akışını durdurmak istemekle birlikte, Fransız ve Osmanlı devletleri arasındaki dostluk antlaşması nedeniyle dikkatli davranmak zorundaydılar; dolayısıyla kadıların ve diğer görevlilerin "arama bahanesiyle [Fransızları] yaralamaması, yakalamaması ve tehdit etmemesi" gerekiyordu.[68]

Bu örnek, kaçakçıları İzmir'e çeken tek, hatta en önemli mıknatısın tahıl olmadığını düşündürüyor. Gerçekten de, kilar-ı âmire için kuru meyve almaya çalışan Musa adlı saray mübaşiri 1605'te İzmir'e demirleyen her Fransız gemisine yüz kantar balmumu yüklendiğinden yakınırken,[69] tahıldan söz etmiyordu. Osmanlılar, son ticaret anlaşmalarında Fransızların balmumu ihracına izin vermişlerdi gerçi, ama kapalı ekonomilerinde açılan bu büyük gediği kapatmak için hemen harekete geçtiler. Ne var ki bu çabaları sonuçsuz kaldı.

Divan bir süre, balmumu, incir, üzüm ve İzmir'in artalanında bol bulunan başka meyvelerin ihracını kısıtlamadı. Devletin bu olağandışı "bırakınız yapsınlar"cılığı, tüccarı bu limana çeken unsurlardan birini oluşturmuş olabilir. Avrupalılar, kurutulup (ve üzüm söz konusu olduğunda fermente edilip) taşınabilen bu malları uzun mesafe ticaretine özellikle uygun buldular. Geleneksel Ortadoğu ticaretinin "baharatı" (Hollandalılar 17. yüzyılın ilk onyıllarında Levant üzerinden geçen baharat yolunu kesmişti) kadar kârlı ve kolay taşınır olmasa da meyve, tahıl, pamuk ya da yünlüden daha değerliydi ve daha az yer kaplıyordu.[70] Ancak, padişahın sofrası, maiyeti, başkenti ve ordusunun devasa ihtiyaçları için kuru meyve bulmaya çalışan görevlilerin uyarıları kısa sürede İstanbul'u Avrupalı alıcılara satılan meyvelerin miktarını sınırlayan ve fiyatını belirleyen bir dizi talimat vermeye itti.

Meyveye ilişkin düzenlemeler tahıl düzenlemelerine benziyordu. Kuramsal olarak meyveler, devlet görevlileri tarafından, stratejik noktalardaki merkezlerde toplanıyor, tartılıyor, vergilendiriliyor ve devletin kendi payını almasından sonra tüketicilere satılıyordu.[71] 1590'larda batı Anado-

---

68 BBA, MD 78, s. 393. Bu belgede İzmir'den "bender" yani ticari liman olarak söz edilmekte, bu da kasabanın öneminin arttığını göstermektedir.

69 BBA, MD 75, s. 296.

70 Hollandalılar için bkz. Steensgaard (1974:154-93).

71 Pakalın (1971), "Kapan" ve "Kantar".

lu'da, devletin temsilcileri, devletin payını İzmir limanına gönderiyorlar, burada gemilere yüklenen miktarlar kadı tarafından, biri kaza sicilleri için, diğeri de gemi kaptanı tarafından meyvelerle birlikte İstanbul'a iletilmek üzere iki kez kaydediliyordu. Bu ikili denetimin, meyvelerin Osmanlı başkentine ulaşmasını sağlayacağı umuluyordu.[72] Pratikte ise, hem resmi tartı merkezlerinden hem de 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyıl başının suni olarak kontrol edilen ve genellikle düşük tutulan fiyatlarından kaçmak için yapılan istifçilik, ayrıca doğrudan tüccara ve tüketiciye satışlar, bu çabaları baltalıyordu.

Özellikle üzüm, istifçilerin, çerçilerin, yerli ve yabancı tüccarın dalavera aracıydı. Hıristiyan ve Yahudi tüccar üzümü şarap yapımı için alırlardı; şişelenen şarap daha sonra tüketilmek üzere saklanabilir, liman kentlerindeki meyhanelerde (1649-50'de İzmir'de en az üç meyhane vardı) satılabilir, ya da Hıristiyan ülkelerine gönderilebilirdi.[73] 1584'te, Midilli, Ayazmend, Eski ve Yeni Foça'da şarap yapmak için üzüm toplayan Hıristiyan ve Yahudiler, taze yenecek üzüm, kuruüzüm, şıra ve sirke yapılacak üzüm bırakmamışlardı.[74] Bu ticarete Müslümanlar da katılıyordu. 1591'de Müslümanlar da Hıristiyanlarla birlikte, doğu Ege ve Marmara kıyılarında kefereye üzüm sattılar.[75]

Devlet, şarap yapımının başkentte ciddi darlık yarattığını belirtmekle birlikte, bu ticareti önlemekte de, eşkıyalığı bastırmaktan ya da köylü, silah ve tahıl trafiğini engellemekten daha başarılı olamadı. Marmara'yı bir günde kolayca geçerek Mudanya'dan İstanbul'a üzüm getiren gemiciler, 1605'te, muhtemelen yerel tüketim için şarap yapmak üzere daha bağbozumunda üzümleri alan Musevi "vurguncu ve istifçiler" nedeniyle üzüm bulamadılar.[76] Yerel tüketiciler de, yabancı alıcılar kadar üzüm kıtlığına sebep oluyorlardı. 1593'te siyah üzümün İzmir, Çeşme, Foça ve Çandarlı dolaylarından başka yerlere gittiğini farkeden İstanbul, İzmir'deki Hıristiyan, Musevi ve Müslümanların bu üzümlerden şarap ve rakı yaptığını belirterek, bunun yerine şıra ve sirke yapılarak, çekirdeksiz kuru üzüm, badem ve incirle birlikte başkente gönderilmesinde ısrar etti.[77]

---

72 Bu önlemler BBA, MD 71, s. 49'da anlatılmaktadır.

73 İzmir'deki hanlar için bkz. BBA, MM 18199. Şarap ihracatındaki tekel için bkz. İnalcık (1969a: 122-23); ve Baron (1983: 88-89).

74 BBA, MD 45, no. 415.

75 BBA, MD 68, s. 69.

76 BBA, MD 76, s. 66. Bkz. Faroqhi (1977: 175).

77 BBA, MD 71, s. 49.

Şarap satışına karışmayan tüccar bile, kuru meyveyi, Osmanlı limanlarında kurulmuş olan ve satıcıların vergi ödemek ve sabit fiyatları kabul etmek zorunda oldukları tartı merkezlerine taşımak yerine istifleyerek, mevsim darlığı, ani talep artışları, yabancı alıcıların ve o dönemde paranın değer kaybının neden olduğu fiyat fırlamalarını beklemeyi yeğliyorlardı. Devletin talimatlarına uymamak için sürekli "bahaneler uyduruyor ve inat ediyorlardı". Buna karşılık, İzmir, Ayazmend, Çeşme, Foça ve Ayasoluğ'daki ve başka kıyıların kalelerindeki dizdarlar da bahçe bahçe, köy köy dolaşarak stoklara el koyuyor, kurallara uymayanları böylece geçim yollarından yoksun bırakıyorlardı.[78]

Söz konusu yıllarda batı Anadolu'da devlet gücünün zayıflaması yüzünden, bu sert önlemler kuru meyve ve sert kabuklu yemiş istifçiliğini ve toptancılığını engelleyemedi. Sonuçta, Osmanlıların düzenlenmiş ekonomisiyle bir arada ve onun aleyhine olarak gelişen şekilsiz ancak yaygın bir çerçi ağı ortaya çıktı. 1593'te spekülatörler İzmir kazasını siyah üzüm, incir, badem ve çeşitli kuru meyve bulmak için tarıyorlardı.[79] Hiçbir kurala uymayan ve karaborsa aracısı olarak hareket eden bu gezgin satıcılar, doğrudan köylüden aldıkları ürünleri İzmir'de ve başka limanlarda tüccara satıyorlardı.[80] Yerel görevlilerin, yollardaki bütün ürünleri kaydetmesi ve tehlikeli kır bölgelerinde devriye gezmek üzere yeniçerileri görevlendirmesi ise sonuçsuz kalıyordu.

İzmir artalanının dayanıksız ürünlerinin pazar değerlerindeki şiddetli mevsimlik dalgalanmalar, tüccarın devlet tekeline meydan okuyarak meyve alıp satmaya hatta İstanbul'a bile meyve satmaya girişmesinde etkili oldu.[81] Nisan 1593'te, İstanbul'dan gelen mübaşirler, vurgunculara kuru üzüm ve incirde kantar başına 125 akçe ödediler; oysa sabit fiyat ancak 50 ya da 60 akçeydi.[82] Aynı yılın Aralık ayında İzmir pazarı kuruüzümle dolup taştığında, İstanbul bir asgari fiyatı korumaya çalıştı.[83] Bu şiddetli

78 BBA, MD 71, s. 203. Eylül ve Aralık 1593'te İzmir'deki tartılara adam gönderilmemesi ve kara üzüm, kuruüzüm, incir, fındık, zeytinyağı ve balmumunun İstanbul'dan başka yerlere gönderilmesi hakkında bkz. BBA, MD 71, s. 146 ve 198.

79 BBA, MD 71, s. 230. Belge, bilmediğim bir nedenden dolayı siyah ve kara üzüm arasında ayırım yapıyor.

80 Steensgaard (1974, Bölüm 1) Asya'da da buna benzer bir çerçi ekonomisi olduğunu ortaya atıyor ve 17. yüzyılın başında Hollanda ve İngiltere ticaret kumpanyaları doğu pazarlarını işgal edene kadar bu çerçi ağının varolduğunu iddia ediyor. "çerçi ticareti" deyiminin kritiği için bkz. Duncan (1975: 512-18).

81 Et ve ekmek fiyatlarındaki yıllık dalgalanmalar için bkz. Akdağ (1966: 3-10). Mevsim dalgalanmalarına ait bir çalışma yoktur.

82 BBA, MZD 6, s. 81.

83 BBA, MD 71, s. 142.

dalgalanmaları muhakkak ki mevsimlerin değişmesi ve satıcıların spekülatif hareketleri yönlendiriyor, ancak sarayın doymak bilmez iştahı da şiddetlendiriyordu. Topkapı'nın acil meyve istekleri, çaresiz saray mübaşirlerini mevsim dışı ürün almaya zorluyor, istifçiler de bu satişlardan büyük kârlar elde ediyordu. 1593 baharında kilar-ı âmire, mübaşir Bekir'den İzmir dolaylarından üzüm ve balmumu getirmesini istedi. İstanbul, İzmir kadısına sert bir dille soruyordu: "Gecikmenin sebebi nedir? Bekir'in ihmali mi? Yoksa senin bu işlerle yeteri kadar ilgilenmemen mi?" Saray içinde de darlık olduğunun üstü kapalı olarak dile getirildiği sonraki paragrafta ise yetkililer, "istenen üzüm ve balmumundan bulunan varsa, hemen al ve hızla İstanbul'a ilet" emrini veriyorlardı.[84] Üç yıl sonra saray, İzmir'e üzüm, incir, badem ve başka erzak almak üzere önce Hacı Recep adlı mübaşiri, sonra da Hacı Recep'in elini çabuk tutmasını sağlamak üzere Hasan ve Umur adlı iki kapıcıyı gönderiyordu.[85] Bu önlem de başarı sağlayamayınca, İstanbul, İzmir kadısından, Hasan ve Umur'u "Hacı Recep'in toplayabildiği hazır erzakı" alarak "hızla" başkente dönmeye zorlamasını istedi. Sarayın ürünlerin mevsimi olup olmadığına aldırış etmemesi yüzünden, çaresiz mübaşirler devletin ezmeye çalıştığı "istifçi ve spekülatörler"den medet umuyordu.

Ölçülerdeki belirsizlik de devlet düzenlemelerini etkisiz kılıyordu. Standart ağırlık ve ölçü yoktu; imparatorluk sınırları içindeki her bölgenin (hatta genellikle her kentin) tahıl, meyve ve işlenmiş ürün (örneğin dokuma) için kendi ölçüsü vardı.[86] Saray kileri için incir ve kuruüzüm almak üzere İzmir'e gelen gemicilerin 1581'de öğrendiği gibi, İstanbul'daki kantar, İzmir, Halep ya da İskenderiye'deki kantara eşit değildi. Söz konusu gemicilerin İstanbul ölçülerine göre hesaplanan paraları, istenen miktarda incir ve kuruüzüm alımı için yeterli değildi.[87]

Osmanlı askeri sınıfı mensupları, açgözlülükle, ayrıcalıklarını ve kişisel mülklerini kullanarak, devletin iaşe ağının parçalanmasına yardımcı olmuşlardı. 1609'da yasakçılar, yeniçeriler, sipahiler ve diğerleri Nif'teki resmi tartı merkezinden uzak duruyor, köylülerine Öksüzce, Yetmiş, Kızılca, Karabuk, Emirdedeler, Sarışeh, Dere ve Viran köylerindeki tartıları kullandırtıyorlardı.[88] Devlet, Nif'teki tartıyı mukataa olarak Süleyman adlı bir kâtibe vermişti. Süleyman'ın, tahıl ve kuru sebze üzerinden ayni, diğer

84 BBA, MD 69, s. 324.

85 BBA, MD 74, s. 226.

86 Bkz. İnalcık (1983b: 329-37).

87 Uluçay (1946:126, dok.6).

88 BBA, MD 78, s. 866.

mallar üzerinden de nakdi bir kantar resmi alma yetkisi vardı.[89] Askeri sınıf mensuplarının ürünlerini Nif'e getirmeyi reddetmesi, Süleyman'ın gelir kaybına neden olduğu gibi söz konusu kişilerin kaydedilmemiş mallarını başka yerlerde satmasına da olanak sağladı.

KAÇAKÇILIK MERKEZLERİ: RODOSÇUK ÖRNEĞİ

İzmir'i artalanına bağlayan, köylü ve timar sahibinden çerçi ve aracıya, dağıtım noktasına ve gemiye kadar uzanan bütün iaşe ağı boyunca, Osmanlı tebaası üzüme ve diğer meyvelere ilişkin düzenlemelere şiddetle karşı çıktı. Deniz yollarında ve ötesinde, korsanlar ve kaçakçılar da direniyordu. Korsan kaynayan Ege'den geçmeyi başaran gemiler de, İstanbul yolunda demirledikleri yerde yüklerinin kayboluverdiğine sık sık tanık olurlardı. Marmara'nın kuzey kıyısındaki Rodosçuk (Tekirdağ) bu noktalardan biriydi. Kent, hem İstanbul'a gidecek Trakya tahılı için bir yükleme noktası, hem de Mısır'dan ve Ege kıyılarından gelen buğday, pamuk, kuru meyve, kenevir ve başka mallar için ambar işlevi görüyordu.[90] Bu mallar hem Osmanlı uyruklu hem de yabancı ihracatçıları Rodosçuk'a çekiyor, tacirler Osmanlı egemenliğindeki Balkanlara ve Hıristiyan Avrupa'ya, genellikle de yerel görevlilerin göz yummasıyla erzak kaçırıyordu.

16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başlarında İstanbul, Mısır'dan gelen tahılın ve İzmir'den gelen meyvenin Rodosçuk'ta kaybolmasından giderek daha çok kaygılanmaya başladı. Temmuz 1593'te, Mısır'dan, İzmir'den ve başka yerlerden gelen gemiler pirinç, fasulye, nohut, mercimek, tahıl ve üzüm yüklerini, başkentte değil, Marmara'daki Rodosçuk, Ereğli ve Ibrıca limanlarında boşaltıyorlardı.[91] Bu limanlar, erzak taşıyan ve "yüklerini indirip... iskelede satan ya da Edirne, Hayrabolu ve başka kent ve köylere gönderen" gemiler ve Marmara ve Ege adalarından gizlice gelip değerli buğday, bulgur, tarhana ve başka erzakı götüren kefere için uğrak yeri olmuştu.

İstanbul'un, 1593 sonları ile 1594 başlarında, ambarlarındaki zeytinyağı, dönyağı, pirinç, kuru üzüm, çekirdeksiz kuruüzüm, incir, badem, diğer kuru meyveler, demir ve keneviri kaybetme korkusuyla, İzmir'den gelen gemilerin Rodosçuk'a yanaşmasını bile ısrarlı bir ferman yağmuruyla yasaklamasına rağmen, kaçakçılar azmettiler.[92] Üç yıl sonra kâfir tacir-

89 Resm-i kantar muhtemelen resm-i kapan ya da hakk-ı kantar'ın aynıdır (bkz. Mantran, "Hisba").

90 Faroqhi (1979-80: 139-54).

91 BBA, MD 71, s. 220, no. 415.

92 BBA, MD 71, s. 113 (Ekim 1593); MD 71, s. 164 (Aralık 1593); ve MD 72, s.237 (Mayıs ya da Haziran 1594).

ler Rodosçuk'tan aldıkları, İzmir'den gelen yün, demir, soğan, tereyağ, kara üzüm, sabun, deri, zeytinyağı, zeytin, balmumu, pamuk, kara meşe ve keten dokuma ile Mısır'dan gelen pirinç, mercimek, biber, karanfil ve başka ürünleri, Trakya'dan gelen buğday ve arpayı, başka Avrupa limanlarına taşıyorlardı.[93] Rodosçuk, Portekizlilerin Afrika çevresinden dolaşan deniz yolunu bulmasından tam yüz yıl sonra, Mısır üzerinden, ta Güneydoğu Asya'dan gelen malları çekiyordu.[94]

Bu kadar yaygın ve ayrıntılı bir kaçakçılık ağını kırma gereğini kuvvetle hisseden Osmanlı devleti, İstanbul'a gelen gemilere yeniçeri yerleştirmeyi bile denedi. 1593-94 kışında, "İstanbul'un iaşesi için, İzmir limanında" kara üzüm, çekirdeksiz kuru üzüm, badem, incir ve başka meyve yüklenen her gemiye Foça kalesinden bir muhafiz bindiriliyordu.[95] Muhtemelen muhafızların göz yumması nedeniyle bu yöntem de diğerlerinden daha başarılı olamadı. On beş yıl sonra, Kasım 1609'da İstanbul, İzmir'den İstanbul'a giden kırk ya da elli geminin Rodosçuk limanında demirleyip yükünü boşaltması yüzünden Rodosçuk kadısını kınıyordu.[96]

Ürünlerin Rodosçuk'ta yön değiştirmesi, batı Anadolu'nun sağladığı ihraç edilebilir, kimi zaman da stratejik önemi olan ürün yelpazesinin ne kadar geniş olduğunu göstermektedir. İzmir yöresinde üretilen pamuklu yelkenler ve kenevir ipleri donanmanın seyretmesini sağlıyor, sahtiyan ve koyun pöstekisi imparatorluk kullarını giydiriyor, meşe palamudu debbağlıkta kullanılıyordu. 1565-66'da İstanbul, pamuklu yelken bezi alımı için Saruhan sancağına 2.000 florin göndermişti.[97] Birkaç hafta sonra Galata tarafındaki tersane-i âmire, bir sefer için ivedi olarak 5.000 yelken bezi ve 4.000 arşın pamuklu bez istiyordu.[98] İstanbul, 1576-77'de İzmir kadısından, Mısır beylerbeyinin büyük bir kadırgayı donatması için Tire yöresinden 500 kantar kenevir halat istiyor, dokuz yıl sonra, batı Anadolu'daki mukataaların mültezimlerini tersane-i âmire için kenevir, keten ve balmumu alımının bedelini karşılamadıkları için kınıyor, 1593'te ise İzmir, Aydın, Saruhan ve Menteşe'deki görevlilere başkente hızla kenevir, keten, pamuk ipliği ve balmumu göndermelerini buyuruyordu.[99] Deri ve

93 BBA, MD 74, s. 56.

94 Lane (1968: 47-58).

95 BBA, MD 72, s. 202.

96 BBA, MD 78, s. 481.

97 BBA, MD 5, s. 288. Bu belgede, belki de abartılarak, 150.000 yelkenbezi satın alınması buyuruluyor.

98 BBA, MD 5, s. 293.

99 BBA, MM 7534, s. 1285; MD 45, no. 451; ve MD 71, s. 360.

palamuta ilişkin talimatlar daha geniş bir bölgeyi kapsıyordu. 1591'de bütün Doğu Akdeniz kıyılarındaki sancakbeyleri ve kadılar Avrupalı tüccarın sahtiyan ve pösteki almasını yasaklıyor, 1609-1610'da da Çeşme, Midilli, Ayazmend ve Tuzlu kadıları, İstanbul debbağlarının çekmekte olduğu darlık yüzünden palamutun istiflenmesini ve yabancılara satışını yasaklıyordu.[100] Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyıl sonlarında yaşanan pamuk ve kenevir, deri ve palamut darlıkları, Batının rekabetinden çok, bürokratik karmaşadan ve para akışındaki kesintilerden kaynaklanıyordu. 17. yüzyıl ve sonrasında İzmir'in gelişmesinin başlıca nedeni, batı Anadolu'nun pamuk, yün ve tütününe yakın oluşuydu, oysa bir önceki yüzyılda Ege sularında dolaşan tüccar gemileri İzmir'in bol ve sulu meyvelerinin peşindeydiler.

***

17. yüzyıl başında Osmanlı makamlarının İzmir'in artalanıyla ilgilenmelerinin nedeni yalnızca meyve ve başka besin maddeleri değildi. İmparatorluğun toplumsal dokusunun sağlamlaştırılmasında ve yayılmacı hedeflerinin izlenmesinde ahalinin mutlu ve refah içinde olmasının önemini gören Divan-ı Hümayun, imparatorluğun yalnız refahını değil, varlığını da tehdit eden eşkıyalığı ve kaçakçılığı sona erdirmeye çalışıyordu. Suğla beyinin ve Çeşme kadısının 1609'da, Seferihisarlı Muslihiddin'i tutuklamasının nedeni buydu:

> ... Muslih al-Din kendi halinde olmayub sekban eşkıyası ve firkatacılar ile müttefik olub eşkıyanın Müslümanlardan gâret eyledikleri matai mezkûrun evine getürüb hırsız yatağı olub mezkûr dahi zikr olunan matai âhar diyarlara gönderüb fürüht etdirüb eşkıyaya muin ve zahir olmağla Müslümanların ehl u iyallarına taarruz edüb şöyle ki mezbûr nefiy olunmayub geri kasabada sakin olursa ahali-i vilayet taaddisine tâkat getürmeyüb perakende ve perişan olmaları mukarrerdir....[101]

İstanbul'un eşkıyalığın bastırılması, silahlara el konması, kaçakçılığın denetim altına alınması, besin maddesi sağlanması ve nüfusun korunması taleplerinin boşa çıkması, hem Osmanlı siyasal, ekonomik ve toplumsal yaşamındaki derin çatlakları ortaya koyuyor, hem de batı Anadolu'da, ateşli silahların dağıtımı ve halkın dağılmasıyla kolaylaşan bir yasadışı mal ticaretiyle uğraşan ve imparatorluk içindeki ve dışındaki pazar dengesizlikleriyle beslenen bir ekonomik ağın varlığını gösteriyor. Bir yanda İstan-

---

100 BBA, MD 68, s. 13; ve MD 79, no. 131.

101 BBA, MD 78, s. 258, no.681 (Özetle:... Muslihiddin evine Müslümanlardan çalınmış mal getiren ve bu malları başka ülkelere götürüp satan eşkıya ve korsanlarla işbirliği içindedir... Bu durum kazadaki hanelerin dağılmasına neden olmaktadır.)

bul'un iaşe saplantısı ile diğer yanda Osmanlıların batı Anadolu'da ya da başka yerlerde durumu artık denetim altında tutamayışları arasında bir gerginlik vardı ki bu da kendini hükümetin giderek artan sinirliliğinde gösteriyordu. Resmi Osmanlı politikasıyla iç gerçekler arasındaki bu çatlak yüzünden, tüccar, görevliler ve taşra halkı İstanbul'un talimatlarına uymama cesaretini buluyordu. Levant kıyılarında, Afrika Boynuzu'na kaptırdıkları baharat ticaretinin yerini alacak ürün ve pazar arayan Batılılar, batı Anadolu'da yalnızca yeni gelişmekte olan sanayileri için pamuk ve yün, dokuma ürünleri için de olası müşteriler değil, ticari hünerlerini gösterebilecekleri kolay biçimlenir bir ortam da buldular. 17. yüzyıl ticaret devrimini başlatan Hollandalılar, İngilizler ve Fransızlar cenin halindeki bu ticari yapıyı keşfettiler, geliştirdiler ve kullandılar.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ATLANTİK KIYISI İZMİR'İ KEŞFEDİYOR

İzmir'in ticaret merkezi olarak yükselişi genellikle Halep'teki bir ipek darlığına bağlanır. Bu teze göre, 1620'lerde Osmanlı-Safevi çatışmasının yeniden başlaması, insanı serseme çevirecek kadar çeşitlilik gösteren olağanüstü vergilerin alınmasına nezaret eden yozlaşmış görevlilerin zaten tehdidi altında olan kervan ticaretini kesintiye uğratmıştı. Bu durum karşısında çaresiz kalan Avrupa ve Osmanlı tüccarı da daha güvenli ve daha ucuz bir ipek pazarı olan İzmir'e kaçtı.[1] Ancak, bu tarih saptaması çok dar, sebeplerinin çözümlemesi ise çok özgüldür. İzmir, Halep'teki krizden önce de, hele kentte durumun düzelmesinden sonra daha da fazla, yalnızca ipeğin değil, batı Anadolu ürünlerinin de bir dağıtım merkezi olarak uluslararası ticarette kendini göstermişti. İzmir'in gelişmesine ilişkin karışıklık, tüccar gemilerine binip alışılmış ticaret yollarını izleyen, dolayısıyla da uluslararası ticaret merkezi konumuna gelene kadar İzmir'i "keşfedemeyen" Batılı gezginlerin betimlemelerine dayanılmasından kaynaklanıyor.[2] Bu betimlemeler, Batının İzmir'e ilgisinde bir barometre iş-

1 Bu yorum en inandırıcı olarak Steensgaard (1974: 185-86) tarafından ortaya konmuştur. Steensgaard İzmir'in spektaküler büyüyüşünü ticaretteki bir uluslararası kriz tezine eklemlemez, sadece Bağdat çevresinde yeniden çıkan savaşın limanın büyümesini açıkladığını kabul eder; ama "olay"ın ekonomik ve sosyal değişimi açıkladığı görüşünden kaçar, yapısal bir nedensellikten yanadır. Halep ile İzmir arasındaki ilişkinin daha sofistike bir açıdan tartışması Masters'dadır (1988: 27-28). Elena Frangakis-Syrett'in çok-nedenli bir yaklaşımı vardır (1988: 1-2). Ayrıca bkz. Ülker (1987: 1-7).

2 Steensgaard (1974: 186).

levi görmenin yanı sıra (16. yüzyıl gezginleri kentten hemen hiç söz etmezken, 17. yüzyıl gezginlerinin hemen tümü kente gitmiş ve onu betimlemiştir), kasabanın kente dönüşmesine ilişkin yanlış bilgilerin nasıl ortaya çıktığını da gösteriyor.

16. yüzyıl gezi kitaplarında İzmir'e ilişkin hiçbir betimleme yoktur. 1500'lerin ortalarında yazan Nicolas de Nicolay, Sakız adası hakkında bazı ayrıntılar verip, adadaki Fransız konsolosuna teşekkür eder, adanın Ceneviz hâkimlerinin "Türkler"e yılda 10 bin düka vergi ödediğini belirtir, ancak İzmir'e gitmemiştir.[3] 1596'da Fynes Moryson, Filistin'den İstanbul'a yolculuğunda, Girit'ten Naksos'a gitmiş, Sakız'ın yanından geçmiş ve gemiden Midilli'de inmiştir. Halep ve İskenderiye'nin ticari canlılığından söz eder, İzmir ise dikkatinden kaçmıştır.[4] İstanbul'a giderken 1599'da Sakız'da karaya çıkan Thomas Dallam, günlüğünde adadaki İngiliz Konsolosu William Aldridge'i anlatır, İzmir'e ise yer vermez.[5] John Sanderson, 16. yüzyılın son yirmi yılında, genellikle de İngiliz Levant Kumpanyası tüccarının komisyoncusu olarak Levant'ta dolaşmıştır. 1601'de, gemisindekilerden biri "Yahudi, tacir, Sakız ve İzmir'de mukim"dir; aynı yılın Mayıs ayında, Londra'daki Thomas Smythe'a, Mermaid gemisindeki bazı tüccarın Sakız ve İzmir'de malları üzerinden yüzde 1 oranında konsolosluk hakkı ödediğini yazar; ama Sanderson'ın kendisi İzmir'e hiç ayak basmamıştır.[6] Kitabı 1615'te yayımlanan Henry de Beauvau da, İstanbul'a giderken Sakız'a uğramıştı. Gemisi ne bu yolculuğunda, ne de daha sonra Kudüs'e hacca giderken İzmir'de demirlemişti.[7]

17. yüzyılın ilk yıllarında, İzmir birdenbire gezginlerin hayallerine ve yazılarına girdi. Venedik'ten 1610 Ağustos'unda ayrılıp, kısa bir süre Sakız'da kalan (ve İngiliz konsolosu tarafından ağırlanan), sonra da İzmir'e geçen George Sandys, İzmir'i daha çok yeğliyordu. Meraklı gözlerle çevreye bakan Sandys, Sakız'da "biraz ipekli yapıyorlar, biraz da pamuk yetiştiriyorlar, ama İzmir'dekine göre daha değersiz" diyordu.[8] İzmir'in zengin artalanı karşısında duyduğu şaşkınlığı da şöyle dile getiriyordu: "İzmir'in başlıca ürünü pamuktur ve bol miktarda yetiştirilir. Pamuğun tohumunu, tıpkı bizim tahıl ektiğimiz gibi tarlalarına ekerler." Her şeyi anlatma merakıyla da ekliyordu: "Bu kadar küçük bir kabukta bu kadar

3 Nicolay (1585: 35-37).

4 Bkz. Moryson (1907: c.2, s.85; c. 4, s. 122).

5 Bent (1893: 43-46).

6 Sanderson (1931: 124, 218).

7 Beauvau (1615: 39).

8 Sandys (1621: 12). Sandys'in Levant'a bakışı için bkz. Haynes (1986: 65-81).

çok pamuk olmasını garip bulabilirsiniz, fakat asıl, pamuğu gemilerine yükleyişlerini görmelisiniz; kolunuzun sığamayacağı kadar küçük bir yere yün çuvalı kadar büyük bir balyayı sokarlar."[9] Sandys, İzmir'in yerel ürünlerinin dağıtım merkezi olarak değerini belirtir, çevresindeki bolluğa dikkat çeker ve başlıca ihraç ürününün paketlenmesini överken ipekten ve doğudan gelen başka mallardan hemen hiç söz etmez.

William Lithgow Paris'ten 1610'da ayrılıp dört yıl sonra, İstanbul'dan çıktığı on iki günlük bir deniz yolculuğunun ardından İzmir'e vardı. İzmir, "bütün ülkelerle, özellikle köylülerin getirdiği ve yabancıların aldığı büyük bir ipek, pamuk ve pamuklu dokuma ticareti yapılan" zengin ve canlı bir ticaret limanı kenti olarak Lithgow'u da Sandys kadar etkiledi. İzmir çevresini ise şu sözlerle övüyordu: "Bu kentin yakınlarında tahıl, üzüm ve her türlü meyveyle dolup taşan geniş bir ova gördüm. Ovada o kadar çok insan vardı ki, doğanın insanlarla yarış içinde olduğunu düşündüm, birinin canlıları çoğaltarak, diğerinin o hayranlık uyandırıcı tarımla katıldığı bir yarış."[10] Lithgow, İzmir'in artalanının bolluk ve verimliliğini, limanın pazarına pamuk, dokuma, tahıl, üzüm, hatta ipek getiren yerli nüfusun çalışkanlığını anlatır. Doğu ile kervan bağlantısından hiç söz etmez.

Sonraki yıllarda, gemi defterlerine göre zorunluluk nedeniyle İzmir'de mola vermeyi düşünen ya da Körfez'e girmeye zorlanan Avrupalı gezginlerin kentteki ticarete ilişkin betimlemelerinde ince bir değişiklik vardı. 1621'de İstanbul'dan Kudüs'e giderken Foça ve İzmir'de karaya çıkan Courmenin Baronu Louis Deshayes, İzmir'deki Hıristiyan tüccarın denize bakan evleriyle kıyı yolunu doldurarak kentin Rum, Musevi ve Türklerini içerideki evlere sürdüklerini anlattıktan sonra şöyle devam ediyordu:

> ... şu anda İzmir'de, Ermenilerin Halep'e götürmek yerine buraya getirdikleri ipek, yün, balmumu ve pamuk üstüne büyük bir ticaret var. Ermenilerin İzmir'e gelmesi kendileri için daha yararlı, çünkü daha az vergi ödüyorlar. Büyük bir özgürlük içinde yaşayan birçok tacirden Fransızların sayısı, Venedikli, İngiliz ve Hollandalılardan daha çok.[11]

Bu anlatıda da yerel ürünler birincil önemde olmakla birlikte, yazar, 1621'de Ermeni ipek tüccarının İzmir'in ticaretini canlandırdığını da belirtiyor. Courmenin, bu tüccarın varlığını vergilerin görece hafif olmasına bağlar. Gerçekten de, İzmir'i doğuya bağlayan kervan yolunda ve limanda alınan vergiler, Halep'tekilere göre daha az sayıda ve daha az ağırdı.[12]

9 Sandys (1621: 15).

10 Lithgow (1632: 173).

11 Deshayes (1632: 342).

12 Steensgaard (1974: 34-35).

1630'larda da bazı tüccar, İzmir'deki canlılığın temelinde hâlâ yerel ürünlerin yattığını düşünüyorlardı. 1638'de ticaret kılavuzu yayımlanan Lewes Roberts, "bu limanın ticaretindeki en önemli unsur, bizim tahıl ektiğimiz gibi ekilen ve limana komşu ovalarda yılda tahminen 20.000 kental dolayında yetiştirilip bir miktarı İngiltere, Fransa, Hollanda ve İtalya'ya gönderilen pamuktur"[13] diyordu. Yazar, "mazı, anason, deri, balmumu, pamuk ve grogren ipliği, müselles*, halı, grogren, tiftik, şark kumaşı, bazı meyve ve şifalı ot" bolluğunu coşkuyla anlatır, İran ipeklilerinden ise yalnızca ek bir mal olarak söz eder.

1620'lerden sonra ise bu tür gözlemler pek ender görüldü. Batılı aracı ve gezginlerin çoğu, İzmir'de bulunabilen ipeklileri vurguluyor, kentin uluslararası ticaretteki konumunu çözümlüyor ve canlılığını Halep'in felaketine bağlıyordu. Courmenin'in yolculuğundan iki yıl sonra Venedik balyosu, "birçok İran tüccarı(nın) ipek ve başka mallarla İzmir'e gelmeye başladı(ğını)" belirtmiş, 1626'da Halep'teki Venedik konsolosu, "Emit, Erzurum ve Basra'dan beklenen ve ipek ve başka pahalı mallar taşıyan birçok büyük kervan(ın) şimdiden dağıldı(ğından) ve çoğu(nun) İzmir'e yöneldi(ğinden)" yakınmıştı.[14] 1675'te yazan Jacob Spon ve George Wheler İzmir'e on sayfadan fazla ayırmış, üç yıl sonra Cornelis de Bruyn, "ticaret için bütün Levant'taki birinci kent(in) İzmir" olduğunu savunmuş, yapıtına limanın ayrıntılı bir haritasını koymuştu; çevreyi yerle bir eden 1688 depreminden on dört yıl sonra yolculuk yapan Joseph Pitton de Tournefort kentteki günlük yaşamı uzun uzun betimliyordu.[15] Bütün bu gözlemciler İzmir'in büyüklüğüne, çeşitliliğine ve canlılığına hayran kalmışlardı; eski İran ipek ticaretinin yön değiştirmesi üzerinde yoğunlaşan İzmir'in gelişmesi hakkındaki çözümlemeleri ise pek sorgulanmadı.

BATI ANADOLU'DA İÇ TİCARET İLE DENİZ TİCARETİ ARASINDAKİ REKABET

Oysa, İzmir'in çarpıcı bir hızla büyümesinin temelinde ipek değil, Avrupa'nın batı Anadolu ürünlerine artan talebi, Osmanlı toplumu, ekono-

---

13 Roberts (1638: 118-19).

* Şaraptan üçte bir kalmak suretiyle kaynatılarak yapılan kuvvetli içki. Bkz. Pakalın. (yay. n.).

14 Steensgaard (1974: 86-187).

15 Spon ve Wheler (1679: c.1, s. 229-39); de Bruyn (1714: 27); Tournefort (1727:365-76). İzmir'e 17. yüzyılın sonunda gelen gezginler için bkz. Ülker (1981-82: 317-54). Bu tehlikeli, hatta ölümcül seyahatlere insanların neden çıktığını Glazebrook (1982) gayet aydınlatıcı anlatır.

misi ve siyasal politikasındaki dönüşüm ve Batılı tüccarın başkalaşan rolü yatıyordu. Osmanlılar, Batılıların yerel ürün ticaretini hem iaşe ağları hem de batı Anadolu sakinlerinin refahı için bir tehlike olarak görüyorlar, Avrupalıların doğu Ege'deki bu istenmeyen faaliyetlerini engellemeye çalışıyorlardı. 16. yüzyılın önemli bir bölümünde İstanbul bu konuda başarılı oldu, İzmir ve diğer batı Anadolu limanları üzerinden yapılan dış ticaret önemsiz boyutta kaldı. Yüzyıl boyunca kent nüfusu yavaş da olsa artmış, ama 1570'lerde İzmir önemli bir nüfus ve ticaret merkezi olmayıp işlek İskenderiye, Halep ve Bursa antrepolarının çok gerisinde kalmıştı. Yerleşim, Aydın vilayeti kentleri arasında bile önemli bir konumda değildi; güneydoğudaki Tire, bölgenin en büyük kentiydi, kuzeydeki Bergama'nın, güneydoğudaki Denizli'nin nüfusu da görece fazlaydı. Denizaşırı ticaret yalnızca İzmir üzerinden yapılmıyordu; vilayete egemen olan canlı iç ticaret Çeşme, Urla, Kuşadası, Balat, Foça ve Seferihisar ile paylaşılıyordu.[16]

1520'lerle 1570'ler arasında Küçük Asya'yı, yavaş da olsa artan bir nüfus ve giderek karmaşıklaşan bir ekonomi niteliyordu; İzmir de bu gidişe katıldı. Yalnız kıyı boylarında değil, erişilmesi güç iç vilayetlerde de küçük pazar kentlerinin ortaya çıkması, kentsel gelişmede ve pazar çeşitliliğinin artmasında, iç büyümenin de dış ticaret kadar önemli olduğunu gösteriyordu; öte yandan batı Anadolu kıyılarında deniz ticareti de canlıydı.[17] Osmanlılar bir yandan bölgenin kıyıdaki ova ve vadilerini bir erzak tedarik kuşağı olarak kullanabileceklerini görüyorlar, bir yandan da çok yer tutan meyve, pamuk ve tahılın karadan taşınmasının getirdiği ürkütücü masraflardan kaçınmak ve erzakın İstanbul'a bol miktarda, kısa sürede ve karşılanabilir maliyetle ulaşmasını sağlamak için emtiayı girintili çıkıntılı batı Anadolu kıyılarındaki en yakın limanlara yönlendiriyorlardı. 1520'lerde batı Anadolu'da yalnızca iki kıyı kenti vardı: Urla ve Menemen. Yüzyıl ilerledikçe, yalnızca kendi artalanlarıyla beslenen dantel gibi bir bölge limanları ağı ortaya çıktı; 1570'lere gelindiğinde, Edremit, Ayazmend, Foça, Seferihisar, Balat ve İzmir, Urla ile Menemen'in yanında yer almıştı.[18] İstanbul'a giden erzak bütün bu limanlardan geçiyordu.

KRİTİK ONYIL: 1600-1610

16. yüzyılın son onyıllarında Osmanlı makamları batı Anadolu ticaretini artık avuçlarının içinde tutamıyorlardı. Genelde kendi içine kapalı

16 Erder ve Faroqhi (1980: 276,280 ve 273 ile 280'deki haritalar).

17 Yerel gelişim için bkz. Erder ve Faroqhi (1980: 279-87). Faroqhi (1984), Anadolu limanlarından pek az uluslararası ticaret olduğu üzerine genelleme yaparken İzmir'i hariç tutar.

18 Erder ve Faroqhi (1980: 273, 285).

olan imparatorluk sistemi, yerli ve yabancı alıcıların rekabeti karşısında çözüldü. Ege'de dolaşan tacirler başlangıçta İzmir'de bir araya gelmediler. Bu tacir-korsanlar rastgele geziyor, fırsat yakaladıkça mal alıyor ve satıyorlardı. 17. yüzyıl başında ise bu rastgele dolaşma bitmişti, birçok tacir yasal veya gizlice İzmir'de çalışıyordu. Courmenin'in de saptadığı gibi, Fransızlar özellikle etkindi. 1605'te İzmir'e yanaşan her Fransız gemisine yüz kantardan fazla kaçak balmumu yükleniyordu, 1610'da ise Fransızlar silah ticaretine ve başka alanlarda kaçakçılığa da girişmişlerdi.[19] Bu ticaretteki Fransız egemenliği, Marsilya tüccarının, en ziyade hoşgörüye mazhar olma konumunu kısa bir süre için baş rakipleri İngilizlerden kapmış olmalarından kaynaklanıyordu. 1604'te İstanbul'daki Fransız elçisi, Brèves Senyörü François Savari, Divan-ı Hümayundan hem İstanbul'da elçisi olmayan bütün tüccar devletlerin gemilerinin Fransız bayrağı ve koruması altında seyretmesini zorunlu kılan, hem de Fransız tüccarının daha önce ticareti yasak olan deri, pamuk ve balmumu satın almasına izin veren imtiyazlar koparmıştı.[20] İstanbul bu tavizi verdiğine kısa sürede pişman olarak, batı Anadolu ekonomisinde, özellikle de Fransız tüccarının toplandığı İzmir'de açılan bu gediği kapamak için boş yere uğraştı.

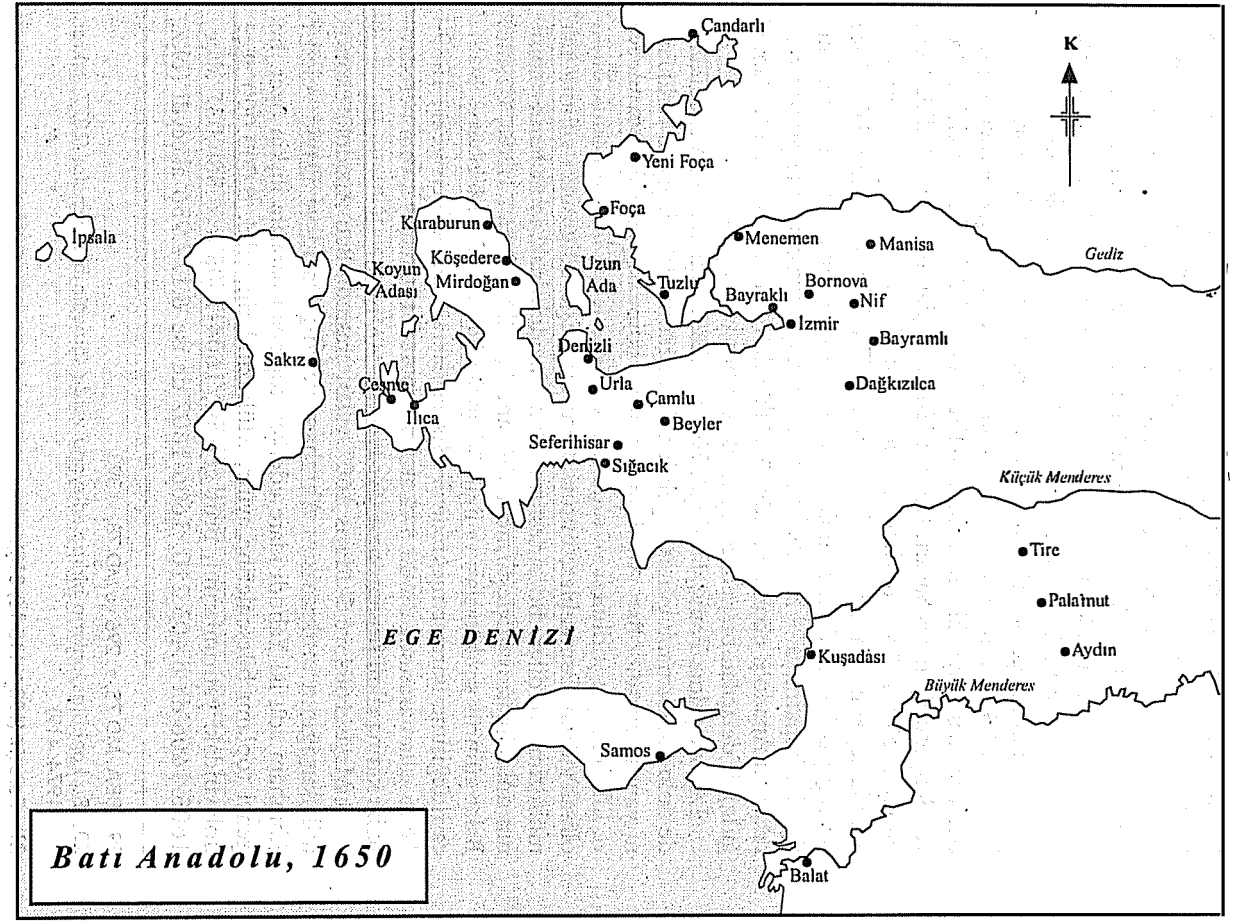
İzmir'e yalnız Fransızlar değil, Hollandalılar, İngilizler ve Venedikliler de doluştu; Osmanlı gümrük gelirlerinin dağılımındaki değişme varlıklarını yansıtmaktadır. Batı Anadolu kıyılarını, iklimi ve coğrafyasıyla meyve ve lifli bitki yetiştirilmesi ve satılması için uygun tek bir ekonomik birim olarak gören Osmanlılar, bütün doğu-orta Ege bölgesinin gelirini tek mültezime verdiler. Bu birleştirme, batı Anadolu'daki iç ticaretin yapısının anlaşılmasını güçleştirmektedir; ancak, yıllık "Sakız, İzmir, Çeşme, Balat gümrük mukataaları ve ilgili ödemeler için teklif"lerdeki artış, bir ticari değişime işaret etmektedir.[21] Bu kaynaktan elde edilen gelir, 1589-1626 yılları arasında 3.603.334 akçeden 6.469.140 akçeye, yani neredeyse iki katına çıkmıştır.

3 Mayıs 1604 ve 3 Mayıs 1607 yılları arasında Batı Anadolu ekonomik kuşağının mukataasını Abraham veled-i David ve David veled-i Abraham adlı iki Yahudi idare ederken toplanan paralara ilişkin özet, bu genel toplamı bileşenlerine ayırır. Mültezimlerin, yıllık 6.000.000 akçe dolayındaki yatırımlarının brüt getirisi, 1604-1605'te 6.586.037 akçe, 1605-1606'da 6.405.210, 1606-1607'de ise 6.177.956 akçeydi (bkz.

19 BBA, MD 75, s. 296 ve MD 78, s. 393.

20 Bu kapitülasyonların birkaç edisyonu vardır (örneğin bkz. Schefer (1877; tekrar 1974: 419).

21 Faroqhi (1984: 115-16, 313).

Batı Anadolu, 1650

Tablo 6 ve 7).[22] Ham ipek, kereste, sakızdan ve para basımından alınan rüsum ile tümü batı Anadolu'nun doğal ekonomik bölgesinde yer alan ve çoğu İzmir Körfezi'nde ve çevresinde kümelenmiş olan Sakız/Çeşme, İzmir, Urla, Kuşadası, Balat, Eski ve Yeni Foça, Sığacık/Seferihisar, Sant, Mîrdoğan, İpsala, Musabey, Koyun, Köşedere ve Haydarlı limanlarından elde edilen gümrük gelirlerinin dökümü, ticaretin bölgesel dağılımında âni bir değişikliği belgelemektedir.[23] Daha önceleri Anadolu kıyısında ticari şöhrette İzmir, Urla, Eski ve Yeni Foça, Ayasoluğ, Kuşadası ve Sakız yarışırken, 1604'e gelindiğinde yarışta yalnızca, her biri yılda yaklaşık birer milyon akçe gelir getiren İzmir ve Sakız kalmıştı (bkz. s. 53'teki şekil). Kıyıdaki diğer limanlar artık çok gerideydi, hiçbirinin gümrük geliri 150.000 akçeyi aşmıyordu.

Bazı limanların coğrafyası, ticari gelişimlerini engellemişti. Sakız ile İzmir Körfezi'nin girişi arasında sıkışıp kalmış küçük Koyun Adası da, anakaradaki Mîrdoğan ve Köşedere limanları da, geniş doğal limanlardan ve az bulunan ticari mallardan yoksundu. Başka limanlar ise konumları açısından Sakız ve İzmir'le daha iyi rekabet edebilecek durumdaydılar ve geçmişte de rekabet etmişlerdi. 14. yüzyılda İtalyan kaptanlar Ayasoluğ'dan bol miktarda pamuk yüklerdi, 1570'lerde Urla'nın nüfusu İzmir'in iki katıydı, 15. ve 16. yüzyıllarda Ceneviz ve Venedik gemileri sık sık Balat'ta demirlerdi.[24] 1455'te kesin olarak Osmanlı devletine katılmasına kadar çok canlı bir Ceneviz kolonisi olan Foça'nın canlılığının temelinde şap ocakları yatıyordu.[25] Foça'nın Osmanlı egemenliğine girmesinden sonra da şap üretimi sürdü, ancak satışlara giderek iç pazar egemen oldu.[26] 1606'ya gelindiğinde, İzmir ve Sakız'ın her birinin devlet hazinesine katkısı, Urla ve Foça'nın gümrük gelirlerinin yaklaşık sekiz katı, Kuşadası'nın ise 20 katıydı, Balat'ın katkısı ise görmezden gelinebilir boyuttaydı.

1604 ve 1607 yılları arasındaki kısa sürede İzmir'in ticaretinde bir patlama oldu. Kentin gümrük gelirleri 981.854 akçeden 1.332.733 akçeye çıktı; aynı dönemde bölgedeki başka limanların gümrük geliri değişmi-

---

22 Faroqhi, 1609-1617 arasında vergi mülteziminin bu birim için yıllık 6.113.581 akçe ödediğini belirtir (bkz. 1984:313).

23 Geleneksel ilişkileri dolayısıyla Osmanlılar Sakız ve Çeşme limanları ticaretini tek birim olarak yönetirlerdi. Bundan böyle bunlara Sakız olarak atıf yapacağım. Sığacık, daha iyi bilinen Seferihisar'ın limanı olarak hizmet verirdi.

24 Bkz. Meinardus (1973: 293-94).

25 Zachariadou (1954: 31-53).

26 Faroqhi (1984: 159-60) Anadolu deri üretimindeki düşüşe işaret olarak şapı inceler.

TABLO 6: ORTA-BATI ANADOLU'DA GÜMRÜK GELİRLERİ (AKÇE OLARAK)

Liman	3 Mayıs 1604 3 Mayıs 1605	3 Mayıs 1605 3 Mayıs 1606	3 Mayıs 1606 3 Mayıs 1607
Sakız/Çeşme	1.064.025	859.005	600.192
İzmir	981.854	1.171.958	1.332.733
Urla	112.523	105.500	103.423
Kuşadası	33.402	55.458	48.012
Balat	6.000	5.200	6.000
Foça	135.434	155.378	158.434
Sığacık/Seferihisar	34.575	33.300	9.102
Sant	12.500	17.500	17.500
Mîrdoğan	4.000	4.000	4.000
İpsala[a]	35.000	30.000	60.000
Musabey[a]	102	102	102
Koyun[a]	1.200	1.200	1.200
Köşedere	4.000	4.000	4.000
Haydarlı	iptal edildi	iptal edildi	iptal edildi
Toplam	2.424.615	2.442.601	2.344.698

Kaynak: BBA, İE (Maliye) 640

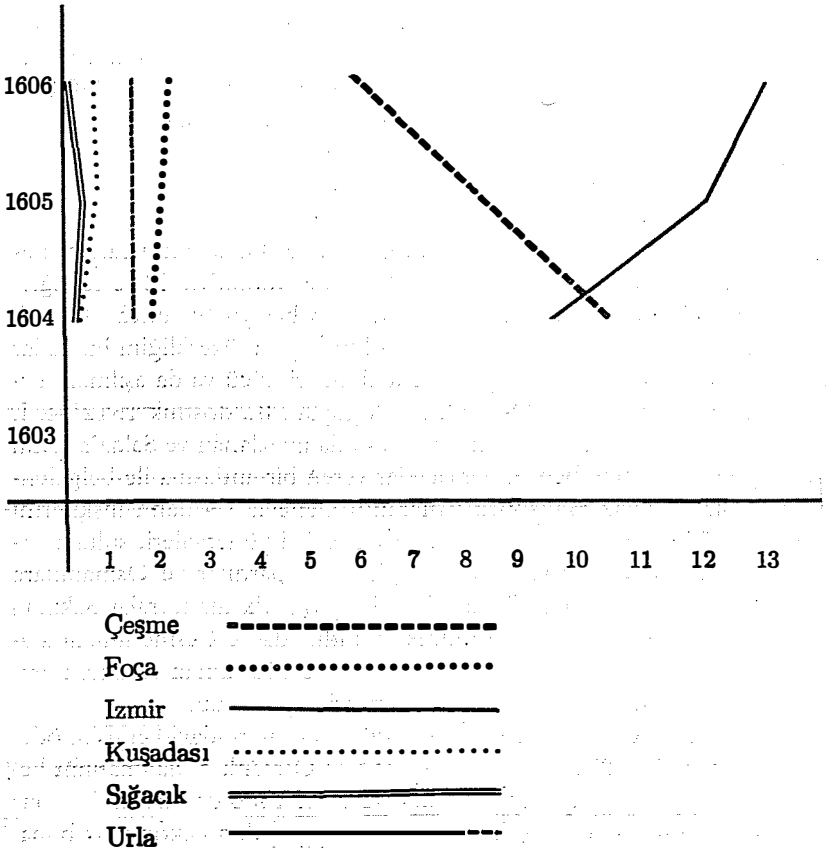
[a] Bu kent ya da adaların her biri bir mukataa ya da resim olarak kaydedilmiş olup, gümrük gelirleri ayrılmamıştır.

TABLO 7: ORTA-BATI ANADOLU'DA TOPLANAN GÜMRÜK DIŞI GELİRLER (AKÇE OLARAK)

Vergi	3 Mayıs 1604 3 Mayıs 1605	3 Mayıs 1605 3 Mayıs 1606	3 Mayıs 1606 3 Mayıs 1607
Cizye[a]	910.000	971.418	971.418
Tereke	83.959	30.200	44.470
Cera'im[a]	146.462	59.341	53.370
Sakız[a]	2.292.000	2.195.650	2.035.000
İhtisab[a]	130.000	115.000	113.000
Ham ipek	180.000	180.000	200.000
Kereste	110.000	110.000	110.000
Toprak ve koyun	85.000	80.000	80.000
Piyale Paşa evkafi	3.000	3.000	3.000
Fasulye	6.000	10.000	8.000
Toplam	3.946.421	3.754.609	3.618.258

Kaynak: BBA, İE (Maliye) 640.

[a] Cizye (gayrimüslimlerin ödediği kelle vergisi), cera'im (para cezaları), sakız ve ihtisab (pazar vergisi) yalnız Sakız'dan alınan tutarları içermektedir. Diğer vergilerin hangi limandan ya da limanlardan alındığı, kaynakta belirtilmemiştir.

yor ya da düşüyordu. Urla'nın geliri 112.523 akçeden 103.423 akçeye inerken, Seferihisar'ınki 34.575'ten 9.102'ye düşüyordu. Foça'nın gümrük gelirleri 135.434 akçeden 158.434 akçeye çıktı, bu küçük artışın nedeni de diğer limanlarla rekabeti değil, İzmir Körfezi'nin ağzındaki konumuydu. İzmir'e gidiş ya da dönüş yolunda düşman gemilerinin tehdit ettiği tekneler Foça kalesi ve toplarına sığınıyor, demirli oldukları sürece ticaret de yapıyorlardı. Körfez ticareti arttıkça korsanlık artıyor, dolayısıyla bu sığınağın sur ve toplarının önemi de artıyordu.[27]

1604'te İzmir ve Sakız Batı Anadolu ticaretini paylaştılar, aşağı yukarı

27 Foça'nın 17. yüzyılda körfezi giderek daha fazla savunmasının kaydı: PRO, SP 97/20, fol. 172a-74b ve 235a-35b.

aynı miktarda gümrük geliri aldılar. Ne var ki çok geçmeden avantaj anakaradaki limana kaydı. İki yıl içinde Batı Anadolu ticaretinin hacmi hemen hemen aynı kaldı, ama 1606'da Sakız gelirleri açısından İzmir'in yarısını bile bulamıyordu (bkz. Tablo 6). Üç yılda gümrük geliri 350.879 akçe artan İzmir, gümrük geliri 463.834 akçe azalan Sakız'ın ticaretini çabucak yuttu.

SAKIZ NEDEN DURAKLADI?

Sakız'ın 1604'ten önceki elli yıllık çalkantılı tarihi, adanın ticarette neden gerilediğini açıklar. Osmanlıların 1462'de Midilli'yi, 1470'te Eğriboz'u ve 1550'de Sisam'ı almasıyla Sakız, on beş yıl boyunca Osmanlı denizindeki tek Hıristiyan ileri karakolu oldu. Siyasal özerkliğini bu kadar uzun süre korumasının başlangıçta nedeni askeri gücü ya da aşılmaz surları değil, eski bir Ceneviz-Osmanlı dostluğuydu. Bu dostluk 1512'de, I. Selim ile Sakız'ın Ceneviz yöneticileri arasında imzalanan ve Sakız'a Latin şehir-devletlerininkine benzer ayrıcalıklar veren bir antlaşma ile belgelenmişti.[28] Bir Ceneviz-Habsburg ittifakının Ceneviz-Osmanlı ilişkilerini bozduğu 1528 yılından sonra, Sakız'ın Cenevizli yöneticileri, sultanı yatıştırmak için anayurtlarıyla siyasal bağlarını kopardılar ve Osmanlılara ödedikleri vergiyi artırdılar.[29] Bu dikkatli diplomatik manevralar Sakız'ın bir "orta ada" olarak kalmasını mümkün kıldı, ada ile Çeşme limanı arasındaki ince deniz geçiti, Hıristiyan Avrupa ile Müslüman Anadolu arasında hem bir kültürel engel hem de bir ticari köprü oldu.

Adanın bu olağandışı özerkliği, 30.000 düka tutarındaki vergisini ödemediği bahanesiyle Piyale Paşa yönetimindeki Osmanlı donanmasının hemen hiç direnişle karşılaşmadan Sakız'ı işgaliyle, 1566'da birdenbire sona erdi. Adayı 1550'ler ve 1560'larda etkisi altına alan derin ekonomik bunalım, Sakızlıları hem vergilerinin ertelenmesi hem de kıtlık çeken adalılara Osmanlı tahılı verilmesi için yalvarmaya itmişti.[30] İstanbul iki isteğe de uydu, ancak Sakızlıların bir türlü sona ermeyen buhranı karşısında giderek sabırsızlanan Osmanlı makamları 1566'da adayı ilhak etti̇ler.

İstanbul ve Piyale Paşa, son yıllarda Cenevizli yöneticilerine kızıyor ve Sakız'ı işgal etmek için bahane arıyorlardı. 1565'te Sakızlılar, Maltalı Sen Jan şövalyelerinin yanında savaşarak Piyale Paşa'nın kuşattığı bu Haçlı tabyasının kurtulmasına yardımcı olmuşlardı; üstelik Sakız, Osmanlılardan

28 Argenti'de (1941:180-83) bu belgenin yetersiz ve karışık bir transkripsiyon ve tercümesi vardır.

29 Bkz. Argenti (1941: xxvii-xxviii); Turan (1966:173-84).

30 BBA, MD 6, s. 489.

kaçan kölelerin sığınağıydı.[31] Bunca ihanet, gençlik günlerinin özlemini çeken yaşlı ve hasta Kanuni Sultan Süleyman'ın, istemeden de olsa, Habsburglarla çatışmayı yeniden başlatma kararını vermesine ve adayı uygun bir ticaret merkezinden çok, güçlü bir düşmana karşı kolay bir zafer kazanma aracı olarak görmesine yol açmıştı.

Osmanlılar, yeni Sakızlı tebaalarının çeşitli isteklerini kabul ettiler; bu yalnızca Osmanlı idaresinin iyi yürekliliğini değil, adadaki ticareti geliştirmenin devlet hazinesinin yararına olacağına İstanbul'un inandığını da göstermektedir. 1567'de Sultan II. Selim, Sakızlıların çocuklarını devşirilmekten muaf tutmayı, eski mahkeme kararlarını onaylamayı, yıkılmış ve kullanılmaz hale gelmiş kiliselerin onarımına (kadının onayıyla) izin vermeyi kabul etti. Yerleşik Ceneviz ticaret sistemini korudu ve genişletmeye çalıştı.[32] İstanbul, buğday, arpa ve lüks mallar, özellikle ipek üzerindeki gümrük vergilerini kaldırdı, anakaradan ithal edilen diğer mallara yeni vergi koymadı ve Karadeniz'den gelip Akdeniz'e geçen gemileri, malları adada satmamaları koşuluyla gümrük vergisinden muaf kıldı. Osmanlılar Çeşme ile ada arasındaki özel ticari ilişkiyi de desteklediler.

Bütün bu önlemlere rağmen, Sakız doğu Ege'deki ticari üstünlüğünü İzmir'e kaptırdı. Bu değişikliği kısmen hızlandıran unsur, adanın denizden gelen saldırılar karşısında savunmasız olmasıydı. 1599'da beş gemi ve 350 askerden oluşan küçük bir Floransa deniz gücü, Sakız kent ve kalesini ele geçirip dokuz saat elinde tutmuştu.[33] Geçici de olsa bu zafer, adaya yeni yerleştirilmiş Müslümanları o kadar korkuttu ki, İstanbul, kale içinde oturan 350 Hıristiyan aileyi, mallarına el koyarak derhal varoşlara sürdü. Beş yıl sonra Osmanlılar, "melun kefere"nin her pazar dini tören için kente gelmelerini önlemek amacıyla sur içindeki bütün kiliseleri yıktırdılar.[34] Adanın Müslüman ahalisi, Yahudilerin de kent dışına sürülmesini istiyordu. 1613'te İstanbul'a yazdıkları arzuhalde şöyle diyorlardı: "Bazı Yahudilerin kale içinde bir mahallesi vardır. Düşman istilası durumunda [bu Yahudilerin yapabilecekleri] Müslüman ahaliyi korkutmaktadır. Yahudiler evlerini makul bir fiyata satmalıdır."[35] Kentin yaşam mücadelesi veren Yahudi cemaati sadakatini ilan edip İstanbul'u, kentte kalmalarına

31 Turan (1966:185).

32 Argenti (1941: 208-27).

33 Argenti (1934: xii-xiii).

34 BBA, MZD 7, s. 26.

35 BBA, MD 78, s. 423, no.1085. Ayrıca bkz. Argenti (1970: 164). Zvi Ankori (1975: 67-124) Latin egemenliğinden Osmanlı egemenliğine geçen bir kentte bir Yahudi mahallesine ne olduğunu anlatır.

izin vermeye ikna etti. Ancak, Floransalıların işgal girişiminin Osmanlı toprakları içindeki etkileri, bu eski ticaret kentinin ekonomik ve toplumsal canlılığını zedeledi; zira Avrupalı konsolos ve tacirler Rum aracı ve çevirmenlerle görüşmek için artık Müslüman ahalinin ve Osmanlı yetkililerin kuşku dolu bakışları altında, kent surları dışına çıkmak zorundaydılar.

Venedikli tüccarın Sakız'da kaybedeceği çok şey vardı. Ceneviz hükümranlığı sırasında adada ticaret yapmış, 1566'dan sonra da bunu sürdürmüşlerdi, ancak adadaki konumları uzun süreli ikametleri yüzünden sorun oldu. Sakız'ın gayrimüslim sakinleri, fethedilmiş bir halk olarak, kelle vergisi (cizye) ödemekle yükümlü kılınmışlardı; Osmanlıların da fatih olarak yaptıkları ilk iş, bir nüfus sayımıyla Sakız kasabasında yerleşik 406 Rum ve 49 Yahudi hane ile adadaki 7.000 Rum köylüden cizye toplamaya başlamak oldu.[36] İstanbul, ticareti teşvik etmek için, Latinlerin sözde geçici cemaat olma iddialarını kabul ederek kentteki 140 Venedik ve Ceneviz hanesini cizyeden muaf tuttu.[37] Ailelerinin kuşaklar boyu Sakız'da yaşadıklarını bildikleri kişilerin bu iddialarını sorgulayan yerel görevliler ve cizye tahsildarları, Venediklileri yabancı konumundan çıkarmaya çalıştılar. Yıllar boyu süren bu anlaşmazlık, Türklerle Latinler arasındaki gerginliği arttırdı ve Venediklilerin bu önemli antrepodan çıkarılmasındaki nedenlerden biri oldu.[38]

1599 fiyaskosundan sonra Osmanlıların Sakız'ın ticaretini bastırması sırasında Hıristiyan Avrupa tüccarı da adaya uğramayan bir deniz yolu buldular. Yüzyılın sonundan önce Osmanlılar, batı Anadolu üzerinden gelen sınırlı miktarda transit malı Çeşme'ye yönlendirirlerdi. Mallar Çeşme'den Sakız adasına, oradan da Avrupa'ya gönderilirdi. Bu rota, uluslararası ticaret ipek ve baharat üzerine yoğunlaştığı ve Sakız bir Hıristiyan ileri karakolu olarak kaldığı sürece akla uygundu. Sakız özerkliğini kaybedince, Batılı tüccar da yerel Anadolu ürünlerinin peşine düşmeye başlayınca, ada antrepo olarak sahip olduğu üstünlükleri kaybetti. Malları İzmir'e getirip kentin geniş limanında doğrudan açık deniz gemilerine yüklemek, kuru meyve, pamuk, yün ve deri gibi çok yer tutan ürünleri Çeşme'ye getirip kıyı teknelerine yükleyip, sonra da aradaki dar kanalı geçerek Sakız limanına ulaşmak ve orada batıya giden açık deniz gemilerine aktarmaktan daha kolay ve daha ucuzdu. Abraham veled-i David ve David veled-i Abraham'ın hazırladığı rapor, 1607'ye gelindiğinde Sakız'ın batıya ihraç

36 BBA, TT 363.

37 Bu statü için bkz. İnalcık "İmtiyazat".

38 Örneğin bkz. BBA, Ed 13/1, s. 120, no.1; BBA, ED 13/1, s. 150, no.1; BBA, ED 13/1, s. 178; BBA, MM 6004, s. 51, no. 1.

edilen ürünlerdeki tekelini en azından fiilen kaybettiğini ve İzmir'in bölgenin birinci limanı konumunu ele geçirdiğini doğrulamaktadır.

Sakız ticaretinin bunalımı, ada ekonomisinin diğer sektörlerini etkilemedi. Hem imparatorluk içinde hem de Batıda çok aranan bir madde olan sakızdan elde edilen vergi, 1604-1607 yılları arasında istikrar göstererek iki milyon akçenin üzerinde kaldı; pazar resimlerinin tutarı değişmedi, ham ipekten elde edilen vergi gelirleri ise az da olsa artı (bkz. Tablo 7). Sakız her zaman adanın temel ekonomik dayanağı olagelmişti; ticaret yollarının değişmesi ve iskân edilen ayrıcalıklı Müslüman nüfus Sakız kasabasına ağır bir ekonomik darbe indirmekle birlikte köy ve kırları hemen hiç etkilemedi. Yalnızca bölgeler arası ve uluslararası ticaret yeniden yapılandı.

ATLANTİK KIYISI LEVANT TİCARETİNİ KUŞATIYOR

O halde, 1590-1610 yılları arasında Hıristiyan Avrupa'nın tüccarı, küçük doğu Ege limanları arasından batı Anadolu ürünleri için transit limanı olarak geliştirmek üzere İzmir'i seçmişlerdi. Ticaretteki bu odak değişikliği, Atlantik kıyısı ticaret kumpanyalarının daha önce Fransız ve Venedik egemenliğinde olan Akdeniz ticaret dünyasına girmesiyle çakıştı. Eski ticaret devletleri, Hollanda ve İngiliz rekabetinden ciddi olarak etkilendiler, ancak doğu Akdeniz ticaret ağlarının bozulmasında katkısı olan başka etkenler de vardı.

Venedikliler için bu gerileme özellikle ani ve şiddetli oldu. Denizaşırı baharat ticareti, cumhuriyetteki demografik değişiklikler, gemi yapım malzemesi darlıkları, Venedik kentindeki gerçek ücretlerdeki hızlı dalgalanmalar, Otuz Yıl Savaşı'nda Alman pazarının kaybedilmesi, Akdeniz'de korsanlığın artması ve özellikle İngiliz Levant Kumpanyası'nın Venedik dokuma ticaretine karşı giriştiği acımasız saldırı, Doğu Akdeniz ticaretinin hızla Hollandalıların ve İngilizlerin eline geçmesinde rol oynadı.[39]

Bu güçlüklerin birçoğunu Fransızlar da yaşadı, ancak sonuç böylesine felakete dönüşmedi. Marsilyalı tacirler 16. yüzyıl ortalarının uygun koşullarında işe girişmişlerdi. 1570-1573 Venedik-Osmanlı savaşında geçici olarak Halep ve İskenderiye'ye yerleştiler. 1562-1598 Fransız din savaşları sırasında işleri iyi gitmedi.[40] Bir yandan iç kargaşa Fransız hükümetini bölmüş, Paris'in dikkatini ticaretten başka alanlara kaydırmış ve başkent

39 Bkz. Pullan (1975: 499-525). Venedik'in gerilemesi üzerine çalışmaların bir kaynakçası için bkz Lane (1973: 473-76). Lane'in bu çalışmasının bir kritiği Cochrane ve Kirshner'dir (1975: 321-34).

40 Bkz. Masson (1911: xii-xix).

ile Marsilya arasındaki iletişimi koparmıştı; öte yandan Marsilyalı tacirler katı bir Katolik ve İspanya yanlısı olan belediye başkanını destekleyen ve desteklemeyen hiziplere ayrılmışlardı.

Daha kötü gelişmelerin habercisi ise, Osmanlıların, Fransız tüccarın İspanyol Habsburgları ile gizli ilişkiler sürdürdüğünden kuşkulanmasıydı. 1590'da Sultan III. Murat, Marsilyalıların bir yıl önce IV. Henri adıyla Fransa tahtına oturan eski Huguenot, yeni Katolik Navarre'lı Henri'ye bağlılık yemini etmelerini istediğinde, kent sakinlerinden şu yanıtı aldı:

> Anladığımıza göre, Fransa Kralı olduğunu iddia eden Navarre Kralı'nın tebaası olduğumuzu ilan etmemizi istiyor ve reddedersek ticaretimizi yıkmakla tehdit ediyorsunuz.
> Hepimizin Marsilyalı Fransızlar olarak yaşamaya ve ölmeye kararlı olduğumuza inanmanızı rica ederiz. Asla İspanyol, hele Savoylu olmayacağız. Hep Katolik olduk, dolayısıyla hem sapkın heni Huguenot olan Navarre'ın tebaası olamayız.
> Mösyö de Brèves Fransa'nın değil, yalnızca Navarre Kralı'nın elçisidir.[41]

Marsilyalılar bu mektubu kaleme aldığında, İstanbul ile ilişkilerinin bozulduğu bir dönemdi. Divan-ı Hümayun, Navarre'lı Henri'yi, Huguenot olması yüzünden değil, İspanyollara karşı çıkışı nedeniyle destekliyordu, ancak divan kanlı savaşın dinsel olduğu kadar siyasal bir savaş olduğunun farkındaydı ve Marsilya'nın sofu Katoliklerinin yeni kralı hor görmekle kalmayıp göz korkutan İspanyol düşmanı desteklediklerinden kuşkulanıyordu. İstanbul'un bu kuşkusu, rakip şirketlerin Osmanlı bölgesindeki Fransız ticari egemenliğini tehdit ettiği bir dönemde, Fransız ticaretinin engellenmesinde ve İngilizlerin, yoğun Fransız muhalefetine rağmen uygun imtiyazlar elde etmesinde, Fransız elçisi de Brèves ile Marsilya tüccarları arasındaki uyuşmazlık ya da Fransız konsoloslarının ünlü rüşvet düşkünlüğü kadar etkili oldu.[42]

KORSANLAR VE YAĞMACILAR DENİZİ

Hollandalılar ve İngilizler, Fransız tacirlerini sahneden bir anda silmediler; Fransızlar en azından 1636'ya kadar rekabet etmeyi hem de ustaca sürdürdüler. Ancak daha yüzyıl sona ermeden, yeni ticaret devletleri

41 CSP, Venedik, c. 9, s. 146.

42 Bkz. Rigault (1902: 522-78); Masson (1911: xvi-xviii); Horniker (1946). Levant'ta İngiliz ticaretinin yerleşmesi üzerine hacimli bir literatür vardır. Basılmış kaynak koleksiyonları için bkz. İngiliz belgeleri: Hakluyt (1904); Sanderson (1931). Osmanlı belgeleri: Skilliter (1977). İkincil anlatılar için bkz. Wood (1935: 1-41); Epstein (1908: 1-66); Kurat (1953); Kütükoğlu (1974: 6-33); Horniker (1942: 289-316).

Fransızların ve Venediklilerin elindeki Doğu Akdeniz ticaretini ele geçirmeye başlamıştı.[43] Akdeniz dünyasına tüccar olarak değil, korsan olarak daldılar. 1591 kapitülasyonlarıyla tanınan uygun koşullara rağmen İngiliz tüccarı, Fransız, Osmanlı ve Venedik gemilerini yağmalamayı barış içinde ticaret yapmaktan genellikle daha kolay, daha kârlı ve Atlantik'te alıştıkları davranışa daha uygun buluyorlardı.[44]

Savaşan devletlerin yarattığı kasırgada en çok, kârlı ticari ilişkiler yürüttüğü başka devletlerin düşmanlığını çekmeme kaygısıyla hiçbir tarafla tam bir güçbirliğine giremeyen Venedikliler debelendi. 16. yüzyılın son yıllarında Venedik, İngilizlere, saldırılarına son vermeleri için diplomatik yollarla baskı yaptı. 1600'de, Kraliçe Elizabeth'in, Venedik gemilerine sürekli saldırılması nedeniyle Levant Kumpanyası'nın beratını iptal edeceğini bile umdular. Söz konusu yılın Şubat ayında İstanbul'daki telaşlı Venedik balyosu Capello, Venedik dükası ve senatosuna, "Ekselanslarının deniz ve limanlarında, Cumhuriyetinkiler de dahil tüm gemilere saldıran İngiliz gemilerinin küstahlığı hakkında İngiliz elçisiyle konuşma fırsatı bulduğunu" anlatarak, İngiliz elçisinin, "Kraliçe bu şikâyetleri duyduğunda, Levant Kumpanyası'nın beratını iptal edecektir" güvencesini verdiğini belirtiyordu.[45] Berat geri alınmadığı gibi, korsanların cüreti artıkça arttı. İngilizler, Uskoklar, Maltalılar, Berberiler, Hollandalılar ve İspanyollar, Adriyatik, Ege ve doğu Akdeniz'de neredeyse keyiflerince kol gezerek deniz taşımacılığını kesintiye uğrattılar ve denizleri sürekli bir savaş alanına dönüştürdüler.[46] Özellikle İskenderun ve İskenderiye limanları çevresini istila etmişlerdi. İstanbul'daki İngiliz elçisi, devletinin gemilerinin ne zaman isterlerse "Türkiye kıyı ve adalarının ticaretini bozabilecekleri ve ... Suriye ve İskenderiye gemilerinin yüklerine el koyabilecekleri"ni övünerek söylüyordu.[47]

Korsanlık, İskenderiye ile İstanbul arasındaki hayati önem taşıyan iaşe yolunu da kesintiye uğrattı. 1594'te, kalyonlardan oluşan bir Osmanlı donanması, ender başarılarından birini kazanarak, İskenderiye'den İstanbul'a pirinç ve başka mallar taşırken Rodos açıklarında kâfir gemilerinin eline düşen bir erzak gemisini kurtarmıştı.[48] 1522'de Haçlıların uğrak yeri olan Rodos adasını kuşatıp ele geçiren ve böylece Mısır'ı başkentlerine

43 Steensgaard (1974: 189-90).

44 Skilliter'de (1977) 1591 kapitülasyonlarının bir tercümesi ve kritiği vardır. Ayrıca bkz. Tenenti (1967: 57-81); Aymard (1962-63: 227-30; Wood (1935: 25-26).

45 CSP, Venedik, c. 9, s. 394-95.

46 Bkz. CSP, Venedik, c. 9, s. 299, 310, 319, 334, 348, 394-95, 407, 413, 420, 432-33.

47 CSP, Venedik, c. 9, s. 291.

48 BBA, MD 72, 438, no. 849.

bağlayan stratejik deniz yollarını güven altına alan Osmanlılar, bu kritik geçidin denetimini 70 yıl sonra bir kere daha kaybediyorlardı. 1606'da Divan-ı Hümayun yağmacılıkları nedeniyle İngilizlerle ilişkilerini koparmayı bile düşündü. Ayrıca, Halep'in limanının "açık bir yolağzı...korsanlar için gerçek bir çekim merkezi" olan İskenderun'dan Trablusşam'a alınmasını buyurdu.[49] Üç yıl sonra, İstanbul'un bu değişikliği gerçekleştirmesinin ardından, Halep'teki İngiliz, Fransız ve Venedik toplulukları, yeni düzenlemenin olumsuzluklarını hemen kavrayarak Trablusşam'daki gümrük eminlerinin ve diğer görevlilerin yolsuzluklarını bahane edip yaygara koparmaya başladılar.[50] Osmanlılar 1613'te limanı yeniden İskenderun'a aldılar.[51]

Büyük ve korunaklı bir körfezin içinde geniş bir limanı olan İzmir, korsan akınlarını püskürtmek açısından İskenderun, Sakız ve diğer doğu Akdeniz limanlarından daha iyi durumdaydı. Livorno'ya, Venedik'e ve diğer batı Akdeniz limanlarına, İskenderiye, İskenderun, hatta İstanbul'dan daha yakındı; üstelik girişi, yalnız korsanların değil, tüccarın da saklandığı ya da güvenli liman aradığı sayısız Ege adası tarafından korunuyordu. Açık denizler güvenli olmaktan çıktıkça ve kuzey Avrupa gemilerinin Akdeniz'e girmesiyle birlikte maliyetler ve tehlikeler uzun yolculukların riskini artırdıkça Venediklilerin ticaret etkinliği azaldı ve Venedik gemileri, Adriyatik ile Ege'nin ötesine çok ender yük taşır oldular. 1611'de Suriye'ye doğru üç, İskenderiye'ye üç, İstanbul'a altı, İzmir'e on iki, Girit'e ise on dört Venedik gemisi yola çıktı.[52] Bütün Akdeniz havzasına Venedik ticari çıkarlarını yayan atılgan kalyonların günleri geride kalmıştı.

YENİ TİCARET KUMPANYALARI ESKİ TİCARET MERKEZLERİNİ TERKEDİYOR

Hollandalılar ve İngilizler, eski Levant transit merkezlerini saran toplumsal kargaşayı görünce, Venediklilerin çekilmesiyle doğan kısmi boşluğu doldurmakta tereddüt ettiler. Özellikle Halep'te, kervan yollarındaki kesintiler ve ağır ek vergiler, 1600'lerin başında kuzey Suriye'de yerleşen Canbuladoğlu Ali Paşa'nın ve başka isyancı emirlerin yarı-özerk beylikleri ve kent içindeki Osmanlı görevlilerinin yolsuzlukları, Fransız ve Venedik tüccarını yıpratırken yeni ticaret devletlerinin de bölgeden uzak durması-

49 CSP, Venedik, c. 10, s. 311, 318.

50 BBA, ED 13/1, s. 63, no. 5. Ayrıca bkz. Masters (1988: 15-17).

51 Bkz. Wood (1935: 76). Braudel'e göre (1972: c.1, 565), Halep'in limanı 1593'te Trablusşam'dan İskenderun'a kaymıştı.

52 Tenenti (1967: 99).

na neden oluyordu.[53] Sonuçta, Suriye kıyılarındaki ticaret 17. yüzyılın ilk yarısında aniden gerilemeye başladı.[54] 1611'de Londra'daki Venedik elçisi, Halep'ten yeni dönen bir İngiliz'in, "Suriye'ye kısmen karadan kısmen de denizden yapılan taşımacılığın gerektirdiği yüksek maliyetler" nedeniyle devletinin antrepoyu gönüllü olarak terkettiğini bir sır olarak söylediğini bildiriyordu; ayrıca İngiliz, istemeden de olsa ironik bir tarzda, korsanlığın da caydırıcı bir unsur olduğunu eklemişti.[55]

Hollandalılar ve İngilizler, Osmanlı İmparatorluğu'nun yerleşik antrepolarındaki Osmanlı görevlilerinin herkesçe bilinen yolsuzlukları ve doğudan gelen malların akışındaki düzensizlik olmasaydı da Halep, İskenderiye ve İstanbul'da sona eren ticaret yollarına alternatif yollar arayacaklardı. İngiliz tacirler, 16. yüzyıl ortalarında bir yandan ipek ticaretinde Osmanlı İmparatorluğu'nu bütünüyle devre dışı bırakmak için İran ipeklilerine Rusya yoluyla ulaşıp ulaşamayacaklarını boşuna da olsa araştırıyor ve 1620'lerde yine başarısızlıkla sonuçlanan bir Ümit Burnu yolu açma çabasına girişiyor, öte yandan da Levant üzerinden İran'a uzanacak yeni yollar arıyorlardı.[56] 1610'da, İstanbul'daki bir İngiliz tüccar heyeti, Trabzon ve İran'da ticarethaneler açarak Suriye'yi devre dışı bırakmayı denedi.[57] Bu çaba başarısızlıkla sonuçlandı ve İngilizler Trabzon yolunu 19. yüzyıla kadar düzenli kullanmadılar; ancak bu girişim, imparatorluk içinde yeni ticari çıkış yolları bulma çabalarının varlığını göstermektedir.[58] Hollandalıların ve İngilizlerin bu arayışının nedeni, kısmen Halep'e kervanların gelişindeki düzensizlik, kısmen de yüksek ve değişken ek rüsumdu. Ayrıca, Halep'te yerleşik konsoloslukları olan ve hem Halep'teki hem de İstanbul'daki Osmanlı görevlileriyle iyi bağlantıları olan Fransızlar ve Venedikliler, Suriye kıyılarındaki ticarete uzun süredir egemendi. Atlantik kıyısı devletleri ise bu egemenliği kırmakta güçlük çekiyorlardı.

Halep'te Hollandalılar kurulu düzeni olan bir ticaret merkezine gir-

53 Conbulodoğlu Ali Poşo için bkz Griswold (1983: Böl.4) ve Mosters (1988: Böl.1). Osmanlı memurları hiddetli Batılıların iddia ettiği kadar "rüşvet yiyici" ve "tamohkâr" değildi, sadece büyük bir mali krizin içine düşmüşlerdi (bkz. Sohillioğlu, 1970: 230-52).

54 Steensgoord (1974: 175-85). 17. yüzyılın sonları ve 18. yüzyılın başlarındaki Holep için bkz. Mosters (1988). Riedlmoyer böylesi bir gerileme için hiçbir iç kanıt olmadığını söyler (1981: 7-10).

55 CSP, Venedik, c.12, s. 179-80.

56 Rusya girişimi için bkz. Romsoy (1957: 26-28). Ümit Burnu yolu için bkz. Steensgoord (1974: 367-97). Kuzey ticaret yolları için bkz. Jeannin (1975: 5-59).

57 CSP, Venedik, c.11, s. 477.

58 Issowi (1970: 18-27).

meye çalışmanın getirdiği aksiliklerle karşılaştılar. İstanbul'la yapılan kapitülasyon görüşmelerinin başarıyla tamamlanmasından sonra da Hollanda tüccarı yalnız Halep'teki Fransız ve Venedikli rakipleriyle değil, bir de Bedik adlı bir Ermeni vergi mültezimiyle uğraşmak zorunda kaldılar. Bu işi 1611'de alan ve çeşitli aralarla en azından -muhtemelen idamı edildiği- 1627'ye kadar elinde tutan Bedik, Halep'in tüm ithalat ve ihracatından gümrük vergisi alma yetkisine sahipti ve Batılı tüccar için limandaki kolay değişmeyecek çıkarları simgeliyordu.[59] Yabancı tüccarla sayısız kavgası dilden dile dolaşıyordu. 1611'de Halep'teki Venedik balyosunun bir temsilcisi Bedik'e bazı mal ve değerli taşlar satmış, ancak Bedik bunların bedelini tam olarak ödememişti. Venedik konsolosu tarafından, hapse atılması isteğiyle kent kadısının önüne getirtildiğinde, Bedik'in, "Ben buranın eminiyim. Beni kimse hapsedemez" diye homurdandığı söylenmiştir.[60] 1613'te, Venedik konsolosuyla birlikte Halep beylerbeyinin huzurundaydı ve ateşli mültezim, iddiaya göre burada da rakibine oldukça kaba bir dille saldırıyordu.[61] Öfkeli konsolos, İstanbul'daki yetkililere başvurarak hem Bedik'ten bir özür kopardı, hem de görevden alınmasını ve borcu nedeniyle hapsedilmesini sağladı.[62] Ancak, Venedikli'nin zaferi kısa ömürlü oldu. Kentin kara koyunu üç yıl sonra yine görevi başındaydı; Venediklilerin, Fransızların ve Hollandalıların protestolarına rağmen, en azından on yıl daha çeşitli aralarla çalıştı. Fransız mandasından kurtulmanın coşkusu içindeki Hollandalılar 1612'de işte bu ürkütücü kişiye çatmışlardı. Batılı tacirlerin hile ve taktiklerini iyi bilen Bedik ve adamları, cumhuriyetin Halep'in artbölgesinde yaygın bir ticaret ağı kurma girişimlerinin boşa çıkmasındaki etkenlerden biri olmuştu.[63]

DIŞARIDAN DAYATILAN BİR TİCARET AĞIYLA BÜTÜNLEŞME: MANİSA

Hollandalılar ve İngilizler, Halep'te Venediklilerin, Fransızların, Osmanlı görevlilerinin, Arap ve Ermeni tüccarın çatışan çıkarları nedeniyle başarısızlığa uğrayan sistemli ve yaygın ticaret ağını İzmir çevresinde kurdular. İzmir'deki ticaret, hem Sakız ve Halep'in yaşadığı güçlüklerden, hem de artbölgesinin zenginliğinden yararlandı. Sakız'ın Rum, Yahudi ve

---

59 Bedik için ayrıca bkz. Groot (1978: 188-89); Masters (1988: 140-41). Masters bu idam iddiasına tarih olarak 1627'yi verir. Ancak, 25 Haziran-4 Temmuz 1636 tarihli bir belge Halep'teki bir gümrük mültezimi olan Bedik'ten söz eder, Marsilya tüccarı bu Bedik'e boğazlarına kadar borçludur (bkz. BBA, ED 26, s. 8, no. 1).

60 BBA, ED 13/1, s. 83, no. 2.

61 BBA, ED 13/1, s. 110, no. 3.

62 BBA, ED 13/1, s. 110, no. 5.

63 De Groot (1978: 188-89).

Venedikli lerinin birçoğu zaman içinde İzmir'e geldi; 1620'ler ve 1630'larda onları, Sakız'daki Avrupa konsolosları izledi; hem doğrudan kendi ülkelerinden hem de Halep, İskenderiye ve İstanbul'dan gelen Avrupalı tüccar kente aktı.[64] Bu ticaret grupları, tarım zengini vadiler boyunca kentlere doğru yayıldılar. İzmir ise en yakın ve en kolay erişilir limandı. Bu kentlerin en önemlisi, Gediz ırmağının vadisinde ve İzmir'den yalnızca bir günlük yoldaki Manisa'ydı.

Manisa, dışarıda bir gece kalacak gezgin tüccarın menzili içinde olmanın yanı sıra, 16. yüzyılda hızla gelişen dokuma tezgâhlarına ve debbağhanelere de sahipti.[65] Gediz ırmağının aşağısında ve doğusundaki sıradağlarda otlak arayan göçerler, bu zanaatlerin gerek duyduğu ham yün ve deriyi sağlardı. Kentin bulunduğu zengin ırmak vadisi, İzmir'e üzüm, zeytin ve pamuk gönderirdi. Osmanlı şehzadelerinin geleneksel eğitim başkenti olan Manisa, saray maiyetinin varlığından ve birçok vergi muafiyetinden de yararlanıyordu.

Osmanlıların 15. yüzyıl sonları ve 16. yüzyıl başlarında kurduğu ve Manisa çevresindeki zengin bölgeyi İstanbul'a bağlayan iaşe ağı, 16. yüzyılın son onyıllarında parçalandı. Bu gelişme Manisa vadisi üreticilerini ve zanaatkârlarını kaygılandırmadı, onlar artık ürünlerini son derece yüksek kârla Batılılara satıyorlardı. Sonra, 17. yüzyıl başlarında bölge dışından gelen aracı ve tüccar, kent pazarlarının ötesine geçtiler ve hammaddeye yerel zanaatkârlardan daha yüksek fiyat vererek Gediz vadisindeki köylerden ve göçer gruplarından Manisa'ya ürün akışını kestiler. Yalnız İstanbul'da değil, Manisa'da da darlık çekilmeye başlandı. Yerel zanaatkârların yakınmaları başkentlilerin yakınmalarına eklenmişti.

Başlangıçta, debbağlar ve diğer zanaatkârlar hammadde ticaretini protesto etmekle yetindiler. Geleneksel olarak, köylüler hayvan derilerini Manisa'ya getirir, debbağlar bunların en iyilerini seçerek sabit fiyatlarla ödeme yapar, sonra da başka tüccar kalanları alabilirdi.[66] 1599'da ise debbağ loncasından olduğunu söyleyerek Manisa çevresindeki köylerden kaliteli at, eşek ve katır derisi toplayıp bunları, daha Manisalı lonca mensupları

64 Bkz. Ülker (1974: 194, 210); Wood (1935: 72).

65 17. yüzyılda Avrupalı gezginler sık sık Manisa-İzmir arasında seyahat ederlerdi. Rycaut (1680: 35-36) aradaki mesafenin 23 mil olduğunu söyler, Monsieur de Thevenot Manisa'dan sabah saat 5'te yola çıkıp İzmir'e öğle vakti vardığını anlatır (tkr. 1971: 91). Ancak, İstanbul'daki İngiliz elçisi Wyche, Nisan 1632'de İngiltere'deki Lord Dorchester'e yazdığı mektupta, Elles Bassa diye bir asinin (muhtemelen İlyas Paşa, bkz. Uluçay (1944: 37-38) İzmir'den "iki günlük uzaklıktaki" Manisa'yı aldığını söyler.

66 Manisa'daki bu gibi loncaların yapısı için bkz. Uluçay (1942).

görmeden vilayet dışından alıcılara satan Ali adlı bir kişinin yakalanması için yardım istemek üzere yerel debbağların bir temsilcisi İstanbul'a gitti.[67] Ali'nin yasadışı ticareti yerel kaynakları tüketiyor, deri kalitesiyle katı fiyat yapısını tehdit ediyordu.

Sonraki onyılda, çerçiler, gezgin tüccar ve aracılar, debbağlık dışındaki zanaatler için gerekli ürünleri yasadışı yollardan aldılar. 1607'de Manisa dokumacıları, "Manisa'daki pazara gelen pamuğu satın alıp başka yere götüren ... dışarlıklı aracı ve tüccar"ın rekabetiyle karşılaştı; iki yıl sonra Manisalı kunduracılar debbağ loncasını yabancı tüccara yüksek fiyatla deri satmakla suçladılar; 1612'de ise, dış talep nedeniyle kent pazarında sahtiyan bulunmaz olmuştu.[68]

1610'lara gelindiğinde, Manisa'nın zengin artbölgesinde dolaşan tüccar, hayati önemi olan zanaat hammaddelerini kentin ekonomik yaşamını tehdit edecek boyutta tüketmişlerdi. Manisa'nın dokumacılıkla uğraşan Yahudi ve Müslümanları, eskiden beri "bez ve battaniye yapmak" için "bölgede elde edilen yapağı"yı kullanırlardı, oysa 1615'te aracılar, "kâfir topraklarına göndermek için ... kumaş üretecek yün bulamayan zanaatkârlara zarar vererek" bu maddeyi istifliyordu; nitekim söz konusu zanaatkârlar sonunda işlerini bıraktılar ve kentlerinden ayrıldılar.[69] Altı yıl sonra bu aracılar Manisa'daki dokumacılığı o kadar büyük bir yıkıma uğratmışlardı ki, yeni olanaklar aramak için İzmir'e kaçmayıp kentte kalan "çok az Yahudi" vardı.[70]

AVRUPA SERMAYESİ BATI ANADOLU'YA YERLEŞİYOR

Bu darlıkların, İzmir'in bölgedeki diğer limanları geçmeye başladığı dönemde ortaya çıkması rastlantı değildir. İzmir'e yeni yerleşen Avrupa tüccarı, çerçiler ve aracılarla birlikte doğuya uzanan vadi ve ovalara yayılan bir komisyoncular ve toptancılar ağı kurmaya başlamıştı. Batı Anadolu kırlarında dolaşıp yerleşik ticareti sekteye uğratan bu kişilerin elinde önemli miktarda sermaye vardı ve bölgeden topladıkları deri, pamuk, yün, tahıl ve meyveyi İzmir üzerinden batıya yöneltiyorlardı.

Avrupa'dan esinlenmiş bu ekonomik sistem 1620'lerde yalnızca yer yer görülüyordu; 20 yıl sonra ise artık sağlam bir ağ kurulmuştu. 1641'de İzmir ve Manisa kadılarına ve diğer yerel görevlilere gönderdiği fermanda İstanbul, batı Anadolu ticaretindeki değişimleri şöyle dile getiriyordu:

---

67 age s. 127-28.

68 age. s. 129, 131, 134.

69 BBA, MD 80, no. 980.

70 BBA, MM 7266, s.11.

İstanbul tüccarı ... sabun ve kızıl üzüm ve kara üzüm ve kaysı ve zerdalü ve incir ve armud kurusu ve fındık içi ve fındık ve börülce ve zeytun ve pekmez ve reçel ve susam ve ceviz ve badem ve nar ve revgan sade vesair mel'kulat her neyse .... murad eyledükleri üzre vâfir müstevfi almıyalar. Kefere tüccarı ve âhar yerlerin tüccarı almağla ruhsat-ı hümâyunum yoğuken birkaç senedenberu İzmir sakinlerinden celeb Osman ve karındaşı, Doksanlu ve zeytun ve .. nam kariyeler sakinlerinden Hacı Mehmed ve Kör Bayram ve Doksanlu İbrahim ve ... vesairden bazı Yahudiler keferenin sermayesini alub kariye be kariye gezüb zahireyi ziyade bahaya çıkarub ve kefere vilayetinden fıçı âlâtı getürüb dört binden ziyade fıçılar yaptırub zahireyi kariyelerde davarlara ve [develere yüklüyorlar] ahar diyarın tüccarı dahi vech-i meşrûh üzre müzâyaka virüb sabuncular dahi sabun icrasına mikdarın yapamayıp kalp pişirüb bu makule taaddi ve tecavüzden hali olmadıklarını bildirdiler.[71]

Burada, hem Müslüman hem de gayrimüslim tüccar, Osmanlı fiyatlarındaki yapıyı bozmak, erzakı paketlemek ve imparatorluk dışına çıkarmak için Avrupalı tüccardan sermaye ve donanım almaktadır. Hollandalı, İngiliz, Fransız ve Venedikli şirket yöneticileri, hem İzmir'e uzanan yol ve patikaları arşınlayan yük hayvanlarından, hem de büyümekte olan limanda toplanan yerli tüccarın deneyimlerinden yararlanıyorlardı. Dışarıdan dayatılan bu ticari harekât yüzünden hammadde birden kıtlaşınca, İstanbul'un özenle kurulmuş iaşe ağı da, zanaatler de çöktü.

Avrupa'nın oluşturduğu ağ, batı Anadolu ekonomisinin her parçasını etkiledi. Urla'nın ünlü sabunu bile, Batılıların müdahaleleri yüzünden bozuldu. Urla sabuncuları, 15-16 kantar sabun için 10 kantar zeytinyağı kullanır ve bunun için de geniş zeytinliklerden yararlanırdı. Ancak, bir liman kenti olan Urla, doğal olarak zeytinyağı ve kuruüzüm peşindeki deniz tüccarını kendine çekti.[72] 1593'te, zeytinyağının ve diğer malların fiyatlarındaki artış, sabuncuları hem 10 kantar zeytinyağından 35-40 kantar sabun yapmak hem de saf olmayan su ve başka düşük nitelikli bileşenler kullanmak zorunda bırakmıştı.[73] Yirmi yıl sonra, Urla ve çevresindeki

71 Uluçay (1942:49). Bu belgeyi Manisa mahkeme-i şeriyye sicilleri, 1051/1641-42'de bulmuştur, ancak katalog numarası vermiyor. (Özetle: İstanbul tüccarı .. gibi erzakı istedikleri kadar bol bulamıyor. Kefere tüccarına izin vermediğim halde [bazı kişiler] kefere sermayesiyle köy köy gezip zahirenin pahalılaşmasına sebep oluyorlar. Kefere ülkesinden fıçı getirip ve yaptırıp zahireyi davara yüklüyorlar. Yabancı tüccar anlatıldığı üzere darlık yaratıyorlar. Sabuncular bile yeterli sabun yapamayıp saf olmayan sabun üretiyorlar, bu gibi saldırılardan kaçınamadıklarını bildirdiler.)

72 Pococke (1811: 652), Avrupa teknelerinin Urla limanından kuruüzüm ve zeytinyağı yüklediğini belirtiyor.

73 BBA, MD 71, s. 148, no. 296. Sabunda kullanılan başka bir madde içyağıdır. Faroqhi (1984: 224-25) sabun kalitesindeki düşüşe hayvancılıktaki bir gerilemenin sebep olabileceğini öne sürüyor.

sabunhaneler "yıkık ve viran"dı, Avrupalı tüccar İzmir'in artbölgesine yayıldıkça kriz Manisa'ya ve iç kesimlerdeki başka sabun üreticisi kentlere de ulaştı.[74]

TARIMSAL DÖNÜŞÜM

Demek ki, Avrupa'nın batı Anadolu ürünlerine ilgisi, Batılı tüccarın yerli tüketicilerden daha yüksek fiyat verebilmesi ve malları kıyıya ucuza taşıyabilmesi, kritik hammaddelerde darlık yaratmıştı. Batılı ticaret devletlerinin girişi, bölgenin ekonomisini ve toplumunu da, yerlileri mülksüzleştirerek ve yerinden ederek, zanaatleri sarsarak ve tarımsal yapıları değiştirerek daha dolaylı etkiledi.

Batı Anadolu'da pazara yönelik tarım en belirgin halini sonraki yüzyıllarda almıştır, ancak 17. yüzyıl başlarında bile resmi Osmanlı iaşe ağının üzerine kendi ticaret ağlarını oturtan Avrupalı ve Osmanlı tüccarının özel ihtiyaçları vardı ve darlıklar ortaya çıkıp fiyatlar yükseldikçe çiftçiler de yavaş yavaş gelişmelere uygun davranmaya başladılar. Devletin yenilikçi temsilcileri ve hırslı köylüler, tarlalarına buğday yerine (genellikle Avrupa'ya ihraç edilmek üzere) pamuk, bahçelerine de sebze yerine (genellikle iç tüketime yönelik olarak) tütün ektiler.

Anadolu halkı yüzyıllardır pamuk ekerdi, talep artışı yalnızca pamuk ekili alanı arttırdı; tütün ise Osmanlı İmparatorluğu'na 1590'larda girdi, İstanbul'da 1601'de görüldü.[75] Yetiştirilmesinin ve kullanılmasının acımasızca yasaklanmasına rağmen, çok kısa sürede bütün imparatorlukta karşı konulamaz bir yaygınlık kazandı.[76] Tütünün yasaklanmasına yönelik ilk yaygın girişim 1633'te gerçekleşmişti.[77] Ancak, İstanbul, yirmi yıl önce de yaygın bir tütün kullanımı olduğunun farkındaydı; 1613'te, Manisa'nın da bağlı olduğu Saruhan vilayetindeki kadılara şöyle buyuruyordu:

> ... kilar-ı âmirem mühimmatı içün lazım gelen balmumu miri tarafından ekseri zikr olunan sancaklardan bir dörder yüz akçaya cem olunagelmiş iken ... vilayet-i mezbûre ahalisi duhan içmek mutad etmekle balmumunun kantarı ikişer bin dörder yüz akçaya fiiruht olunmağla miriye külli gadr olduğundan gayri kıllet üzere olmağa bais olub vilayet-i mezbûrde vaki olan kasabat ve

74 BBA, MD 79, no. 397.

75 Bent'te (1893: 49), Dallam'ın 1599'da yazdığı bir pasajda Çanakkale Boğazı ağzında bir Osmanlı kalyonu reisinin istediği ve kendisine verilen hediye tütün ve pipo betimlenir. 1660'larda yazan Kâtip Çelebi, tütünün İstanbul'da 1601'de görüldüğünü belirtir (1957: 51).

76 Manisa'da tütünün yasaklanması konusunda bkz. Uluçay (:42).

77 Kâtip Çelebi (:1957: 51).

kurada duhan içenler men olunması emrim olmuşdur. Buyurdum ki... emrime muhalif duhan içmeyeler ve içdirmeyesiz ve bağçelerde dahi ekdirmeyüb men ve def eyleyesiz...[78]

Devletin, tütünün imparatorluk uyruklarının maneviyatı üzerindeki etkilerine ilişkin kaygılarını dile getirmesinden onyıllar önce İstanbul, tütün ekiminin başka ürünlerin yetiştirilmesini engelleyeceği korkusunu belirtiyordu. Balmumu olayında ise suçlama yanlıştı; çünkü 1613'te balmumu fiyatının artmasında Hıristiyan Avrupa'nın talebi, tütünden daha büyük rol oynuyordu. Ancak, İstanbul'un, sebzelerin yerini tütünün almasına ve tütün içilmesinin yaygınlaşmasına karşı çıkışı temelsiz değildi. 17. yüzyıl ilerledikçe, Manisa çevresindeki ekilebilir toprakların gittikçe daha büyük bölümü tütün ve pamuğa ayrıldı ve yöre halkı geçimlik tarımdan gittikçe daha çok pazar ekonomisine çekildi.[79] Bu arada batı Anadolu kent ve köylerinde, Osmanlı kent dokusuna 16. yüzyılda eklenen kahvehaneler gibi işret, aylaklık ve fesat yuvası olduğu iddia edilen başka kurumlara, tütün içilen yerler de eklendi.[80] Buralardaki gevşek, hareketsiz atmosfer devlette tütünün reayanın manevi dokusunu etkilediğine dair bir sabit fikre yol açacaktı, ancak 1613'te tütünün besin maddesi üretimi üzerindeki etkisi İstanbul'u daha çok kaygılandırıyordu.

* * *

İzmir'in satılabilir nitelik kazanan mallar açısından zengin artbölgesi, Atlantik kıyısındaki ticaret kumpanyalarını kendine çekti. İngilizlerin 17. yüzyıl başlarında yeni pazarlar aramalarının bir nedeni, Antwerp kumaş pazarının 1585'te çökmesinden sonra dokumaları için yeni satış yerleri aramaya zorlanmalarıydı.[81] Hollandalılar tarafından güneydoğu Asya baharat ticaretinden dışlandıkları ve Hindistan'daki biber ticaretinde yeni elde ettikleri paydan da yoksun bırakılma tehdidi altında oldukları için, yeni mallar peşindeydiler.[82] İngiliz tüccarını, Hindistan pamuklularını satmaya iten, lüks mal teminindeki bu belirsizlikti. Dolaylı olarak, aynı belir-

78 BBA, MD 80, no. 582. (Özetle:... saray kileri için gerekli balmumu kantarı 1400 akçeden toplanıyordu. Ancak ahali tütün içmeye alışınca balmumunun kantarı 2400 akçeye çıktı. Bu devleti zarara sokuyor, darlık oluyor. Söz konusu vilayetteki kasabalarda tütün içmenin yasaklanmasını emrediyorum. Emrime karşı gelip tütün içmesinler, içtirmeyin, bahçelere ektirmeyin...)

79 Uluçay (1942:42)

80 Kahve ve Osmanlı yönetimi hakkında bkz. Faroqhi (1986a: 87-93). Osmanlı İmparatorluğunda kahvehaneler için bkz. Hattox (1985: 72-111).

81 Minchinton (1969: 6).

82 Chaudhuri (1981: 242).

sizlik yüzünden İngiliz yerli dokumacılığı da gelişti, pamuk ve diğer endüstriyel bitkiler açısından bütünüyle ithalata bağımlı olduğu için de 16. yüzyıl sonlarında İngiliz Levant Kumpanyası gemileri önce Trablusşam'a ve diğer Doğu Akdeniz limanlarına, sonra da batı Anadolu kıyılarına yelken açtı.[83]

İzmir'in bu ticaretin başlıca merkezi haline gelmesinin nedeni, kervan yollarının yeniden düzenlenmesi değil, bölgesel ticaretin büyük ölçüde rastlantısal yeniden dağılımının ticareti bu kentte odaklaştırmasıydı. Bu ilk yoğunlaşmayı, Batılı tüccarın limana yerleşip ticaret ağlarını doğuya, Anadolu'ya doğru firlatmalarıyla birlikte, ticaret hacmindeki artış izledi. Foça, Sakız, İzmir ya da Manisa'da, Asya ile Avrupa arasındaki ticaret için yeni bir transit merkezi doğsaydı, İstanbul bunu sevinçle karşılardı. Ancak, durum farklıydı. Batı'nın ilgisinin yerli Osmanlı ürünleri üzerinde toplanması, iç ticareti etkiledi ve İzmir'in artbölgesinin toplumsal, endüstriyel ve tarımsal düzenini altüst etti. Bağdat'ın 1638'de yeniden Osmanlıların eline geçmesiyle birlikte Halep'te ipek yeniden bulunmaya başladıktan sonra bile İzmir büyümeye devam etti; ipeğin Anadolu üzerinden akışı sürdü, ancak ticaretteki payı azaldı ve İzmir'in gelişmesinin başlangıcında hızlandırıcı rol oynayan pamuk, yün ve diğer yerel ürünler kent ticaretinin ana dayanağı oldu.[84]

83 BBA, MD 62, s. 133, zikreden Faroqhi (1980: 72). Ayrıca bkz. Faroqhi (1972: 405-417).

84 Bkz. Davis (1967); Ülker (1974:116); Frangakis-Syrett (1986:10-12).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BİR SINIR KENTİNDE GAYRİMÜSLİM OSMANLILAR

İzmir'in ticari altyapısının 17. yüzyılın ilk onyıllarında hızla gelişmesini körükleyenler komisyoncular, bankerler, tercümanlar, mültezimler, idareciler, toptancılar, perakendeciler, gemi kalafatçıları, pazar esnafı, aracılar, hamallar, hancılar, deveciler ve uluslararası tüccardı. Bu işleri yapmak isteyen Arap, Ermeni, Rum, Yahudi ve Türkler kente doldu. Kişi ve cemaatler deneyimli oldukları mesleklerde kümelendiler. Böylece 1620'lerde, Fars, Türk ve Avrupa dil ve âdetlerini çok iyi bilen Ermeniler uluslararası bir ticaret ağı kurmuş, İzmir'in potansiyelini farketmiş ve limanda bir ipek çarşısı yaratmışlardı; 16. yüzyılda Osmanlı mali idarecileri olarak cemaat halinde servet ve siyasal güç elde etmiş olan Yahudiler ise İzmir'de vergi mültezimliklerini ellerinde tutuyorlardı.[1] 16. yüzyılda develeriyle batı Anadolu tuzlalarından tuz taşıyan Araplar, İzmir girişimcilerinin doğuya doğru fırlattığı kervan ağını yönetiyorlardı; ancak Müslümanlara limanın ticaretinde önemli bir pay düşmüyordu.[2] İpek ticaretinin ağırlıkta olduğu Halep, Bursa ve başka antrepolarda, uzun süredir varolan ticari sistem ve yerli tüccar, Avrupalılara genellikle direnir, kimi zaman da onları kendi çıkarları için kullanırlarken, batı Anadolu'nun sınırında yerleşmekte olan ticaret kum-

1 İzmir'deki Ermeniler için bkz. Steensgaard (1974: 186-187). Ermeni "ticaret diasporası" için bkz Curtin (1984: 179-206); Kevonian (1975: 199-244); Ferrier (1973: 38-62). 16. yüzyılda Osmanlı topraklarındaki Yahudiler için bkz. Epstein, Mark Alan (1980); Lewis (1984: 114-148).

2 Bkz. İnalcık (1983a: 2-70).

panyaları kendi ağlarını kurdular ve kiminle isterlerse onunla ticaret yaptılar.[3] Sonuçta, Batılıların aracılık ya da acentalıklarının birçoğunu Osmanlı uyruğu Hıristiyan ve Yahudiler ele geçirdi. Dil, etnik köken ve dinlerinde farklı olan bu grupların kültürel karışımı zaman içinde kozmopolit ve ticaret yönelimli bir "Levanten" altkültürünü biçimlendirecekti; ancak 17. yüzyılda görece özerk topluluklar oluşturuyorlardı ve bu toplulukların en canlı, en kavgacı ve en patlamaya hazır olanı Yahudi cemaatiydi.

İZMİR VE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA 16. YÜZYIL SEFARAD YERLEŞİMİ

15. yüzyıl sonları ve 16. yüzyıl başlarında, genişleyen ve evrilen imparatorluk ve sürekli değişen nüfus bileşimi yüzünden idari, ekonomik ve toplumsal yapısı bozulan Osmanlı Yahudi cemaati istikrardan yoksundu.[4] 1453'ten sonra II. Mehmet, Rumları, Yahudileri ve ticari duyarlılığı olan diğer grupları İstanbul'a çekmek için ekonomik özendiricilere ve sürgüne başvurdu.[5] Yeni başkentin görkemli yeniden doğuşu, bu grupların kentte kalmasını sağladı. Rumeli ve Anadolu'da uzun süre yaşadıkları çok farklı ortamlardan getirilip yerleştirilen Yahudiler yeni çevreleriyle kaynaşmak, kendi din ve cemaat kurallarını yeniden düzenlemek zorunda kaldılar. Bu baskıya, İberya'daki baskıdan kaçan ve 1492'den sonra da kovulan Yahudilerin İstanbul'a ve başka Osmanlı kentlerine kitlesel göçü eklendi. Bu göç, 16. yüzyılın ilk yarısında da sürdü ve canlı Sefarad uygarlığı, yerli Yahudileri yavaş yavaş asimile eder ya da Osmanlı İmparatorluğu'nun sınır boylarına sürerken cemaat içi uyumsuzluğu şiddetlendirdi.[6] 16. yüzyılda Yahudi cemaati ile Osmanlı devleti arasındaki ilişkiler de, büyük oranda Yahudi liderliğinin birkaç kere değişmesi nedeniyle değişti. Devlet karşısında Osmanlı Yahudilerinin çıkarlarını önce İstanbul'daki başhahamlar, sonra Kudüs, Safed, Kahire, Selanik ve başka yerlerdeki taşra hahamları, en son olarak da dini görevi olmayan bir elit temsil etti.[7] 15. yüzyıl ve erken 16. yüzyıl Yahudi azınlığı Osmanlı idari, ekonomik, toplumsal ve

3 İnalcık Bursa'daki Müslüman tacirlerin önemini "Bursa ve Levant ticareti" makalesinde (1960a) anlatır, Masters da *Origins* (1988) kitabında ana tezlerinden biri olarak bu konuyu ele alır.

4 Bkz. Rivkin (1971: 140-58); Epstein, Mark (1980: önsöz); ve Baron (1983: 43-121).

5 Sürgün konusunda bkz. Barkan (1949-50: 67-131); İnalcık (1954: 122-23). Ayrıca bkz. Lowry'nin Rumların Trabzon'dan İstanbul'a zorunlu göçü üzerine yazdıkları (1977: 146); Yahudileri Safed'den Kıbrıs'a gönderme girişimleri üzerindeki literatür, özellikle Lewis (1952: 28-3) ve Heyd (1975: 111-19).

6 Bowman (1985: 171-200).

7 Epstein, Mark Alan (1982: 101-15).

dinsel yaşamının ayrılmaz bir parçasını oluşturuyordu, ancak bu grubun imparatorluk içindeki rolü akışkandı. Yahudi cemaatinin içinde ise siyasal ve ekonomik güç hem değişken hem de tartışmalıydı; bu gücün sınırlarını büyük ölçüde Osmanlı Yahudilerinin bir parçası oldukları imparatorlukla ilişkileri biçimlendirdi.[8]

16. yüzyıl ilerledikçe Osmanlı yayılmasının giderek yavaşlaması ve batıdan gelen Yahudi göçünün azalması, Osmanlı Yahudilerinin cemaat içi örgütlenmesinin güçlenmesine ve Müslüman yöneticilerle ilişkilerinin istikrar kazanmasına olanak tanıdı. Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatı sona erdiğinde (1566), Osmanlı Yahudilerinden Aşkenaz, Karay, Romanyot ve Sefaradlar, iç ayrılıklarının çoğunu çözmüş, Osmanlı ekonomisi ve toplumuyla bütünleşmişlerdi. Osmanlı Yahudi yaşamının ekonomik ve ruhani merkezleri, İstanbul, Selanik ve Safed'di. Büyük çoğunluğunu İspanya'dan gelenlerin oluşturduğu güçlü ve dini görevi olmayan bir elit, Ortadoğu Yahudi kültürünü altüst etmiş, cemaatin liderliğini ele geçirmişti.

16. yüzyıl Sefarad göçmenleri batı Anadolu'yu ve İzmir limanını önemsemediler. II. Mehmet, İstanbul'u yeniden yaratma sabırsızlığı içinde, Anadolu Yahudilerinin çoğunu yakalatarak yeni başkentine yerleşmeye zorlamıştı; bunların çok azı, yoksullaşan topraklara dönmeyi seçti.[9] Dolayısıyla, Sefarad ve Aşkenaz göçmenlerini çekecek çok az ticaret ve zanaat merkezi, hatta Yahudi cemaati bulunuyordu. Her ikisi de İzmir'e pek az uzaklıkta olan Manisa ve Tire'de Yahudi cemaatleri vardı, ancak bu kentlerde hem fırsatlar azdı, hem de cemaatler 20 bin kadar Yahudi'nin yaşadığı İstanbul'a ya da sakinlerinin çoğunluğu Yahudi olan Selanik'e göre küçüktü.

16. yüzyılda Osmanlı Yahudilerinin yerleşim biçimi imparatorluğun ticaret ağını yansıtıyordu; Yahudi tacirler mallarını satmak için batı Anadolu'da dolaşırlardı. 1582'de, Yahudi, Hıristiyan ve Osmanlı uyruğu olmayan kâfir şarap üreticileriyle satıcıları, Midilli, Ayazmend, Edremit, Yeni Foça ve Karaca Foça kazalarında dolaşıp üzümleri fıçılara dolduruyorlardı. On yıl sonra Hıristiyanlar ve Yahudiler Ayazmend'den ve Ege havzasındaki başka yerlerden şarap almak için Çanakkale Boğazı üzerinden fıçı geçirmişlerdi.[10] Yahudilerin şarap ticaretinde etkin olmalarının tek nedeni gayrimüslim olmaları değildi; bu işkolunu Sefarad tüccarın yönetiyor ol-

---

8 Cemaatteki rakip taraflar arasında sert kavgalar olmuştu. Bkz. Shmuelevitz (1984); Bamai ve Gerber (1984). Burada vurgu cemaatin Osmanlı yönetimi, ekonomisi ve toplumu içindeki rolündedir.

9 Göçler için bkz. Hacker (1986).

10 BBA, MD 45, no.41 ve MD 71, s. 299.

ması da önemliydi.[11] Bu tüccarın en ünlüsü, II. Selim döneminde Polonya'ya şarap satışını tekelinde bulunduran Naksoslu Yasef Mendes'di.

Yakup bin Yuda Aşkenazi adlı bir başka tacir, batı Anadolu'daki henüz gelişmesini tamamlamamış olmakla birlikte daha düzenli bir Yahudi çerçi ağının varlığına dair kanıt sağlamaktadır. "Şarkılar Şarkısı"na bir önsöz yazan bu tacir, 1599'da Safed'deki vebadan kaçıp Venedik'e giderken, tam da Floransalıların sonuçsuz kalan istilası sırasında Sakız'a inmişti. Söz konusu olayın yol açtığı karışıklıkta kendisini batıya götürecek gemi bulamayınca, İzmir'e gitti ve şunları yazdı:

> ...bazı iyi yürekli insanlar bana, "Neden burada kalıyorsun? Dinlenecek bir yer bulabileceğin büyük Manisa kentine gitmelisin. Çünkü Venedik'e gidecek gemiler gecikiyor," dediler. Bunun üzerine Manisa'ya gittim. Fakat birdenbire bana İzmir'e dönmemi yazdılar, çünkü Venedik'e giden bir gemi vardı. Geri döndüm, fakat gemiyi bulamadım, çünkü Urla'ya gitmek üzere yola çıkmış bile. Bunun üzerine Urla'ya gittim, fakat gemiyi yakalayamadım. Ancak, Selanik kentine giden bir gemi buldum.[12]

Bu paragraftan, batı Anadolu ve doğu Ege'de gayri resmi bir Yahudi ticaret ağı olduğu ve Manisa'nın da bu ağın merkezinde yer aldığı anlaşılmaktadır. İzmir, bu Yahudi tacirlerin deniz yollarını iç bölgelere bağlamak için oldukça rastgele kullandıkları çeşitli limanlardan biriydi.

Geç 16. yüzyıl tahrir defterlerinin İzmir'de Yahudi vergi yükümlülerinden söz etmemesine karşın, gezginlerin yazdıkları, kentte Yahudilerin varlığına işaret etmektedir; örneğin, Sanderson, 1601'de Kudüs'ten Şam'a "Esmirna'da [İzmir] oturan Yakup bin el Tavit" ile gider, İzmir'in Bahri Baba Mezarlığı'nda 1565 tarihli bir Yahudi mezartaşı vardır; Yakup bin Yuda Aşkenazi çok net olmasa da bölgesel bir çerçi ağından söz etmektedir.[13] Ancak, çerçilerin ve gezici tüccarların varlığı geçici olsa gerektir; çünkü resmi cemaat örgütlenmesinin (*kehillah*) 1605'te oluşturulmasından önce İzmir bir Yahudi cemaati için önkoşul olan on erkek Yahudiyi bile besleyemiyordu.[14]

---

11 Bkz. yakın tarihli bir çalışma için Baron (1983: 88-89). 16. yüzyılda Batı Anadolu'da önemli hahamlar yoktu, bu yüzden bu dönemden kalma hahamlık kaynakları pek azdır. Bkz. Bamai'nin Yahudiler'in İzmir'e nereden ve ne zaman geldikleri hakkında bilgi veren çalışması (1982: 53). İzmir'in yükselişinden sonraki dönem için *responsa* daha yararlıdır. Bkz Barnai'nin üç makalesi: (1982b: 56-76; 1982c: 6-88; ve 1987: 95-114).

12 Leveen (1948: 542-54).

13 Sanderson (1931: 120). Mezartaşı için bkz. Galante (1937: 80).

14 Galante (1937: c.1, 9-10). İzmir'in çok uzun süredir önemli bir antrepo olduğunu zanneden yazar, cemaat yapısının bu kadar geç oluşmasına şaşırır. Anlaşılmaz görünen bu durumu deprem, kolera ve savaşa bağlar.

Aşkenazi'nin kısa ve telaşlı konukluğundan 50 yıl sonra İzmir'de büyük bir Yahudi cemaatinin oluştuğunu görüyoruz. 1631'de Tavernier 7.000, 1675'te ise Spon ve Wheler 15.000 Yahudiden söz etmektedir.[15] 1660'ta cemaatin nüfusu 2.000'in üzerinde olamaz, ama Avrupalı gezginlerin cemaate ilişkin betimlemeleri yalnızca doğal bir abartma eğiliminden esinleniyor değildi.[16] Yerli tacirler ve Osmanlı görevlileriyle ilişkilerinde tercümanlara ve aracılara bağımlı olan yabancı tüccarın gözünde İzmir Yahudileri enerjik ve zengindiler; onlara sanki her yerde Yahudi varmış gibi geliyordu. Batılı gezginler gerçekten de bu cemaatin sayısını abartmışlardı, ancak Tavernier'nin gezisinden önceki yıllarda Selanik, Manisa, Sakız, İstanbul ve başka yerlerden gelen Yahudi göçmenler imparatorluktaki benzerlerini büyüklük, zenginlik ve yaratıcılık açısından aşan bir cemaat oluşturmuşlardı.

17. yüzyılın ilk yılları batı Anadolu'da halkın kitlesel olarak yerinden kopuşuna ve yeniden yerleşmelerine tanık oldu. Bu kargaşanın bir nedeni, kuşkusuz, bölgeyi sarsan ve birçok köylüyü kentlere süren toplumsal huzursuzluktur. Ancak, Celali isyanları esas olarak kırsal bir olguydu ve aralarında Ermeni, Rum ve Yahudilerin de olduğu kentliler üzerindeki etkisi görece azdı. İzmir kazası, döneme damgasını vuran eşkıya saldırılarından, darlıklardan ve köylü huzursuzluğundan payını aldı. Mülksüzleşenler bu saldırıdan korunmak için kent, kasaba ve kalelere sığınıyorlardı ve İzmir çok sayıdaki güvenli noktadan sadece biriydi; sığınmacılar limanın sunduğu olanaklardan etkilenmiş olabilirler, ancak Hıristiyan ve Yahudileri kente getiren temel etken ayaklanmalar değildi.

Gayrimüslimleri çeken, uluslararası ticarette yaşanan ve İzmir'in bir ticaret merkezine dönüşmesine yardımcı olan yapısal krizdi. Yahudiler ve diğer dinsel-etnik gruplar yerleşik lonca ve zanaatlerdeki konumlarını kaybederek, genellikle yeni yerlerde yeni işler peşinde koşmak zorunda kaldılar. Selanik dokumacılığının yaşadığı kriz bu iç göçü besledi. 17. yüzyıl başlarında yalnız Selanik değil, imparatorluktaki bütün dokuma üreticisi kentler, ham yün maliyetindeki artışın, yeniçerilere iflas derekesindeki fiyatlarla çok miktarda yünlü temin etme zorunluğunun getirdiği yükün, dokuma talebinin değişmesinin ve batıdan ucuz kumaş girişinin

15 Avrupalı gezginlerin yaptıkları tahminlerin geniş bir listesini Atay'da (1978: 114-16) ve Frangakis-Syrett'te (1986: 59) bulabilirsiniz.

16 Nüfus konusunda bkz. BBA, MM 14672. Bu tahririn Yahudilerle ilgili bölümünün bir kopyası Goffman'dadır (1985: 391-92).

yarattığı güçlüklerle yüzyüzeydi.[17] İmparatorluk içindeki satışlara yerli dokuma ürünleri egemen olduğu sürece serpilip gelişen Selanik Yahudilerini, ekonomik buhran vurdu.[18] Aileleri yüz yıldır Selanik'te yaşayan ve hayatını dokumacılıktan kazanan Yahudiler başka işler aramaya başladılar.

Birçoğu, kentin başındaki dertler yüzünden Selanik'ten ayrıldı, Rumeli ve batı Anadolu'nun çeşitli kent ve kasabalarına göç etti.[19] 1610'da İstanbul, "Selanik'te yeniçeriler için çuha üreten bazı Yahudilerin İzmir ve Manisa'ya taşındığını" hoşnutsuzlukla belirterek söz konusu iki kentin kadılarına yakınıyordu: "Selanik'teki çuha işinde çok az kişi kaldı... Büyük bir çuha sıkıntısı var... O Yahudileri derhal Selanik'e geri göndermelisiniz."[20] Kentin yaşadığı kriz ataları Selanik'te çuhacılığın kurulmasında payı olan bu Yahudileri göçe zorlamıştı. Manisa'ya gitmelerinin nedeni, kentte dokumacılığın çoktan beri ve küçümsenemez boyutta olmasının yanı sıra, 16. yüzyılda bir Osmanlı şehzadesinin burada yaşaması nedeniyle birçok vergiden muaf tutulmasıydı.[21] Başkaları ise, belki de ekonomik hayatta daha maceracı oldukları için, giderek büyüyen bir fırsatlar diyarı olan İzmir'e gittiler. İmparatorluk ordusunu giydiren çuhacıları Selanik'te tutmak isteyen ve kentin Yahudi zanaatkârlarının dağılmasını istemeyen İstanbul, bu yer değiştirmeler karşısında kaygılandığını dile getiriyordu. Ama, yönetim ne kadar istemezse istemesin, kaçakların çok azı Selanik'teki verimsiz işine döndü. Selanik dışındaki Osmanlı dokuma merkezleri de fiyat artışlarının, değişen talebin ve dış rekabetin etkisini hissetti. Safed'in de Yahudi nüfusunda ve dokumacılığında paralel bir yükseliş ve gerileme yaşandı.[22]

İzmir'in ticareti, batı Anadolu'dan ve Ege adalarından da çeşitli aileleri çekti. Yüzyılın ilk on yılında Selanik'ten Manisa'ya göç eden Yahudiler orada dayanamayacakları bir malzeme darlığıyla karşılaştılar.[23] Batı'nın talebi yapağı fiyatını yükseltmiş, birçok Yahudi ve Müslüman dokuma işçisinin işsiz kalmasına neden olmuş, böylece bölgede zaten kol gezen kronik

---

17 Bkz. Çizakça (1980a: 533-50); Faroqhi (1980); Pullan (1968); Braude (1979: 437-4); Rapp (1975: 499-525).

18 Selanik Yahudileri için bkz. Nehama (1935-59)

19 Faroqhi (1980: 69).

20 BBA, MD 79, no.4. Ayrıca bkz. Faroqhi (1980: 69).

21 Manisa'daki Yahudiler için bkz. Galante (1937: c.2, 70-100). Manisa'daki dokumacılık için bkz. Uluçay (1942: 622-68). Şehzade sancağı olarak Manisa için bkz. Gökçen ve Uluçay (1939: 50-55).

22 Cohen ve Lewis (1978: 30); Schwarzfuchs (1962: 169-79).

23 BBA, MD 80, no. 980.

TABLO 8: BAŞLICA BATI ANADOLU KENTLERİNDEKİ GAYRİMÜSLİM NÜFUS, 1661 (NEFER/HANE OLARAK)

	Ermeni	Rum	Yahudi	Toplam
Kuşadası	-	79	-	79
İzmir	61	301	271	633
Manisa	154	54	41	249
Urla	-	377	-	377
Toplam	215	811	312	1.338

Kaynak: BBA, MM 14672. Bu sayımda nefer ve hane eşanlamlı olarak kullanılmıştır. Kuşadası'ndaki 79 "Rum" vergi mükellefinden son ikisi Ermeni adları (Ermeni Hasun ve Ermeni Kalıç) taşımaktadır.

kanunsuzluğu şiddetlendirmişti. 1621'e gelindiğinde, yapağının ve diğer hammaddelerin en iyisini İzmir'de üslenen Avrupalıların aldığını farkeden birçok Yahudi, evlerini ve işlerini bırakarak hızla gelişen bu liman kentindeki zengin rakipleri için çalışmaya geldiler.[24] Kırk yıl sonra, İzmir'deki Yahudi sayısı, Manisa'dakinin altı katıydı (bkz. Tablo 8). 1661'de Vezir İsmail Paşa, batı Anadolu'daki gayrimüslim nüfusun sayımını yaptırdı. Önceki sayıma göre, bölgedeki Ermeni, Rum ve Yahudi hane sayısının 726'dan 945'e çıktığını, ancak, Kuşadası, Manisa ve Urla'daki gayrimüslim nüfusun azaldığını gördü. Nüfus artışı yalnızca İzmir'de gerçekleşmişti.[25] 16. yüzyılda büyücek bir Yahudi cemaati barındırmakta olan Kuşadası'nda 1640'ta bu cematten yalnızca üç hane kalmıştı, 1660'a gelindiğinde ise hiç Yahudi yoktu. Kentin Ermeni cemaatinde de benzer bir azalma yaşandı.[26] Eski bir zeytincilik, sabunculuk ve balıkçılık merkezi olan Urla'da nüfusun çoğunluğunu Rumlar oluşturuyordu. 1660'ta, İzmir'deki Rum nüfusun 60 yılda üç kat artmış olmasına karşın, Urla'daki Rum sayısı hâlâ daha çoktu. Anlaşılan, Urla ekonomisi o zor yıllarda ayakta kalmıştı.

St. Polycarpe Kilisesi'nde gömülü ailelerin adları, İzmir Rumlarının birçoğunun Kuşadası, Manisa ve Urla gibi anakara kentlerinden değil, o sırada gerilemekte olan Sakız adasından göç ettiğini göstermektedir. Adanın 1566'da fethedilmesinden, bu nedenle limanda yaşanan ticari krizden

24 Bkz. BBA, MM 7266, s. 11.

25 BBA, MM 14672, s. 20. Bu gibi araştırmaların güvenilirliği için bkz. McGowan (1981: 81-83). Yahudilerin Osmanlı sayımlarından kaçmaları konusunda bkz. Shmuelevitz (1984: 89-92).

26 16. yüzyılda Kuşadası için bkz. Galonte (1937, c.2, s. 64).

ve 1599'daki Floransa saldırısını izleyen baskılardan sonra bu Rumlar anakaraya geçip İzmir'e yerleşmişlerdi.[27] Sakızlı Yahudiler yurtlarını aynı tarihte değiştirdiler. Manisa, Selanik ve Safed gibi dokuma merkezlerindeki, Halep ve Sakız gibi ticaret merkezlerindeki Yahudiler, İzmir'e aktılar; çünkü ticaret örüntülerindeki şiddetli dalgalanmalar aynı tarihlerde ekonominin belli alanlarında bunalıma yol açarken İzmir'in ticaretini canlandırıyordu.

Yahudi, Rum ve Ermeni göçmenleri İzmir'e, imparatorluğun değişen endüstriyel ve ticari ikliminin yanı sıra yeni limandaki vergilerin hafif olması da çekti. 17. yüzyılda Selanik, Manisa ve Safed'deki Yahudi cemaat örgütleri gerilemekte olan zanaatları canlandırmaya çalışırken aşırı gelişmiş altyapıların ve yozlaşmış görevlilerin yükü altında zorlanıyorlardı. Ayakta kalabilmek için cemaat üyelerine koydukları ağır vergiler ise genellikle yalnızca göçü hızlandırmaya yarıyordu.[28] Genç ve gelişen toplulukların ise bu tür önlemlere ihtiyacı yoktu. İzmir'deki cemaat büyüdükçe, zenginliği yalnızca Yahudi zanaatkârları değil, büyük tacirleri ve cemaatin doyurup giydirmek ve barındırmaktan gurur duyduğu hahamları da çekti.

İZMİR'DEKİ GAYRİMÜSLİMLERİN MESLEKLERİ

Yalnız Osmanlı Yahudilerinin değil, Sakız ve diğer Ege adaları Rumlarının, Halep, Bursa ve İstanbul Ermenilerinin de, eski kentlerini bırakıp İzmir'e yerleşmelerinde zorlayıcı ekonomik nedenler vardı. 1640-41'de, Osmanlı yönetiminin, batı Anadolu'nun nüfus bileşimindeki hızlı değişmeler nedeniyle gerek duyarak yaptırdığı bir sayım, bu cemaatlerin istihdam yapılarını göz önüne sermektedir.[29] Bu belge, "Anadolu'daki çeşitli yer değiştirmeler nedeniyle hazırlanan İzmir kazasındaki gayrimüslimlerin cizye tahriri" olarak nitelenir ve yalnızca yeni sakinlerle sınırlı tutulmuştur.[30] Listede cizye mükellefi 47 Ermeni, 265 Rum ve 92 Yahudi vardır. 1640'ta, son 20-30 yılda gelen Ermeni, Rum ve Yahudi sayısı, kentin 1575'teki toplam gayrimüslim nüfusunun dört katıydı.

Bu tahrir, listede yer alan herkesin geçim kaynağını belirtmiyor, ancak, cemaatlerin nasıl geçindiğine ilişkin bir fikir sahibi olunmasını mümkün kılacak bilgiler içeriyor. Ermeni göçmenler arasında üç ucuz pamuklu dokumacısı, üç tacir, bir tellak, bir kuyumcu, bir koku/baharat satıcısı, bir rahip, iki terzi, iki porselen satıcısı ve iki ithalatçı vardı. Rum ce-

27 Lusignano (1985: 22).

28 Goffman (1982: 81-90).

29 BBA, MM 15169.

30 BBA, MM 15169, s. A.

maatinde altı meyhaneci, dokuz terzi, bir susamlı tatlı satıcısı, iki gemi kalafatçısı, üç rahip, bir kürekçi, bir balıkçı, bir saman satıcısı, evde eğirilmiş yün satan iki kişi, bir hasırcı ve bir hancı bulunuyordu. Kâtip, Yahudilerden ise, yalnızca üç hahamın, bir kuyumcunun ve bir rahip denen kişinin (haham yerine yanlışlıkla yazılmış) mesleğini kaydetmiş. Bu küçük örneklem, Ermeni ve Rumların kentteki küçük dükkân ve işlerde iyi temsil edildiğini düşündürtmektedir; Ermeniler doğudan gelen lüks mallarda (koku, mücevher ve porselen), Rumlar ise saman, kireç, ve evde eğirilmiş yün gibi daha günlük ihtiyaçlarda uzmanlaşmıştı. Ermeniler, tacir ve ithalatçı olarak dış ticarete egemendi, Rumlar ise, hancı ve meyhaneci olarak hizmet sektöründe ve denizle ilgili işkollarında önemli rol oynuyordu.[31] Kente akın edenlerin arasında dört haham olması zengin ve çeşitliliği olan bir ekonominin varlığına işaret etmektedir, çünkü din bilginleri, özel çalışmalarına ve ekonomik açıdan üretken olmayan öğrencilerine destek sağlayabilecek zengin cemaatlerde kümelenirdi.[32] Sayım, gayrimüslim göçmenlerin kentin gelişen ekonomisiyle hızla kaynaştığını göstermektedir.

Ekonomik yaşamda Yahudiler en görünür mesleklerin (vergi mültezimliği, aracılık, tefecilik ve tercümanlık) çoğunda önemli yer tutuyorlar, bu nedenle ticari işlerini yürütmek için yerli ahaliye bağımlı olan yabancıların gözünde her yerde var oldukları izlenimini uyandırıyorlardı. İzmir'deki Levant ticaret kumpanyaları, kuruluş yıllarında yalnızca simsar ve tercüman çalıştırmakla kalmayıp, konsolosluk gibi önemli bir göreve de "yabancı"ları atıyordu. İzmir'deki ilk Hollanda konsolosu Nicolini Orlando, Hollandalı değil "Levanten"di.[33] İzmir'deki hiçbir Yahudi Orlando'nunkine denk bir konuma gelemedi, ancak birçok Yahudi şirket simsarları ve konsoloslar için tercümanlık ve aracılık yaptı.

Gayrimüslim ahalinin tercüman olmak istemesinin en önemli nedeni, Osmanlılarla Atlantik kıyısı ticaret devletleri arasındaki resmi ilişkilerin ilk yıllarında bile, bu görevin Osmanlı uyruklarının kural olarak sahip olamayacağı ayrıcalıklar içermesiydi. 1621'de, Aram Levi adlı bir Yahudi, İzmir'deki Venedik konsolosuna ikinci "dragoman" olarak atandığına, Venediklilerden maaş alacağına ve olağanüstü vergilerden muaf tutulduğuna dair bir imtiyaz belgesi almıştı.[34] Devletin, boşalan hazineyi yeniden dol-

---

31 Belge Ermenilerin bazılarından "tüccar" diye söz ediyor. Bkz. İnalcık (1969a: 98).

32 Schechter (1908: 251).

33 Groot (1978: 216-17).

34 BBA, MM 6004, s. 15.

durmak için olağanüstü vergilere gittikçe daha çok başvurduğu bu dönemde bu son ayrıcalık Osmanlı uyrukları için özellikle önemliydi.[35] Ayrıca, bu göreve gelen kişiler bazı yasal haklardan da yararlanıyordu, bunlardan en önemlisi, tercümanla ilgili davaların İzmir'den İstanbul'a alınmasıydı. Bu durum tercümanı bütün yozlaşma ve hilelerden korumamakla birlikte, yetki sıradüzenini değiştirerek İzmir'deki yasal süreçlere özgü entrika ve rüşvet yöntemlerinden uzaklaşmasını sağlıyordu.

YAHUDİ GÜMRÜK MÜLTEZİMLERİ

Bütün önemli ticaret şirketleri, yalnız İzmir'de değil bütün Levant'da, kendi topluluklarının ve ticaretlerinin yönetiminde, ayrıca Osmanlı yetkilileriyle ilişkilerinde sorumluluk taşıyan mevkilere Yahudileri atadılar. İlk bakışta bu durum garip görünüyor. 14. yüzyıl sonrasında Londralılar ve Parisliler Yahudi görmemişlerdi; Venedikliler ise çok yakın bir geçmişte Doğu Akdeniz'deki Yahudi ticari çıkarlarına karşı sert bir mücadele yürütmüşler ve bu mücadele ancak 1579'da Yasef Mendes'in ölümüyle durulmuştu.[36] Amsterdam 16. yüzyılda bazı İspanyol göçmenlerini kabul etmişti, ancak Levant Yahudileri Hollandalılardan çok İngiliz, Fransız ve Venediklilerle yakın ilişki içindeydi.[37] Bu ülkelerin tacirleri, içteki düşmanlıklara rağmen, Doğu Akdeniz'deki görevlerinin ticari yapısı nedeniyle, Levant Yahudileriyle iş ilişkileri geliştirmeye istekliydiler. Ayrıca, Yahudi cemaati dokumacılıkla Osmanlı ekonomisinde kendisine bir alan yaratmıştı, başka bir alan da vergi ve gümrük mukataalarında bulmuştu. 17. yüzyıl başlarında İzmir'in hızla büyüdüğü dönemde devlet görevlisi, özellikle de gümrük görevlisi konumları Yahudilerin tekelindeydi (bkz. Tablo 9).[38] Batılı tüccar gümrük görevlilerinin en azından adil işlem güvencesi sağlaması, kimi zaman da gümrük vergilerinden ve diğer vergilerden kaçabilmek için kendileriyle işbirliği yapmasını sağlamaya çalışırlardı.

Mültezimler güçlü mevkilerinden yararlanmayı biliyorlardı. Venedikliler ve başka Avrupalılar İstanbul'a sık sık mültezimlerin çuha ve başka dokuma ürünlerine el koyma, pamuğa değerinden fazla fiyat biçme, Divan'ın gönderdiği habercilerle suç ortaklığı yapma ve kuşkulu paraları kabul etmeme gibi yetki tecavüzlerinden yakınan dilekçeler gönderiyorlardı. Bu dilekçelerde Yahudi mültezimler gelirlerini artırmak için sistemli ola-

35 İnalcık (1980: 313-27).

36 Mendes için bkz. Baron (1983: 84-118).

37 Bloom (1937: 82-86).

38 Gerber (1986: 143-54).

rak yeni yollar arayan rüşvetçi ve acımasız dolandırıcılar olarak betimlenmektedir; ancak gerçek durum bundan daha karmaşıktır, kişiye ya da cemaate özgü özelliklerle değerlendirilmesi yanlış olacaktır. Birbirleriyle hemen her gün yüz yüze gelen Batılı tüccar ile gümrük mültezimlerinin en sert mücadeleleri, biçilecek gümrük vergisi oranlarına ilişkindi. Mültezimler, mevkilerini devletten satın alıyor ve kâr etmeye çalışıyorlardı, Venedikliler ve diğer Batılılar ise vergilerini azaltmaya çalışıyor, bunun için de sık sık rüşvet ve kaçakçılığa başvuruyorlardı. 1620'lere gelindiğinde İzmir'de deniz kıyısındaki mülklerin çoğunu Avrupalı tüccar ele geçirmişti. Tacirler, gezginler ve daha sonra Oryantalistler bu kıyı şeridini İslam denizinde bir Batı kültürü adası olarak niteleyeceklerdi; ancak bu şeritteki ev ve ambarların bir özelliği de denizle doğrudan bağlantılı olmaları, dolayısıyla kaçakçılık için ideal konumda bulunmalarıydı.[39] Tüccar kimi zaman şirketlerini, evin İslamiyette olduğu gibi kendileri için de kutsal bir yer olduğunu ve dolayısıyla evlerine girilemeyeceğini öne sürerek Osmanlı denetiminden korurlardı. Yedi yıl boyunca konsolosluk makamını kardeşi Jean ile paylaşan ve 1651'de tek başına konsolos olan François Dupuy "Osmanlı idaresinden hiç kimsenin, hiçbir polis görevlisinin ve hiçbir başka kişinin evine giremeyeceği"ni belirten atama mektubuyla 1644'te bu düzenlemeyi resmileştirdi.[40]

Gümrük mültezimleri bu gelişmeyle baş etmenin yanı sıra, değeri düşürülen ve kolayca taklit edilebilen Osmanlı parasının yarattığı sorunlarla da uğraşmak zorundaydılar.[41] Hem paraya ilişkin hem de başka karışıklıklar nedeniyle, Venedik simsarlarının batı Anadolu köylerinden satın aldıkları pamuk için bildirdikleri fiyatlara haklı olarak kuşkuyla bakıyorlardı. İki grup verginin temelini oluşturacak değer biçme konusunda kavga ediyor, Venedikliler gümrük resminin beyan edilen alım fiyatına göre ödenmesi gerektiğini öne sürerken devlet görevlileri tahsilatın İzmir'deki cari fiyatlara göre yapılmasında ısrar ediyorlardı. Bu tür anlaşmazlıklar aldatmacadan kaynaklanmıyor, yalnızca farklı bakış açılarını yansıtıyor, ancak taraflar arasındaki gerilimi artırıyordu. Bu koşullarda Avrupalı konsolos ve tüccarın, başka görevlerinin yanı sıra güçlü dindaşlarını da etkileyebilecek Yahudi tercüman ve simsarlar aramaları şaşırtıcı değildir.

İzmir'deki Yahudi cemaatinin ekonomisine gümrük mültezimleri ve tercümanlar egemen değildi. Nüfuzları büyüktü ve cemaatin canlılığında başarılarının önemli payı vardı (ve cemaat bu kritik mevkilerin denetimini

39 Ülker (1974: 34).

40 BBA, ED 26, s. 143, no. 1.

41 Sahillioğlu (1978: 12-16).

TABLO 9: İZMİR'DEKİ YAHUDİ GÜMRÜK MÜLTEZİMLERİ, 1604-1630

Tanım	Mevki	Tarih
Abraham veled-i David, David veled-i Abraham	İzmir, Sakız vb'de vergi mültezimi	3 Mayıs 1604 3 Mayıs 1607
Haham al-Kaz, Haham Ali Baba	İzmir ve Sakız'da gümrük mültezimi	23 Kasım 1605
Abraham	vergi mültezimi	21 Kasım 1607
Abraham	İzmir'de gümrük mültezimi	19 Şubat 1616
Abraham al-Kaz	İzmir'de gümrük mültezimi	8 Nisan 1617
al-Kaz	Sakız'da gümrük mültezimi	24 Temmuz-Ağustos 1617
Yahudi	İzmir'de gümrük mültezimi	29 Aralık 1617
Abraham al-Kaz	gümrük mültezimi	29 Kasım-8 Aralık 1618
Abraham al-Kaz	gümrük mültezimi	29 Kasım-8 Aralık 1618
Yahudi; birkaç yıl çalıştı	İzmir'de gümrük mültezimi	24 Kasım 1623
Yahudi	vergi mültezimi	25 Ekim 1623
Yahudi; birkaç yıl çalıştı	İzmir'de gümrük mültezimi	25 Ekim 1623
Yahudi	İzmir'de gümrük mültezimi	23 Aralık 1623
Betrozi ve Macar adlı Yahudiler	İzmir'de gümrük mültezimi	29 Ekim 1630

Kaynak: Belirtildikleri sırayla şu kaynaklardan yararlanılmıştır: BBA, İE (Maliye) 640; ED 13/1, s. 38; ED 13/1, s. 57, no. 2; ED 13/1, s. 140; ED 13/1, s. 151; ED 13/1, s. 181, no. 3; ED 13/1, s. 185, no.3; ED 13/1, s.186, no. 3; ED 13/1, s. 189, no. 1; MM 6004, s. 30, no. 3; MM 6004, s.47, no. 2; MM 6004, s. 50; MM 6004, s. 53; MD 85, no. 329.

kaybettikten sonra da geriledi), ancak, cemaatin büyük bölümü, bir ticaret limanının tipik işleriyle (komisyonculuk, tefecilik, simsarlık ve toptancılık) ilgileniyor, kent ve cemaat loncalarında çalışıyordu. Para ve mal değişimi Yahudilerle yabancılar arasında doğal olarak anlaşmazlıklara yol açıyordu. 1609-1610'da Venedikli iki tacir, Solomon adlı bir Yahudi hakkında, kendilerine 1.600 akçe borçlu olduğu iddiasıyla Osmanlı mahkemesinde dava açmışlardı. Kırk yıl sonra, bir Fransız taciri, aptalca hareket ederek, İstanbul'daki bir Fransız için İzmir'den başkente 17 saat götürme

işini Yasef adlı birine veriyor, birkaç yıl sonra ise Haim Muvari adlı bir başkası İstanbul'daki bir Fransız tacirini, borcunu ödemediği için şikâyet ediyordu.[42] Bu olayların hepsinde Batılı tüccarın Yahudi simsar ve tefecilerden küçük düşürücü bir dille söz etmelerine rağmen, bunu kökü çok derinlerdeki acımasız bir nefrete dayalı bir kuşkulanma alışkanlığı olarak görmemek gerekir. Avrupalılar Yahudi sarraflara bağımlıydılar ve genellikle onlara güvenirlerdi. Mayıs 1661'de, Fransızların Abraham Solomon adlı Yahudi'yi haberci ve simsar olarak çalıştırmasını engelleyen baş simsara öfkeli bir mektup yazan Fransız konsolosu, kendisinin ve tüccarın Solomon'dan son derece hoşnut olduğunu belirtiyor ve hizmetlerinden yararlanılmasında ısrar ediyordu.[43] Bu tanıklık, halklar arasındaki ticari ilişkilerde istisnayı değil, kuralı temsil ediyor olmalıdır.

İZMİR VE SABETAYCILIK

İzmir 17. yüzyıl başlarında kuşkusuz Doğu Akdeniz kültürünün en önemli ve kozmopolit merkeziydi, dolayısıyla çevre dünyası toplumsal ve ekonomik sıkıntılar nedeniyle huzursuzken bu zengin ortamda bir Mesih hareketinin patlaması rastlantı değildir. 1666'da düşünceleri ve kişiliği Avrupa ve Ortadoğu'daki bütün Yahudi cemaatlerini (ve birçok Hıristiyan ve Müslüman topluluğunu) etkileyen sahte Mesih Sabetay Sevi'nin babası Mordehay, Selanik, Manisa, Urla ve başka yerlerden gelen Yahudi göç dalgasıyla birlikte Yunanistan'dan İzmir'e gelmişti.[44] Sevi'ler, bu gelişen kent ortamında tipik bir göçmen ailesiydi. Mordehay, bir süre cemaat yaşamının kıyısında yumurta satarak geçim kavgası verdikten sonra, cemaatin daha güvenli ve kârlı ekonomik merkezine bazı İngiliz tacirleri için çalışan oldukça zengin bir simsar ve aracı olarak girdi. Sabetay'ın gençlik yıllarının büyük bölümünde, oğullarıyla birlikte bu konumdaydı. Mordehay'ın yurt ve iş değiştirmesini yeni görüşlerle yüzyüze gelmesi izledi. Kendisi ve genç oğulları hem kültür çeşitliliği içindeki bir Yahudi cemaatiyle karşılaştılar, hem de kentin cıvıl cıvıl pazarlarında Ermeni, Rum, Türk ve Frenklerle kaynaştılar. Aile 1630'lar ve 40'larda İngiliz tüccarının yanında iş buldu ve bir yandan Frenk Sokağı'nın kültürel girdap ve aşırılığıyla, bir yandan da İngiliz iç savaşının ideolojik ve dinsel çatışmalarıyla tanıştı. İngiliz tacirler bu tartışmalardan kaçınamıyorlardı ve bir yandan

42 BBA, ED 13/1, s. 68, no.2; ED 26/1, s. 65; ED 26/1, s. 86.

43 BBA, ED 26/1, s. 116-17.

44 Scholem (1973: 106-8). Scholem, Sevi'nin ideolojisi ve kişiliğini ayrıntılarıyla tartıştığı halde, yaşadığı Osmanlı ortamını neredeyse görmezden gelir.

İngiltere'deki ailelerinin, arkadaşlarının ve mülklerinin güvenliğine ilişkin kaygılar beslerken bir yandan da ilahi lütuf, Ahd-i Atik (bu alanda yetkili hahamlar ellerinin altındaydı), İngiltere'de ve dünyada otoritenin temelleri konularında canlı tartışmalar başlatmışlardı. Sevi ve dindaşları, dönemin İngiliz (ayrıca Avrupa kökenli ve Müslüman) mistik ve bin yılcı* görüşlerini alıp kendi dinleriyle ve kabbalacı bilgilerle birleştirerek ikna edici, yıkıcı ve kimi zaman da şiddete başvuran Sabetaycılığı yarattılar.

* * *

Sabetay Sevi'nin gençlik yıllarında İzmir'deki Ermeni, Rum ve Yahudi varlığı yeni, canlı ve değişken bir olguydu. Yurtlarından ayrılmış, yeni işler arayan bir kitle batı Avrupa'nın yeni oluşmaktaki ulus devletlerinin temsilcileriyle şaşırtıcı bir yakın ilişki içinde yaşıyor, yeni düşünce ve kültürlerle yüzyüze geliyordu. 17. yüzyıl ortalarında İzmir bu göçmenler için baştan çıkarıcı bir kentti. Şaşırtıcı bir şeyi, ürkütücü bir şeyi, çekici bir şeyi, devrimci bir şeyi temsil ediyor, bireylere ve cemaatlere yeni siyasal söylemler ve dünya görüşleri geliştirme fırsatı veriyordu. Bir imparatorluğun kıyısında yer alıp, diğerinin tacir-serüvencilerini çekme özelliğiyle Osmanlı ekonomisinde benzersiz bir konuma sahip olan İzmir, Sevi'nin gençliğinin ilk yıllarında dünya sahnesinde patladı.

Sabetaycılık krizi İzmir'den patlak vermiş olabilir, ancak en az bu kentte etkili oldu. 17. yüzyıl başlarında İzmir Yahudileri'nin zenginliği ve yönetim alanındaki egemenliği Osmanlı İmparatorluğu'nun başka hiçbir yerinde yoktu. Ekonomik konumlarını yitiren imparatorluktaki diğer Yahudiler Sabetay'ın eskatologyasına yürekten ve neredeyse bir bütün olarak sarıldılar; maddi durumları çok iyi olan İzmir Yahudi önderleri ise ciddi kuşkular dile getirdiler. 17. yüzyılda Osmanlı Yahudileri, 16. yüzyıldaki ekonomik doruklarından yavaş yavaş inmeye başlamışlardı. Batı ile ticaretteki Balkan-Rum yükselişi ve yüzyıl ortalarındaki Sabetaycı yenilgisinden sonra Yahudilerin dünyevi işlerden uzaklaşması bu gerilemede rol oynamış olabilir.[45] Ancak, daha önemli bir etken, Yahudi tüccar ve zanaatkârların Osmanlı yönetimine, 15. yüzyıl sonları ve 16. yüzyıl başlarında verimli olan, 17. yüzyılda ise canlı bir batı ticaret imparatorluğunun yanında ikincil konuma düşen bir ilişki içinde sıkı sıkıya bağlı kalmalarıdır. Giderek daha verimsizleşen bu Yahudi-Osmanlı birliği, Yahudilerin gümrük gelirlerinin yönetimine egemen olduğu 17. yüzyıl başları İzmir'inde bile belirgindir. Yahudiler Osmanlı yönetimi içinde kendilerine bir alan

---

* (bin yıllık barış ve selamet devresine inanış. çev. notu)

45 Stoianovich (1960: 245-46).

bulmuşlardı; Batı Avrupa yayılmasının dayattığı ekonomik sınıra uyum sağlayamıyor ya da bunu gerekli görmüyorlardı. İzmir'in 17. yüzyıldaki başarısı gibi, Yahudilerin kentteki varlığı ve zenginliği de Doğu Akdeniz ticaretindeki bu dönüşümle açıklanabilir. Her iki durumda da, ticaret örüntüsündeki değişme imparatorluğun başka bölgelerini, en sonunda da İzmir Yahudilerini olumsuz etkiledi.

BEŞİNCİ BÖLÜM

İZMİR'DEKİ VENEDİKLİLER, 1604-1624

Avrupa ticaret şirketlerinin politikaları, İzmir'in ticari gelişmesi ve kültürel çeşitlenmesinde etkili oldu. 17. yüzyılda hem önceden beri varolan Akdeniz devletlerini hem de Atlantik kıyısının yeni şirketlerini temsil eden tacirler Frenk Sokağı'na doluştu. Tutumları, becerileri, özellikle de yöneticileri ve yönetsel yapıları, şirketlerin İzmir ve İstanbul'daki görevlilerle ilişkilerini biçimlendirdi ve İzmir'in artbölgesinde yaratılmakta olan yeni ticaret ağındaki rollerini büyük ölçüde belirledi.

Ticaret konusunda Akdeniz'de varolan geleneksel tutumlar Atlantik kıyısı devletlerini ne engelledi ne de devre dışı bıraktı; bu devletlerin temsilcileri, bölge pazarındaki safların yeniden düzenlenmesinde öncü rol oynadılar ve bu yeni safları da kullandılar. Geleneksel ticaret ağlarına büyük yatırım yapmış olan ve Osmanlı devletiyle uzun yıllardır varolan ilişkilerine güvenen Fransızlarla Venedikliler ise, Doğu Akdeniz'e özgü düşünce biçimlerinden etkilendiler. Osmanlı merkezi yönetimine yapılan başvurular geçmişte etkili olurdu, oysa artık işe yaramadığı da oluyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı ekonomik dönüşüm, tarımsal bölgelerle İstanbul arasındaki idari bağları zayıflatmış, yabancı devletlerin ya da tacirlerin yaklaşmalarını dile getirebilecekleri yeni makamlar yaratmış, böylece İzmir gibi doğal ekonomik merkezlerin son derece merkezileşmiş bir idarenin getirdiği sınırlamalar olmaksızın gelişmesine olanak vermişti.[1] Yapılarındaki yeni özellikler, yeni şirketlerin imparatorluğun yönetim yapısındaki bu değişiklikten Fransız ve Venedikli rakiplerine göre daha iyi yararlanmalarına olanak ver-

1 Otonom kentler hakkında bkz. Braudel (1973: 396).

di.[2] Dahası, Osmanlılar, Katolik olmamaları ve dolayısıyla İslamiyet ile ideolojik çekişme geleneğine sahip olmamaları nedeniyle, Hollanda ve İngiliz devletlerine daha açıktı.[3]

Tutucu Venedik konsolosluk sistemiyle yenilikçi İngiliz sisteminin karşılaştırılması, Atlantik kıyısı devletlerinin Akdeniz ticaret devletleri karşısında sahip olduğu üstünlüklerin bir bölümünü ortaya çıkarır. Venedikliler, iyi tanımlanmış yetki sınırları içinde hareket ediyorlardı. Venedik'teki Ticaret Dairesi, soylular arasından bir konsolos atardı; konsoloslar üç yıllık dönemler boyunca görevde kalırlardı ve doğrudan balyosa karşı sorumluydular. Sistem merkeziydi, ayrıca boğazına kadar bürokratik ve diplomatik geleneklere batmıştı; Venedik konsoloslarına, ticarette yenilik arayışlarına girebilmeleri için ne zaman, ne para ne de teşvik sunuyordu. İngiltere örneğinde ise, Levant Kumpanyası kendi konsoloslarını atıyordu ve bunlar doğrudan İstanbul'daki elçiye ya da İngiltere'deki hükümete karşı sorumlu değillerdi; yetki alanlarındaki tüccarla birlikte, kendi ücretlerini belirlemekte, yerel makamlarla ve özel vergilerle uygun gördükleri biçimde baş etmekte özgürdüler.[4] Bu yapı, Levant Kumpanyası'nın Londra'daki yöneticileri, İstanbul'daki elçi, taşradaki konsoloslar ve dört bir yandaki tüccar arasında sık sık sert çatışmalara neden olmakla birlikte, biçim değiştiren Osmanlı güç örüntüleri karşısında esneklik sağlıyor, yönettikleri tüccar topluluğunun saygısını kazanmış yetenekli ve yaratıcı kişilerin şirket içinde sorumlu görevlerde bulunmasına olanak veriyordu. Dolayısıyla, İngiliz sistemi, katı yetki sınırlarının olmadığı, toplumsal kargaşanın süreklilik kazandığı ve iaşe ağından yararlanma fırsatlarının sınırsız olduğu batı Anadolu'daki istikrarsız ortam için biçilmiş kaftandı.

KARGAŞAYI KULLANMAK

İki yeni ticaret şirketinin arasında önemli farklar vardı. Hollandalılar ve İngilizler birçok bakımdan birbirine benziyorsa da İngiliz konsolosunun bir avantajı vardı. İngilizin maaşı belirsizdi; oysa Hollandalının maaşı Hollanda tacirlerinin ithal ettiği mallara konan özel vergiye bağlıydı; bu da tacirlerle konsolos arasında sürtüşmeye yol açıyordu. Bu dezavantaja rağmen Hollanda cemaati, İzmirdeki konumlarını güçlendirmekte, merkezi otoritenin kısmen parçalanmasından büyük bir hünerle yararlandılar. Eylül 1625'te İstanbul, İzmir kadısına şunları yazmıştı:

2 Steensgaard (1967: 13-55). İzleyen karşılaştırma ağırlıklı olarak bu makaleye dayanır. Suraiya Faroqhi Venedik krizine başka bir açıdan bakar (1986d: 345-84).

3 Vaughan (1954: Böl. 3).

4 Goffman (1986: 158-59).

İzmir kadısına hüküm ki Nedirlanda elçi arzıyla bundan akdem Cennet oğlu İzmir'e geldikde İzmir'de olan Nedirlanda konsolosu Nikolini Orlando ve Nedirlanda bezirgânları mezbur Cennet oğlunun eşkıyası kendülerin rencide etmeyeler deyü mezbûr Cennet oğluna (hedaya) ve mektub göndermek lazım gelüb bizzaruri müracaat etdikleri acilden mukademma [Anadolu?] beylerbeyisi olub mezbûr Cennet oğlunun hakkından gelmeye memur olan Hüseyin dâme ikbâlüni İzmir'de olan Nedirlanda konsolosuna ve Nedirlanda bezirgânlarına siz mezbûr Cennet oğluna mektub ve pişkeş göndermişsiniz deyu bahane edüb ol vecihle rencide ve remide eder .... bahane edüb min bad rencide ve remide etdirmeyesiz... bu hususda mezbûru men ve def eyleyesiz...[5]

Celali isyanlarının ardından ortaya çıkan Cennetoğlu, askerlikle eşkıyalık arasındaki o kârlı, tehlikeli ve yarı karanlık bölgede hareket ediyordu. Batı Anadolu'da üslenen bir sipahiydi; Aydın ve Saruhan'da yasadışı ve bağımsız bir askeri varlık haline gelmiş, Osmanlı yönetimine karşı duyulan yaygın isyan ve şiddet duygularını kullanmıştı. 1624'te, belki 2.500 kişilik bir kuvvetle Osmanlı kuvvetlerini yenmişti. Ertesi yıl Divan, Cennetoğlu'nu bastırmaya Hüseyin Paşa'yı tayin etti, o da muhtemelen 1625 Ağustos'unda Manisa yakınlarında Cennetoğlu'nu ezdi. Aynı yıl ekime doğru Cennetoğlu ölmüştü.[6] İstanbul yukarıdaki fermanı bu hengâmenin ortasında, Cennetoğlu'nun yenilgisinden sonra, ama belki de Hüseyin Paşa eşkıyanın tekrar ortaya çıkmayacağından henüz emin değilken göndermişti.

İzmir'deki Hollandalılar 17. yüzyılın ilk on yıllarında Kalenderoğlu, Cennetoğlu ve İlyas Paşa gibi eşkıyanın da yaratmağı bulanık ortamda hayat buldular. Levanten konsolos Nicolini Orlando, İzmir'deki ilk Hollanda konsolosuydu.[7] Yeni kurulan Hollanda Levant Kumpanyası'nın yöneticileri, rakip devletlerin çoktan yerleşmiş konsoloslarıyla rekabet edebilecek kadar bilgili adamları olmadığını görünce, yerli kozmopolit cemaatler arasından Ermeni, Rum ve Yahudileri kullandılar. Nitekim söz konusu olayda Hollanda politikasının yararlı olduğu görüldü; temsilcileri İzmir'in çeşitli yetkililerini büyük bir kurnazlıkla kullanıyordu. Konsolosun Cennetoğlu'na ödediği haraç bir çeşit korunma parasıydı; çünkü haydut Batı Anadolu'da, Batılıların mal tedariki ağları kurdukları

5 BBA, MM 6004, s.124. (Özetle:...Hollanda elçisi arzetti ki Cennetoğlu eşkıyası İzmir'e gelince kendilerini rahatsız etmesin diye elçi ve tüccar ona hediye ve mektup göndermişler. Cennetoğlu'nun hakkından gelmesi için görevlendirilen beylerbeyi Hüseyin bunu bahane edip elçiyi ve tüccara zarar vermiş. Bundan sonra etmesini yasaklayın.)

6 Uluçay (1944: 31-36).

7 Orlando ve Hollandalıların konsolos tayin politikaları konusunda bkz. Groot (1978: 216-17).

bölgelerde kol geziyordu.[8] Bir Venedik konsolosu muhtemelen Cennetoğlu'nu İstanbul'a şikâyet ederdi, ama Orlando Osmanlı merkez memurlarıyla taşra memurları arasına girmeyi tercih etti; İstanbul'daki Hollanda elçisinin Divan'a başvururken, eşkıyalığa soyunan ve konsolos ile tüccarın işlerini yürütebilmek için mecburen ilişki geliştirdikleri o sipahinin yağmacılığını değil, devletin kendi atadığı Hüseyin Paşa'nın zulmünü şikayet etmesini istedi.

Orlando'nun Cennetoğlu'yla anlaşması sayesinde Hollanda tüccarıyla temsilcileri çok kısa bir süre için de olsa, hem hiç bitmeyen yağmacı ve çapulcu tehlikesinden hem de Osmanlı'nın kısıtlamaları ve geçiş rüsumundan kurtuldu; daha sonra genel siyaset ve ticarette İstanbul'un otoritesini epeyce sarsacak olan taşra âyânının habercisiydi bu olay.[9] Hollandalıların ve bir kısım bölge halkının kendisini desteklemek istemesine rağmen Cennetoğlu, belki de henüz zamanı gelmediği için, iktidarı ele geçirme teşebbüsünde yenilgiye uğradı. Dolayısıyla, başarısı sayesinde 1626 Mayısı'nda Anadolu beylerbeyi olan ve Bağdat'ta Safevilerle savaşmaya giden ordunun komutasını elde eden Hüseyin Paşa'nın, Cennetoğlu'na yardım eden ve kışkırtan Osmanlı tebaasıyla Hollandalıların cezalandırılmalarını istemesi şaşırtıcı değildir.[10] Ancak Orlando'nun feraseti ve yerel koşulları iyi bilmesi Hüseyin'in isteklerinin yerine getirilmemesine yol açmış, İzmir'deki Hollandalılar Cennetoğlu'nun yarattığı kargaşadan yararlanabilmiş ve düzen temin edildikten sonra da hesap vermekten kurtulmuşlardı.

Aynı şeyi yapabilecek yetenek, yetki, ne Venedik ne de Fransız konsolosunda vardı; hatta İzmir'deki cemaatlerine bile yeteri kadar güvenmiyorlardı. Venedik konsolosunun "çeşitli kanallardan geçerek" balyosundan haydutla anlaşmak için izin alması gerekecekti; İstanbul'daki temkinli Venedik temsilcisinin bu izni vererek oradaki Venedik etkisini tehlikeye sokacağı da kuşkuluydu. İdari beceriksizlikleriyle ünlü Fransızların sırtında da bu dönemde İzmir konsolosu olan olağanüstü açgözlü ve öfkeli Jean Dupuy gibi bir kambur vardı.[11]

KONSOLOSLUK HAKKI: SARAY TAŞRAYA KARŞI

Hollanda, İngiltere, Fransa ve Venedik tüccarı, rakiplerinin ticarette üstünlük sağlayacağından korkuyorlardı. Ticarette geriliklerini anlayan Venedikliler, liman memurlarının adam kayırması ve rüşvet yemesine, Er-

8 Korunma parası konusunda bkz. Lane (1958: 401-17).

9 İnalcık (1977: 27-29)

10 Hüseyin Paşa için bkz. Uluçay (1944), belge 46, 47, 48.

11 Fransız politikaları için bkz. Steensgaard (1967: 29-30).

meni ve Yahudi aracı ve simsarların tamahkârlığına, İzmir yük iskelesindeki yasakçı ve hamalların zorbalıkla aldıkları fahiş ücretlere, ayrıca İstanbul ve İzmir'deki rakiplerinin hilebazlıklarına karşı gözlerini dört açmışlardı. Özellikle de İngiliz Levant Kumpanyası'nın İzmir'de bir ticari merkez kurmasına karşı çıkıyorlar, aslında hem geleneksel olarak hem de kapitülasyonlar nedeniyle Venediklilere ait olan ticari alanlara karşı İngiltere'nin başlattığı o fırsatçı saldırıdan korkuyorlardı.

1619'da iki ticari güç, navlun bedelleri yüzünden çatıştılar. Bir ana devlet ya da şirket, konsolos ve elçilerin maaşını ve idari akçesini temin etmek için, kendine bağlı tacirlerin alıp sattıkları bütün mallara bir ek fiyat koyardı; buna konsolos ya da konsolosluk hakkı, bazen de kotimo (gümrük) denirdi. Konsolos genellikle bütün ithal ve ihraç edilen mallardan yüzde 2 ya da 3 vergi alır, toplanan parayı önceden belirlenen şekilde şirket memurlarına dağıtırdı. Şirket veznedarı sonra "kalanı İstanbul'a havale eder ... oradaki veznedar da merkeze gönderirdi."[12] Ancak bazen, rekabet, küçük kıskançlıklar ya da salt açgözlülük yüzünden yöneticiler bu gelirleri daha resmi biçimde dağıtmak zorunda kaldılar. 17. yüzyılın başlarında özellikle Fransızlar iki ayrı yüzde 2-3 vergi tayin ediyorlardı: biri elçinin masraf ve borçları için, ikincisi konsoloslar için. Bu toplanan kotimonun yüzdesi ve hükümdar, şirket, elçi, konsolos arasında ne miktarda paylaştırılacağı devlete ve döneme göre değişiyorsa da bu paralar bütün şirket memurları için önemliydi; bu yüzden hükümetler, şirketler, elçi, konsolos ve tüccar arasında şiddetli kavgalara neden oluyordu. 1630'larda, "yabancıların konsolos hakkı olayı"nda, hazinesi boşalan İngiltere Kralı I. Charles, İngiliz Levant Kumpanyası'nın yöneticileri ve onların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki memurlarıyla, İngiliz gemilerinde taşınan yabancı mallardan alınan konsolosluk hakkı yoluyla elde edilen gelir yüzünden uzun yıllar çekişmişti.[13] 1636'da İzmir'deki İngiliz konsolosu, kralın konsoloslık hakkını almak için yapacağı bütün saldırılara "karşı koyması için .... şirketin verdiği emre" sıkı sıkı sarılmış, (doğal olarak da bu paradan vazgeçmek istemediği için) kralı destekleyenlere karşı Osmanlı mahkemelerinde dava açmıştı. Bunun üzerine kralcı elçi, tercümanını İzmir'e göndermek zorunda kalmış, ancak o zaman "konsolos inadından vazgeçmişti".[14] Bundan sonraki yıllarda İzmir'deki İngiliz tacirleri, sanki başka her şey bitmiş gibi bir de borçlar ve konsolosluk hakkı üzerinde çekişen elçiler, konsoloslar, kralcılar ve parlamentocular fırtınasına tutulmuşlardı.[15]

12 Wood (1935: 209-10).

13 Wood (1935: 89-92); Kütükoğlu (1974: 24-28).

14 PRO, SP 97/16, fol. 88a-89a.

15 Fissel ve Goffman (1987).

Konsolosluk hakkı, İngilizlerden çok Fransızların ayağına dolanmıştı. Fransız konsolosları ikilem içindeydiler. Marsilya'dan maaş ya da acil durumlar için düzenli bir ödeme almıyorlardı, üstelik konsolosluk hakkı yoluyla zengin olma umudu içinde mevkilerini satın almışlardı. Ama ne Fransız tüccarını para vermeye zorlayabiliyor, ne de para açısından kendisi çok sıkışık durumdaki elçiyi geliri daha adilane bölüşmeye ikna edebiliyorlardı.[16] Konsolosluk hakkı İngiliz ve Venedik konsolosları için bu kadar önemli değildi, her ikisi de belli bir maaş alıyordu. Ama topluluklarını yönetebilmek, acil para istendiğinde ödemek ve İstanbul'daki elçiliği desteklemek için bu konsolos hakkına ihtiyaçları vardı. Konsolos hakkı Levant dış ticareti ve diplomasisinin mali temeliydi. 1619'da Venedik konsolosu İngilizleri konsolos hakkına tecavüz etmekle suçladığında, aslında Osmanlı topraklarındaki Venedik ticaretinin can damarını savunuyordu.

İzmir'den geçen Venedikli tüccarın mallarına konan konsolosluk hakkı geleneklere göre balyosa ve konsolosa aitti. Bu düzen mantıklı ve uygun görünmekle beraber, rakip tacirler bu artı masraftan kurtulmaya bakıyorlardı. Örneğin, 1605, 1616 ve 1622'de Osmanlı tebaası, Venedik'e gidecek mallarını Venedik'in kontrol edemediği Lemnos, Patmos gibi limanlardaki gemilere yüklüyorlardı.[17] Tek tek ya da gruplar halindeki tacirlerin nakliye masrafını azaltmak için çare arayışlarını yansıtan bu gibi olaylar, Ege'deki Venedik nüfuz bölgelerinin nasıl devamlı bir baskı altında olduğunu gösterir.

17. yüzyılın başlarında İngilizlerin Ege'ye akını, zaten var olan bir eğilimi hızlandırdı. 1609'da Venedik Senatosu geçiş vergileri ve seyrüsefer kanunlarıyla malların yabancı gemilerle taşınmasını önlemeye çalışırken olan oldu ve ticaret diğer İtalyan limanlarına, özellikle Livorno ve Cenova'ya kaydı.[18] 1620'lerde artık İngiliz gemileri o büyük tüccar devletin limanına dosdoğru girip işlerine bakıyorlardı.[19] Bu cüretin titreşimleri Levant boyunca yayılıp İngilizlerin İzmir ve diğer yerlerde güçlenmesine yol açıyordu. Daha 1608'de Halep'teki İngiliz konsolosu, Venedik'ten yeni gelen bir gemideki mallardan zorla konsolosluk hakkı almaya kalkışmıştı.[20] On yıl sonra İzmir'deki Venedik konsolosu, balyosu vasıtasıyla Divan-ı Hümayun'dan şu fermanı elde etmişti:

---

16 Masson (1911: böl.4).

17 BBA, ED 13/1, s. 20; ED 13/1, s. 124; MM 6004, s. 28, no.3.

18 Braudel ve Romano (1951).

19 Lane (1973: 400-401).

20 BBA, ED 13/1, s. 55, no.2.

İzmir kadısına hükm ki Venedik balyosu arzuhal gönderüb nefs-i Venedik'de olan Venedik bezirgânların kendülerin mataların İzmir iskelesine göndermek içün navlun ile İngiltere gemilerini tutub ... Venedik'e gönderdiklerinde âdet ve kanun üzere gümrüklerini eda etdiklerinden sonra İzmir'de sakin olan Venedik konsolosuna âdet-i kadim üzere kotimo ve baylac ve konsolosluk hakkın verüb ... amel edegelmişler iken hâlâ Venedik'den Eagle demekle maruf bir kıta İngiltere gemisinde Venedik bezirgânları kendülerinin mataların tahmil edüb İzmir iskelesine gelmekle Vnedik konsolosu hilaf-ı mutad ve kadimden olugelene mugayir Venedik bezirgânlarının mataların getüren genı bizimdir deyü kotimo resmin taleb edüb Venedik konsolosuna enba olan o emr-i şerifeye muhalif gadr etmek ister ... buyurdum ki... Venedikten gelen Venedik bezirgânlarının mataların kadimden olugeldiği üzere kotimo ve baylac hakkın Venedik konsolosuna aldırub âhardan bir ferdi dahi dahl etdürmeyüb... ve eğer İngiltere konsolosu Venedik bezirgânlarının bir esbabı yahud akçası alnış ise geri eshabına redd ve teslim etdüresiz...[21]

1610'larda Venedikli tüccar çoğu kez mallarını İngiliz gemileriyle taşıdılar, Osmanlı gümrük memurları da düzenli olarak Venediklilere konsolosluk hakkını ve baylaç hakkını teslim ettiler. Ama 1619'da İngilizler bu değerli geliri Venediklilerin elinden söküp aldılar. 1610 ile 1620 arasında İzmir'in ticaretindeki ani artış ve Sakız ticaretindeki buna tekabül eden azalma yüzünden İngilizler konsolosluğu Sakız'dan İzmir'e taşımışlardı. İşte İngilizlerin girişimi tam bu sırada oldu.[22] İzmir'de İngilizler o eskil ve törensel Latin ticaret ağından kaçıp tacirlerine Levant pazarında rekabet edip edemeyeceklerini sınama imkânı sağladılar.[23]

Bu konsolosluk hakkı olayında İngilizler büyük bir beceriklilik göstermişlerdi. Konsolosluk hakkının toplanması İzmir'deki Yahudi gümrük yetkililerine bağlıydı. İngilizler tercümanlar ve Mordehay Sevi gibi sim-

21. BBA, MM 6004, s.6, no. 4. Aynı konuda ikinci bir ferman: MM 6004, s. 9, no.1. Eagle sık rastlanan bir isimdi. Mortimer Epstein (1908: 221) 1590'da İngiliz Levant Kumpanyası'na ait 150 tonilatoluk Eagle adlı bir gemiden bahseder; Wood (1935:210-11) 500 tonilatoluk Eagle isimli bir geminin 1664'te Scanderoon'a (İskenderun?) gittiğini belirtir. (Özetle:... Venedik'teki Venedikli tüccar İzmir'deki yurttaşlarına İngiliz gemileriyle mal gönderince, uygun navlunu ödüyorlar. Gümrük vergilerini ödedikten sonra Venedik konsolosuna daima konsolosluk hakkını ve diğer ek ücretleri vermişlerdir. Ama şimdi, Venedik konsolosu, Venedikten İzmir'e yeni gelen Eagle adlı İngiliz gemisinden hakkını isteyince, İngiliz konsolosu ve başka kişiler araya girip Venedik konsolosuna verilen emre karşı geliyorlar... Bu hakkın Venedik konsolosuna verilmesini ve kimsenin karışmamasını sağlamanı... emrediyorum).

22 Wood (1935: 71-73).

23 Lane (1973: 298).

sarları Venedik çıkarlarına karşı çevirdikleri birbirinden değişik ve saldırgan entrikalarda kullandılar. Konsolosluk hakkı sorununda İzmir'deki İngilizler Venediklileri altetmişlerdi; Venedikliler de adil olmadığını düşündükleri bu durumun düzeltilmesi için İstanbul'a başvurdular.

Divan'da balyos bu hakkın geleneksel olarak Venedik konsolosuna ait olduğunu ve böyle sürmesi gerektiğini savundu; İngiliz elçisi ise mallar İngiliz gemisiyle taşındığına göre hakkın İngiliz konsolosuna ait olduğunu iddia etti. İngilizlerin dayandıkları nokta önemliydi; 1601'de elde ettikleri kapitülasyonlarda bir madde, açık bir şekilde imparatorluğa İngiliz bandırasıyla gelen tüm emtiadan İngilizlerin ek rüsum alabileceğini belirtiyordu.[24] Buna rağmen, Osmanlı hükümeti fermanda Venedikliler lehine tavır aldı; dayanak noktası Venedik devletinin tüccar mallarından daima bu ödentiyi almasıydı.

Eskiden, merkezi devlete bağlı ve keferenin münakaşalarına aldırış etmeyen taşra memurları İstanbul'un buyruğunu yerine getirirdi. 1619'da bunu yapmadılar. İzmir'deki liman yetkilileri hükümetin emrini bilerek gözardı ettiler ve Venedik mallarından alınan konsolosluk hakkını İngiliz konsolosuna vermeyi sürdürdüler. 1620'de saray ve taşra arasındaki gerginlik açıkça ortaya çıktı: İstanbul, "Divan-ı Hümayun defalarca, Venedik malları hangi gemiyle taşınırsa taşınsın konsolosluk hakkının derhal Venedik konsolosuna verileceğini belirtmiştir. Oysa İngiliz konsolosu, âdet ve alışkanlıklara aykırı olarak bu hakkı geri vermeyi reddediyor" diye şikâyetçi bir dille durumu protesto ediyordu.[25] Balyos, İstanbul'daki yetkilileri kendi tarafına çekmek için Osmanlı etrikaları konusundaki engin tecrübelerini harekete geçirmişti ama İzmir'deki İngiliz tüccarın ve Osmanlı gümrük yetkililerinin manevraları şehir devletin planlarını boşa çıkardı.

İngiliz konsolosları ve elçisinin arkasında capcanlı bir ticaret devletinin olanca ağırlığı vardı. Ayrıca Venediklilerin uğraşmaları gereken bir sorun daha vardı: Osmanlılar İngilizlere Habsburglar ortak düşmanları olduğu için ve yüksek kaliteli kalay, çelik, silah ve barut satıcısı oldukları için sempati besliyorlardı. Bu doğal müttefike karşı ticari haklarının korunması hemen hemen tamamen Osmanlının iyi niyetine bağlı olan Venediklilerin durumu neredeyse umutsuzdu.

Konsolosluk haklarını korumak için Venedikliler başka yollar aradılar, tacir yurttaşlarını mallarını İngiliz gemilerinde taşımaktan men etmeyi denediler. Eğer Venedik gemileri Ege'de faal olsalardı böyle bir boykot işe yarayabilirdi. Ancak bu tip Venedik gemilerinin pek azı İzmir'de demirli-

24 Sanderson (1931: 285).

25 BBA, MM 6004, s. 9, no.1. Ayrıca bkz. MM 6004, s. 10, no.1.

yordu; dolayısıyla çok geçmeden bu politikanın makul olmadığı görüldü. Rıhtımda kendilerine ayrılan yük alanında malların çürüdüğünü seyreden Venedikli tüccarın çoğu kez sabırları taşıyor ve İngiliz gemilerinde yer ayırtıyorlardı.[26] 1628'de balyos, Venedik dukası ve senatoya yazdığı satırlarda, İzmir'deki Venedikli tüccarın İngilizlere ödeme yapmamaya söz verdiklerini, ama "bu sözü yerine getireceklerinden" kuşku duyduğunu söylüyordu, "çünkü kanımca İngilizler bu avantajı kullanmaya kararlılar.... kanımca, [bizimkiler] sadece zaten kiraladıkları İngiliz [gemilerine] mal yüklemekle kalmıyorlar, Rumlardan da başka gemiler kiralıyorlar."[27] Venedikli tüccar, mallarını güvensiz, yavaş, masraflı, sık sık ve kolaylıkla yağmalanan gemilere emanet etmeyi göze alamazlardı. İflas etmemek için, önlerine hangi gemi çıkarsa onu kullanıyorlardı; İngiliz kaptanlar da bu şehir devletin bahtsızlığından yararlandılar.

İzmir'deki İngilizlere, ticaretlerini sadece yasal alanda genişletmek yeterli gelmiyordu. 1619'da Venedik tacirleri Eagle'a iki büyük top pamuklu kumaş yüklediler. Gemi limana yanaştığında İngiliz tacirler kumaşa el koydular; oysa Venediklilerin elinde sahiplik belgeleri vardı.[28] Bu gibi aşırmalar yerel gelenekleri, kapitülasyonları, ve muhakkak ki İngiliz gemisinin kaptanı ile bu gemide mal taşıtan Venedikli tüccarlar arasındaki anlaşmayı ihlal ediyordu; bu da Osmanlı gümrük memurları ya da iskeledeki birinin, belki de yasakçının yardakçılığı olmadan göze alınamazdı. Kumaşa el konulmasında bu dolabı kim çevirmiş olursa olsun, İngiliz ve Venedik tebaası arasındaki bu çatışma, Venediklilerin artık taşra memurları ve yerel ahaliden iyiden iyiye koptuğunu kanıtlar.

YASAKÇILAR VE HAMALLAR

İzmir'deki tüccarı ve mallarını koruyan yeniçerilerle Venedikliler arasındaki ilişkilerin kötülemesi, İzmir'deki Venedik etkisinin ticaret yapan diğer Batılı ülkeler yanında aşındığını açıkça gösterir. Âdet üzere, iskelede malı olan tüccar bu malı bekleyen yasakçıya bir bahşiş verirdi. 17. yüzyılın ilk yıllarında Venediklilerle yasakçılar arasında bu bahşiş yüzünden kavga çıktı. Münakaşayı muhtemelen yasakçılar başlatmıştı; 1605'te İzmir'e demir atan Venedikli kaptanların artık kendilerine çuha kumaş hediye etmediklerinden şikâyet ediyorlardı.[29] İzmir'deki Venedikliler, birkaç ay sonra, bu şikâyete karşılık olarak mallarını ve konsoloslarını ko-

26 CSP, Venedik, c. 21 s. 83, no. 116.

27 CSP, Venedik, c. 21 s. 117, no. 159.

28 BBA, MM 6004, s. 8. Her top elli pastav uzunluğundaydı. (bkz. Pakalın, "pastav").

29 BBA, MD 76, s. 141.

ruyan yeniçerilerin güvenilmez olduğunda ısrar ettiler.[30] Bir kapitülasyon maddesine göre konsoloslar kendi muhafızlarını seçebiliyorlardı. Buna rağmen yeniçeri ağası Venediklilerin zayıf olduğunu kavrayıp bu ayrıcalığı ellerinden almaya kalktı; belki de yabancılara hizmet edenlerin eline geçen paydan biraz faydalanmak istiyordu.[31] Münakaşanın kişisel bir yanı da vardı; yeniçeri ağası bir süredir bir borç yüzünden Venediklilerle davalıydı.[32]

Venedikliler, yeniçeri ağası ile mücadelelerinden galip çıktılar en azından. 1607'de bu yerel Osmanlı komutanı Venediklilerin sadık muhafızlarından İbrahim'i birden İran cephesine göndermeye kalkınca, balyos İstanbul'un emri iptal etmesini sağladı. 1608'de İbrahim yine Venedik hizmetindeydi.[33] Bu olay sadece başkentteki Venedik nüfuzunu değil, 17. yüzyılın başlarında padişahın devşirme ordusuna bile güvenemediğini gösteriyor. Hem İbrahim hem de yeniçeri ağası İzmir'de, bu döneme ve vilayete özgü yerel destek ve bölgesel sadakat ağlarını geliştirebilecek kadar yeterli süre kalmışlardı.

Venedik konsolosu 1608'deki olayda galip gelmişti ama rıhtımdaki çatışmalar sürdükçe hemşerilerinin prestiji yavaş yavaş yitip gidiyordu. 1605'te yasakçılar küçük bir bahşiş karşılığı malları korurken, 1613'te ve ayrıca 1620'de hizmetlerinin karşılığı olarak her Venedik gemisi başına otuz guruş istediler.[34] İki yıl sonra yasakçılar İzmir limanına giren her gemiden düzenli olarak beş guruş alıyorlardı. Dahasına da göz dikmişlerdi; balyos İstanbul'da, "yasakçıların yasaya aykırı olarak kendi ocaklarından beş kişiye elbiselik kumaştan başka on beş guruş istediklerini" ileri sürüyordu.[35] Venediklilerin yeniçerilerin bu aşırı taleplerinden şikâyetlerine bir de yasakçıların diğer yabancı tüccardan bu kadar fazla istememelerinin utancı da eklenmişti. Hem 1622'de hem de bir yıl sonra balyos, eskiden yeniçerilerin verdiği hizmetleri sayıyor, yasakçıları rakip tüccarları gittikçe daha çok kayırmakla suçluyordu:

> ... İzmir iskelesine ticaret için varan Venedik barçalarının reisleri kendü iradetleriyle iskele hizmetinde olan yasakçı yeniçerilere bir mikdar akça ve bazı çoka vermekle sonradan gelenler günden güne ziyade akça ve badihava taleb

30 BBA, ED 13/1, s. 26, no.1.

31 Bu ayrıcalıklar için bkz. BBA, ED 13/1, s. 77; MM 6004, s.5; MM 6004, s. 15.

32 BBA, ED 13/1, s. 54

33 BBA, ED 13/1, s. 56.

34 BBA, ED 13/1, s. 102, no. 6, ve MM 6004, s.10, no. 1.

35 BBA, MM 6004, s. 25, no. 2.

edüb Venedik reislerine taaddi ve tecavüz etmekle mukaddema Franca ve İngiltere gemilerinin reisleri iskele-i mezbure yeniçerilerine ... ve mürüvvet namıyla veregeldikleri beş yüz akçaya ... kanaat etmeyüb her (Venedik) barçadan onar ve on beşer guruş taleb edüb...[36]

Yasakçılar önce bahşişle yetinmişler, ücretli durumuna geçişleri yavaş olmuştu. Gerçi bütün yabancılardan yüksek ücret almak istiyorlardı, ama Venediklilerin İngilizler ve diğer yabancıların karşısındaki yenilgilerini görünce, taleplerini bu zayıflayan şehir-devlete yönelttiler.

Venediklilerin sorunları yeniçerilerle bitmiyordu. "Venedik tüccarının yüklerini kaldırıp taşıyan" hamallar da 1620'lerin başında yüksek ücret istediler.[37] 1620'de hamallar, her zaman aldıkları ücretin üç katını talep etmekle kalmadılar, Venediklilerin daha ucuza çalışabilecek (ya da daha umutsuz) hamalları tutmalarını önlemek için birleştiler. Diğer bir deyişle, işi durdurup grev kırıcılara karşı direndiler. Daha ayrıcalıklı konumdaki yeniçerileri taklit edip protestoya kalkışan hamallar Venedik ticaretini felce uğratabileceklerini anlamışlardı. Üstelik tam da yeniçerilerin etrafı konsolosa karşı kışkırttıkları sırada ve tam Venedik nüfuzunun kadı ve liman yetkilileri üzerinde sıfır olduğu sırada, yabancılar bu amele hareketini bastırmak için İstanbul'a zayıf bir protesto çekmekten başka bir şey yapamayacaklardı.

İzmir rıhtımındaki bu karmaşa batı Anadolu'yu kıskaca alan toplumsal mücadelenin sadece bir yüzüydü. Amelenin talepleri, 17. yüzyıl başında bir Osmanlı para krizine işaret ediyordu. 1580'den beri gümüşün altın karşındaki değeri durmadan düşüyordu. Aynı zamanda, Osmanlı, palazlanan yeniçerilerin ve diğer devlet memurlarının maaşını ödemek için gümüş akçenin ayarını düşürüyordu.[38] Yeniçerinin kendi padişahına ve onun yardımcılarına düşük ayarlı akçe ve geciken ulufe yüzünden isyan ettiği bir sırada, emeklerinin yetersiz karşılığı yüzünden kâfirlere karşı ayaklanmazlar mıydı? Limanda çalışanlar yüksek ücretle de tatmin olmadılar. Yüksek bir enflasyon döneminde özellikle de İzmir'in genişleyen pazarında dokuma fiyatlarının sabitleşmeye hatta artmaya yüz tutacağını bilen yeniçeriler, artan fiyatlara karşı kendilerini korumak için ısrarla çuka kumaş ve giyim eşyası talep ettiler.

---

36 BBA, MM 6004, s. 27, no. 1 ve MM 6004, s. 43. On ya da on beş guruş kabaca 800-1200 akçeydi.

37 BBA, MM 6004, s.10, no. 3.

38 Sikke değerindeki dalgalanmalar hakkında bkz. Watson (1976: 1-34. Osmanlı bağlamında bkz. Barkan (1975); İnalcık (1978a: 91-96); Sahillioğlu (1978).

Venedik'in İzmir'deki diğer Batılı tüccar karşısındaki konumu kötüleşiyor ve bu durum rıhtımın ötesine de taşıyordu. Kent ve artbölgesindeki mal alımlarında Venedikli tüccar, yerel halkın giderek artan direnişi, Hollandalı, İngiliz ve Fransız tüccarın da dişe diş rekabetiyle karşılaştılar. Yüzyılın ilk yıllarında toplumsal karışıklıklar batı Anadolu'yu yutarken bile, İzmir civarındaki vadilerin sakinleri, liman çevresinde mal toplayan Venedik aracılarını engelliyorlardı. 1605'te balyos, İzmir'deki Venedik tüccarını temsil eden Konstantin ve Yani Kiya isimli iki Rum kardeşin İzmir, Tire, Manisa ve birkaç başka kazada rahatça ticaret yapamadıklarını İstanbul'a bildirdi.[39] Yerel memurlar, davalar, anlaşmazlıklar ve yalancı tanıklarla iki kardeşin ticaret yapmasını sürekli engelliyorlardı.

Venediklilerin kendileri de İzmir'in artbölgesine doğru ilerledikçe yerli halkla uğraşmak zorunda kaldılar. 1609 yazında bir gece Jacmo Musaveti, Tire kasabasının Frenk mahallesinde uyurken, birkaç zimmi gizlice odasına girip 300.000 akçe değerinde nakit ve mal çalmışlardı.[40] Üç yıl sonra Manisa yakınındaki Lemrodlu köyü halkından birkaçı, İzmir'den gelen iki Venedikli tacirin Ayşe isimli bir kadına saldırıp öldürdüklerini iddia ettiler.[41] Nicolini Orlando bile (birkaç yıl sonra Hollanda konsolosu olmuştu) 1610'larda Aydın, Saruhan, Menteşe gibi batı Anadolu vilayetlerinde çerçilik yaparak yerel koşulları ve çeşitli kurnazlıkları öğrenmişti. 1613-1617 arasında bölgenin bazı kesimlerindeki çeşitli hoşnutsuz sipahi, yeniçeri ve zimmilere borç veriyordu.[42]

Bu gibi engellemelere rağmen, Venedikliler batı Anadolu'da bir ticari ağ kurma mücadelelerinde sebat ettiler. Ama bunu, temsilcilerini engelleyen yerel memurlar ve eşkıyayla pazarlığa girişerek değil, balyosları kanalıyla İstanbul'a dilekçe üstüne dilekçe göndererek yaptılar. 1609'da konsolos padişahtan bir buyruk elde etti: Buna göre Venedik'in temsilcileri, kapitülasyonlara göre rahatsız edilmeden seyahat edip ticaret yapabileceklerdi. Bir yaratıcılık ve cesaret örneği göstererek, Venedik tüccarının Aydın ve Saruhan'dan geçerken kimliklerini "haydut ve hırsızlar"dan gizlemek üzere tebdil-i kıyafet gezebilmesi için İstanbul'dan izin de koparmışlardı.[43] Bazı yurttaşları için pamuk, yağ ve başka mallar tedarik eden birtakım cesur tacirler garip kıyafetlere bürünüyorlardı. Adamlarıyla birlikte "ata binip silah taşıyorlar,

39 BBA, ED 13/1, s. 27.

40 BBA, ED 13/1, s. 67, no. 6.

41 BBA, ED 13/1, s. 92, no 5.

42 BBA, ED 13/1, s. 109, no. 5 ve ED 13/1, s. 152, no. 1.

43 BBA, ED 13/1, s. 70 ve ED 13/1, s. 57, no.1.

yeniçeri gibi giyinip ak külah takıyorlardı." Orlando'nunki gibi daha yumuşatıcı bir politika batı Anadolu'da kol gezen başıbozuk askerleri sakinleştirebilirdi; ama yeniçeri ayrıcalıklarına karşı yapılan bu saygısızlık, vilayetteki Venediklilere karşı huzursuzluğu sadece artırdı. 1612'ye gelindiğinde, kadı naipleri, kullukçular, yeniçeriler, sipahiler bir olup "Venedikli tacirleri yüksek fiyattan pamuk almaya, bu malları kendi verdikleri hayvanlarla taşımaya ve bu hayvanlar için fahiş fiyat ödemeye" zorladılar.[44] Venedik tüccarı yeniçeri kıyafetiyle güvenliklerini sağlamakta ısrar etti, askeri sınıf ise keferenin bu yaptığını kendi ayrıcalıklarına hakaret olarak görmeye devam etti. 1625'te Hollandalıların Cennetoğlu tecrübesi, başka yabancıların da benzer zorluklarla karşılaştığını gösterse de, Venedikliler çoktan vakti geçmiş bir merkezi Osmanlı devleti düşüncesine sıkı sıkıya bağlı oldukları için bölge ticaretindeki bu gibi ve başka gelişmelere ayak uyduramıyorlar, kullanamıyorlardı. Beceriksizlikleri, pamuk pazarlama çabalarında çok iyi görülebilir.

PAMUK MACERASI

İtalyanlar, özellikle Ceneviz ve Venedikliler uzun süredir batı Anadolu pamuk ihracatını ellerinde tutuyorlardı.[45] 17. yüzyılın ilk yıllarında Hollandalılar ve İngilizler bu tekeli kırdılar, pamuk ticaretine daha etkin katıldılar. Özellikle İngilizler bu ürünün önemli bir alıcısı olmuşlardı, çünkü özellikle Lancaster'de dimi üretimi gelişmeye başlamıştı. 1621'e gelindiğinde Levant'tan gelen tüccar gemileri, yılda 43.000 poundluk Londra limanından geçen pamuk ithal ettiler.[46] Hollanda ve İngiltere rekabeti yüzünden yabancı tüccar İzmir artbölgesinin derinliklerinde pamuk peşinde koşuyor, İzmir gümrüğü memurları da bu üründen daha fazla gelir elde etmeye bakıyorlardı. Özellikle de artık güçsüzleşen Venedikliler ezdiler.

1606'da Venedikli tacirler İzmir'de pamuğu denetleyen iki Yahudi gümrük görevlisini, kapitülasyonlarla kabul edilen yüzde 5'in üzerinde resim koymakla suçladılar.[47] İstanbul cebren yapılan bu işe çok kızdığını belirtti, ama iki yıl sonra Osmanlı denetçileri homurdanarak "Venediklilerin kırda köyde satın aldıkları pamuğa İzmir'deki pazar fiyatlarına göre değer biçilmesi gerektiğini", çünkü alış fiyatlarını doğrulatamadıklarını ve Venediklilerin gümrük resmini azaltmak için faturalarla oynadıklarından kuşkulandıklarını söylüyorlardı.[48] Pamuk fiyatları İzmir'de batı Anado-

44 BBA, ED 13/1, s. 93, no. 1.

45 Ashtor (1976: 687-89).

46 Millard (1956: 185).

47 BBA, ED 13/1, s. 30.

48 BBA, ED 13/1, s. 57, no.2. Ayrıca bkz. BBA, ED 13/1 (1618) s. 185.

lu'nun diğer bölgelerine nazaran daha yüksek olduğu için -zaten bu yüzden yabancılar İzmir'in dışına çıkıyorlardı- tüccar böyle değer biçilmesinden hoşlanıyordu.

On beş yıl geçtiği halde görüş ayrılığı bütün şiddetiyle sürüyordu. 1623'te balyos İzmir ve Foça gümrükçülerini Venedik pamuğu için ödenecek resmi, alım fiyatından değil, bu limanlardaki pazar değerine göre belirlemekle itham etti.[49] Venedikli, gümrükçüleri "çektikleri sıkıntı ve kendi adamlarına ödedikleri" karşılığında çuha, şeker ve şişe talep etmekle, ayrıca alışılmış yüzde 5 yerine yüzde 9 resim istemekle de suçluyordu.[50] Bu resmi isteyenler İzmir rıhtımındaki yasakçı ve hamallardı; 1620'lerde Venediklilerin güçsüzlüğünü anlamışlar, o enflasyon döneminde ayni ödemenin nakitten daha avantajlı olduğunu öğrenmişlerdi.

Demek ki 1620'lerde Hollandalı, İngiliz ve Fransızların acımasız rekabeti İzmir'deki Venedik nüfuzunu epey aşındırmıştı. 1618'de bile bazı sipahi ve yeniçeriler, kanun dışı yollarla Venediklilerin pamuk, pamuk ipliği ve bal satın almasını yasaklamışlardı. Dört yıl sonrasında, İzmir civarındaki Osmanlı tebaası, şehir-devletin tüccarının pamuk, pamuk ipliği, balmumu, sığır derisi ve sahtiyan satın almalarını engellemekle kalmamış, bu malları Hollandalı, İngiliz ve Fransızların serbestçe almasına izin vermişlerdi.[51] Ertesi yıl bazı yeniçeriler, "pamuk ve pamuk ipliği satın alma izni Fransızlarla başka tüccara verildi, oysa Venediklilere izin verilmedi" bahanesiyle Venediklilerden para gaspettiler.[52] Bütün bu görevliler Fransızlara pamuk alımında doğru olarak ayrıcalık tanıdılar, zira pamuk alma izni onlara 1604 kapitülasyonlarıyla verilmişti. Ama İstanbul'daki Venedik temsilcisi böyle tercihli bir muamele yapılmaması için bir padişah fermanı almayı başardı.[53]

SİMSAR VE ÇERÇİLER ADAM KAYIRIYOR

Venediklilerin içinde olduğu zor durumdan yararlanan sadece Osmanlı memurları ve yeniçeriler değildi. Venedik, yerli simsar ve satıcıların pamuğu başka mallarla değiş tokuş etmeye söz verdikleri halde bu sözden döndüklerini iddia ederek gürültü koparıyordu. 1610 yılının başında

---

49 BBA, MM 6004, 47, no.2.

50 BBA, MM 6004, s. 30, no.2. Bu şikâyet daha 1617'de bile dile getirilmişti ve 1623 gibi geç bir tarihte de tekrarlanmıştı (bkz. BBA, ED 13/1, s. 189, no. 2, ve BBA, MM 6004, s. 50).

51 BBA, MM 6004, s. 34.

52 BBA, MM 6004, s. 47, no.1.

53 Schefer (1974: 419).

bir Venedik taciri, Abraham Kohen, Nazri Kalvano, El-Kaz oğlu Mosi ve İzak Kohen isimli dört Yahudi tacire, birkaç ay sonra pamuk hasadı yapıldığında ayni olarak ödemeleri koşuluyla mal ve para borç vermişti. Yabancı tacir bu Osmanlı tebaasını sözünü asla yerine getirmemekle suçluyordu.[54] On yıl sonra, İzmir'deki Venedik konsolosu Angelo Marni, pamuk karşılığında Yakov Levi, Mikail Kohen, Mosi Süryan'a doksan beş parça çuha vermişti. Daha sonra Marni iş ortaklarının pamuğun sadece bir kısmını getirdiklerini iddia etti.[55] Davalılar, söz konusu pamuğun miktarına itiraz ediyorlardı, zira İzmir'in değişken pazarında malın fiyatını önceden tahmin etmek mümkün değildi; diğer yabancı tüccarın rekabeti yüzünden pamuğun değeri birden yükselince, istifçiler Venedik tüccarıyla yaptıkları anlaşmaların yükümlülüklerini yerine getirmekte tereddüt etmişlerdi.

Venedikliler işlerini değiş tokuş sistemiyle yürütmeye alışmışlardı; ancak batı Anadolu'nun değişen koşulları bu sistemi olanaksız kıldı. Bazı Venedikli tüccarla Dimitri veled-i Mihal adlı Rum arasındaki uzun süren sert bir tartışma bunu gösteriyor. 1622'de Dimitri bir Venedik tacirinden yirmi top çuha aldı; 248.000 akçe tutarındaki bu mal karşılığında dört ay sonra belli bir miktar pamuk verecekti. Rum, daha sonra kantarı 1.000 akçeden 260 kantar pamuk verdi ve böylece işin bittiğini belirtti. Venedikliler itiraz ettiler: açılan davada Dimitri'nin çuhayı aldığı sıradaki değişim oranına göre ödemek üzere anlaşma yaptığını, dolayısıyla hâlâ 26.5 kantarlık borcu olduğunu iddia ediyorlardı. Üç yıl geçti; enflasyon ve talep bir araya gelince pamuğun fiyatı kantar başına 4.000 akçe oldu. Dimitri tekrar mahkemeye başvurdu; Venedikliye kantarı 4.000 akçeden 260 kantar pamuk verdiğini, öyleyse kantar başına 4.000 akçe istediğini ileri sürüyordu; yoksa pamuğunu geri alacaktı.[56] Taraflar belki de hiç anlaşamadılar; ama öfkeli tartışmaları değiş tokuş sisteminin karmaşıklığını ve ne kadar kolay çöktüğünü, altında nasıl yanlış anlaşılmaların ve düpedüz dolandırıcılığın yattığını gösteriyor. 1622-1625 arasındaki üç yıllık dönemde pamuğun değerindeki beklenmedik ani yükseliş, belki de İngiltere'de ve Atlantik'in diğer kıyılarında pamuk elyafı için ortaya çıkan ani talebin doğurduğu, giderek artan hararetli rekabeti yansıtıyor. Sonuç olarak pamuğun değerindeki artış, spekülatif değiş tokuşla iş yapan bu tüccarı savunmasız yakalamıştı; ayrıca kronik sikke darlığı yüzünden bütün Akdeniz'de bu gibi değiş tokuşlara mahkûm olan Venedik tüccarı, hem İz-

54 BBA, ED 13/1, s. 74.

55 BBA, MM 6004, s. 12.

56 BBA, MM 6004, s. 54, no. 2. BBA, MM 6004, s. 36 ve BBA, MM 6004, s. 117.

mir'de Osmanlı aracıların dolapları, hem de sert metallere sahip yabancı rakipleri karşısında korunmasız kaldılar.[57]

İzmir'deki Venedikli ve Avrupalı tüccar yerli aracılarla iş yapmak zorundaydılar; onlarsız limanın artbölgesini iyi tarayamazlardı. Ancak, İzmir limanındaki grevler, yerel Osmanlı idari amirleriyle dalaşmalar yüzünden yerli tüccar güçsüz Venedikli ortaklarını terketti. Örneğin 1612'de, bir Venediklinin Saruhan'da, İzmir'deki yurttaşlarına götürmesi için 16 çuval pamuk emanet ettiği Hacı Arslan bin Hacı Torbalı, Venedikliyi yüzüstü bırakmıştı.[58] 1610'larda ve 1620'lerin başında İzmir'in artbölgesindeki satıcılar ve nakliyeciler üzerinde Venedik'in nüfuzu büyük bir hızla azalıyordu.

OSMANLI MEMURLARI DA TARAF TUTUYOR

Venediklileri İzmir ve diğer batı Anadolu limanlarındaki Osmanlı gümrük memurları ile uğraşmaya giriştiler. Balyosa göre bu memurlar fazla para almakla kalmıyor, Venedikli kaptan ve tüccardan büyük miktarlarda borç alıyor, ispat edilmemiş kaçakçılık iddialarıyla bütün bir kargoya el koyuyor, gümrük rüsumunu durmadan kat kat artırıyor, bazı paralarla ödemeleri kabul etmiyor, tüccardan zorla kredi alıyor, rastgele Venedik gemilerinin kaptanlarını denetim bahanesiyle gemilerini boşaltmaya mecbur ediyorlardı. Bu suiistimalleri yaratan, bu yıllarda hem Osmanlı hem de Venedik imparatorluklarını sarsan mali ve toplumsal krizdi, ama suiistimalleri azdıran ve bu ticaret devletinde yoğunlaştıran da Venediklilerin değişen duruma ayak uydurmaktaki beceriksizlikleriydi.

Gümrük memurlarıyla yüzyüze gelmek yerine, İzmir'deki Venedikliler tipik bir davranışla İstanbul'daki balyoslarından bu suiistimalleri protesto etmesini istiyorlardı; Osmanlı da balyosun başvurularını haklı buluyordu. 1605'te Divan, Anadolu'da eşkıyayla savaşan Vezir Mehmet Paşa ve İzmir kadısının, Venedik ticaretini engelleyen yeniçeri yasakçılar, kullukçubaşılar ve gümrük memurlarına karşı harekete geçmesini istemişti; on sekiz yıl sonra İstanbul mübaşir ve mültezim gibilerinin Venedik'in çuha, ipek ve pamuk ticaretine karışmamalarını buyurdu.[59] Osmanlılar her zaman balyosun arzularını yerine getirdiler; bunu sadece kapitülasyonlar ve dostluk yüzünden değil, Venedik ticaretinin "Osmanlı ülkesinde böyle malların ucuz ve bol olmasını sağladığına" inandıkları için yapıyorlardı.[60]

57 Lane (1973: 401-2).

58 BBA, ED 13/1, s. 93, no. 2.

59 BBA, ED 13/1, s. 28, ve BBA, MM 6004, s. 49, no.2.

60 BBA, MM 6004, s. 49, no.2.

İstanbul, bu ticaretin ölmesine izin verilirse, reayanın refahının tehlikeye gireceğinden korkuyordu.

Borç para işi Venedikliler ile İzmir'deki liman yetkilileri arasında özel bir gerginlik yaratıyordu. Gümrük mültezimleri yabancı tüccardan her zaman borç alır, ödemeyi rüsum indirimleri yoluyla yapmakta anlaşırlardı. Bu anlaşma her iki tarafın da işine gelirdi. Osmanlı mültezimlerinin cebinde daima para olur, Avrupalı tacirler de, limanda emtianın hareketini düzenleyen, üstelik de canlı ve genişleyen kaçak mal ticaretini ya söndürecek ya da buna söz yumacak kişileri elde tutma gücüne sahip olurdu. 17. yüzyılın başında ise, Osmanlı görevlileri Venedik tüccarından aldıkları borçlarını ödeyeceklerine dair verdikleri sözlerden dönmeye başladılar. İzmir'deki Venedik cemaati gümrük mültezimlerine bir miktar akçe borç vermişti, ama 1606'da görevliler bu borcu inkâr ettiler.[61] Aynı yıl Jean Dofetsu Janbadas adlı biri, verdiği borca karşılık olarak İzmir ve Sakız'daki Haham el-Kaz ve Haham Ali Baba adlı iki Yahudi gümrük mültezimlerinden 100,000 akçe değerinde çuha ve halı talep etmişti.[62] 1610 ve 1620'lerde birçok benzer olay görüldü. Bu borçların neden verildiği belli değildir; bu tip uygulamanın alışılmış olup olmadığı, olaysız geçip geçmediği, faiz alınıp alınmadığı, alınıyorsa ne kadar alındığı da açık değildir. Buna rağmen bir tacirin 100,000 akçe değerindeki malı borç olarak vermesi hatta emanet etmesi, eğer riski az ya da beklediği kâr yüksek değilse, ya da daha büyük olasılıkla bu borç merkezi hükümet gelirini soymak için zekice uydurulmuş üstü kapalı rüşvet değilse, mümkün değildir. Bu borçların ardında birtakım oyunlar döndüğü kuşkusuna, ayrıca bir mal için önceden peşin para vermenin (selem) şeriata aykırı olduğu bilinmesine rağmen 1610'lar ve 1620'lerde Venedikliler tekrar tekrar İstanbul'a başvurdular ve durumdan hoşnut olmadıklarını herkese duyurdular. Divan da gümrük mültezimlerini malıkûm etmekle kalmadı, böyle borç vermenin ortaya yeni çıkan kötü bir âdet olduğunu (bid'at) ve buna derhal bir son verilmesini buyurdu.

Venedik'in bu olayda yerel çıkarları yok sayması, İzmir'deki refahına neredeyse ölümcül bir darbe vurdu. Batılı tacirlerin liman kıyısındaki evleri hem pek güzeldi hem de kaçak ticareti kolaylaştırıyordu. Birçok evin denize bakan kapısından hem gezilere çıkılabiliyor, hem de kaçak mallar küçük teknelere yüklenebiliyordu. Osmanlı yerel memurları, rüşvet ve

61 BBA, ED 13/1, s. 36.

62 BBA, ED 13/1, s. 38. Borç para verme konusunda diğer fermanlar BBA, ED 13/1, s. 68, no. 1 (1609); BBA, ED 13/1, s. 81, no. 1 (1612); BBA, ED 13/1, s. 185, no. 1 (1618); BBA, MM 6004, s. 29, no.1 (1622) ve BBA, MM 6004, s. 48, no.1 (1623).

borç alarak, çıkar sağlayarak bu açıkça yasa dışı işlere göz yumuyorlardı. Ama 1612'de bu memurlar, Venediklilerin onları atlayıp işlerini İstanbul'la görmeye çalışmalarına öfkelenerek kıyıda ev ev dolaşıp oturanlar Venedikliyse dışarı attılar ve evleri yıktılar.[63] Böylece yerli ahali, İstanbul'a başvurarak İzmir'de yeni filizlenen yabancı cemaatle yaptıkları kârlı işleri tehdit eden bu eski deniz devletinden intikam almıştı.

Önceleri şeriata ve şeriat harici yasalara uyulup uyulmadığıyla uğraşan Divan-ı Hümayun çok geçmeden daha somut olaylarla ilgilenmeye başladı; çünkü İzmir'de dönen dolaplar Osmanlı iaşe ağını dolaştırıyordu. 1616'da İzmir kadısına bir buyruk ulaştı:

> ... İzmir'de olan Venedik konsolosu ve bezirgânları Venedik'ten barçalar ile gelen bezirgânlarının getürdükleri ve İzmir'den Venedik'e alub gitdükleri metalarının resim ve gümrükleriyle haklaşmak üzere ber vech-i pişin ve karz tarikiyle İzmir'de emin Abraham nam Yahudiye bir mikdar akça verüb emin mezbûr dahi zikr olunan konsolosa ve Venedik bezirgânlarına mühürlü temessük vermekle ellerinde olan temessük mucibince mezkûrların hakları eda oluna deyu müekked ol emr-i şerife dahi verilmişken mezbûrlar vech-i mesruh üzre haklaşmak istediklerinde kilar-ı âmirem mühimmatiyçin meyva cemine varan mübaşirin zikr olunan resm-i gümrük-i meyva taallül olunmuştur deyu emin mezbûr ile ittifak ve muvazaa eylemekle gümrükden hasıl olan akçanın adidin alub mezkûr konsolosun ve bezirgânların deynlerine mahsub etmeğe mani olmağla külli zulüm ve hayf olduğundan ... [64]

Venediklîler, gümrük emininin borcunu ödememek için ileri sürdüğü bahaneye düzmece diyorlardı; olayda gerçekten de kaçamaklı bir yan vardır. Yine de, gümrük hasılatının İstanbul'un iaşesi için hayati önemi vardı ve merkezi hükümet kişisel borçlarını ödemek için bu ağı bozan herhangi bir memuru mahkûm ederdi. Abraham'ın İstanbul'la Venedik arasındaki denge oyunu ona bir servet kazandırabilirdi; ama adam aynı zamanda belayı da arıyordu. Venedik konsolosu yaptıklarını İstanbul'a bildirince Abraham ile hempası öfke ve korkuyla tepki gösterdiler.

Venedik tüccarı ile yerel mültezimler arasındaki bu gibi davalar, padişahın otoritesine karşı yaygın bir hoşnutsuzluk, hatta nefret olduğunu

---

63 BBA, ED 13/1, s. 94.

64 BBA, ED 13/1, s. 140. (Özetle:... İzmir'deki Venedik konsolosu ve tüccarı, Abraham isimli Yahudi gümrük eminine bir miktar akçe borç vermişler. Abraham da tüccara bir borç senedi [temessük] vermiş. Venedikliler alacaklarını isteyince [Abraham], kilar-i âmire için meyva toplamaya gelen mübaşirle bir olup "meyvelerin gümrük resmi için bahane uyduruyorlar" diye hileye başvurmuşlar. Gümrükten elde edilen akçenin miktarının öğrenilip tüccarın borcuna mahsup edilmesine engel olmuş.)

sanmamıza yol açacak kadar sık görülüyordu. Memurlar, Venedik'in aleyhlerine verdiği dilekçelerin boşa çıkacağından emindiler; nedeni ise bu anarşi döneminde yerel yetkililerin padişahın adamlarından daha az korkması kadar, Girit Adası yüzünden Osmanlı ve Venediklilerin arasındaki gerginliğin de artmasıydı. Osmanlılar 1643'e kadar Venedik'in elindeki adaya saldırmadılar, ama Girit'i Ege'nin kapısı diye görüp elde etmek istiyor, aynı zamanda bu Hıristiyan korsan sığınağına içerliyorlardı. İki imparatorluğun arasındaki diplomatik gerginlikleri bilen İzmir'deki görevliler, Venedik cemaatini ve konsoloslarını hor görerek suiistimal ediyorlar, konsolos da boş yere onları İstanbul'a şikâyet etmeye çalışıyordu. 1617'de konsolos, Abraham el-Kaz adlı bir Yahudi mültezimi, zimmetine para geçirdiğini söyleyerek özellikle şikâyet etti. İddiasına göre Abraham, Venedikli tüccarı hor görüp onları kandırmak için her gün yeni yollar icat ettiği yetmiyormuş gibi, konsolosun kendisinden de yüz guruş aşırmıştı.[65]

GÜMRÜK KAÇAKÇILARI VE ŞARAP SORUNU

Venediklilerin gümrük görevlilerine yönelttikleri en sık suçlamalardan biri de gümrük kaçakçılığıyla ilgiliydi. Gümrük kaçakçılığının cezası, yüz-

de 5 gümrük resminin bir kat artırılmasıydı, ama 1609'da görevliler, gümrük tarifesinde hile yapan Venedik gemilerinin bütün yüküne el koymaya başladılar.[66] Anlaşma ve âdetlerin böylesine bile bile suiistimal edilişini engelleme çabalarından sonuç alamayan konsolos İstanbul'a başvurdu.

Konsolos, davasında haklıydı, ne var ki yerel görevliler İzmir limanı ve civarında giderek artan gümrük kaçakçılığıyla başa çıkmak zorundaydılar. Devlet memurlarıyla işbirliği yapıp limandaki gemilerin yüklerini sistematik olarak denetleyerek kaçakçılığı kontrol altına almaya çalıştılar. 1620'lerde Venedik-Osmanlı ilişkilerinin bozulması, gümrük denetçilerini en çok bu denizcilik devletinin tebaası ile uğraşmaya itti. 1622'de ve ertesi yıl liman görevlileri yükünü tam almış ve yelken açmaya hazır Venedik gemilerini tamamen boşaltmakla tehdit etmiler; oysa mültezimin iki güvenilir adamıyla kadı bu gemilerin kargosunu denetlemişti.[67] Venedikli kaptanlar mültezimlerin daha fazla para koparmak peşinde olduklarında ısrar edince, Divan, İzmir, Sakız, Ayasoluğ, Balat ve iki Foça'nın kadılarını bu yakışıksız davranışı önlemekle görevlendirdi.

65 BBA, ED 13/1, s. 151.

66 BBA, ED 13/1, s. 60.

67 BBA, MM 6004, s. 29, no.2 ve BBA, MM 6004, s. 49, no.1.

Venedik tacirleri liman görevlilerini başka zorbalıklarla da suçluyorlardı. İmparatorluk içinde ticaret yapan bir tekne sadece ilk demir attığı limanda rüsum öderdi. Oysa İzmir'deki gümrük mültezimleri, daha önce başka bir Osmanlı limanında demir atmış olan ya da imparatorluk dışına çıkmadan İzmir'e dönmüş olan gemilerin kaptanlarını tekrar rüsum ödemeye mecbur ediyorlardı. 1623'te görevliler, bir Venedikli kaptanın İzmir'den demir alıp İstanbul'a gittiğini ve sonra İzmir'e döndüğünü iddia etmesine rağmen aslında Venedik'e yelken açtığını ileri sürdüler.[68] Kaptan yeniden ortaya çıkınca, görevliler rüsumun yanı sıra yasakçılar, hamallar ve rıhtımdaki diğer hizmetliler için de para istediler.

Görevliler kazaya uğrayan Venedik gemilerinden kurtarılan yüke bile vergi bindiriyor, hatta el koyuyorlardı. Her kapitülasyondaki bir madde böyle gemi sahiplerinin mallarına el konamayacağını belirtiyordu, ama yerel görevliler bu ayrıcalığı tanımıyorlardı. 1607 yılının Mart ayında Venedikle İzmir arasında düzenli sefer yapan bir gemi Sakız açıklarında karaya oturduğunda, İzmir'deki Venedik konsolosu, gümrük ve beytü'l-mal eminleri ile yeniçeri çavuşunu kurtarılan mal, top ve silahlardan bir kısmını haksız yere almakla suçlamıştı.[69] Üç yıl sonra bir Venedik gemisi Midilli açıklarında battığında yük ve silahların çoğu başka bir gemiyle İzmir'e taşınmıştı.[70] Gemi limana girdiğinde, Venediklilerin elinde daha önce vergi ödediğine dair belge olmasına rağmen, yerel görevliler gümrük resmi almakta direndiler.

İzmir'deki gümrükçülerin kaza geçiren gemilerdeki emtiaya el koymalarının nedeni, Venediklilerin kaçak malları batan geminin teçhizatı diye gösterdiklerinden kuşkulanmaları, ayrıca yabancı tüccarın batan kargoya ait belgeleri, kendi mallarına gümrük resmi vermekten kurtulmak için kullandıklarını düşünmeleriydi. Şaraptan vergi almakta ısrar etmelerini açıklayabilmek ise daha zordur. 17. yüzyılın başlarında kazan kaldıran yeniçerilerin İstanbul sokaklarında etrafı yağmalayarak, belki de sarhoş gezmeleri yüzünden Divan-ı Hümayun içki ve sarhoşluk konularında tedirgindi. 2 Mayıs 1601'de şarap İstanbul'da yasaklandı, üstelik Hıristiyanların şaraptan vazgeçemeyecekleri bilinmesine rağmen gayrimüslimler ve yabancı tüccar da bu yasağa dahil edildi. Balyos, Frenk cemaatinin kapıldığı paniği anlatmak için üstlerine şunları yazıyordu: "Elçiliği ve Venedik tüccarının evlerini kapsayan [yasaktan muaf tutan] bir emirname elde edebildim, ama tehlike şu ki elimdeki şarap bitince yenisini almak imkân-

68 BBA, MM 6004, s. 51, no. 2.

69 BBA, ED 13/1, s. 42.

70 BBA, ED 13/1, s. 73.

sız olacak"[71] İki ay sonra, 12 Temmuz'da bazı sarhoş yeniçeriler "palalarını çekip en iyi malların bulunduğu bazzar'a [*sic*] girip herkesi korkutunca" sadrazam kentteki bütün şarap fıçılarının kırılmasını, fıçıların bulunduğu evlere el konmasını ve ev sahiplerinin zindana kapatılmasını buyurdu.[72]

Ancak aynı isyan İzmir'e de yayıldığında başkentte uygulanan yasaklara başvurulmadı. Devlet şarap tüketimi ve satışının İstanbul'da yasaklanmasını istiyordu ama iş İzmir'e gelince gayrimüslimler için başka ilkeleri geçerli bulduğunu yansıtıyordu. 1607'de İzmir gümrüğü görevlileri Venedikli tüccarın sadece ithal ettiği şaraplara değil, kendi mahzenlerinde ürettiklerine de gümrük resmi koyunca, Divan mültezimleri bu içkiyi vergilendirmekten men etti, ayrıca yabancıların kişisel tüketimleri için şarap üretim ve satışlarına karışmamalarını emretti.[73] İmparatorluktaki geleneklere ve kapitülasyonlara göre Osmanlı gayrimüslimleri ve yabancılar alkolü gümrüksüz ithal edebilir, şarap yapabilirlerdi, ama bunu gözden ırak yapmaları şartı. Frenk Sokağı'nın kaygısız ve eğlence düşkünü sakini ile alıngan ve gayretkeş Müslüman tebaa "gösterişçi tüketim"den her zaman aynı şeyi anlamıyorlardı, ama devlet, yabancıların başkentte hoşgörmediği "serbest" tavırlarına çevre vilayetlerde göz yumuyordu.

RÜŞVET

Venedikli tacirlerin gözünde İzmir'deki memurlar yozlaşmıştı. Bunun nedeni sadece iki kültür arasındaki fark değil, daha somut olarak Osmanlı para krizi sırasında tüccarın çevirdiği dalaveralardı. Sahte ya da gerçek, para kesmekte tecrübeli olan Avrupalı tüccar, Osmanlı memurlarını aldatmak için para ayarının düşürülmesi ve bunun gibi devlet önlemlerini suiistimal ediyorlardı.[74] 1618'de II. Osman talıta çıkıp on akçe değerinde olduğu ilan edilen osmanîyi kestirdiğinde para sistemindeki dengesizlik iyice belirginleşti. Osmanî çabucak aşırı değer kazanmış bir para olarak kötü bir şöhret kazandı; İzmir'deki memurlar osmanî almak istemiyorlar, daha güvenilir altını ve gümüş guruşu tercih ediyorlardı. 1623'te İzmir kadısına gelen emirnamede şöyle deniyordu:

... İzmir'de olan Venedik bezirgânları ticaret için getirdikleri çokalardan alt-

71 CSP, Venedik, c. 9, s. 457, no. 983.

72 CSP, Venedik, c. 9, s. 463-66.

73 BBA, ED 13/1, s. 49 ve BBA, ED 13/1, s. 184, no.2 (1618).

74 1690'da Fransızların piyasaya düşük ayarlı sikke sürme girişimleri hakkında bkz. BBA, MD 99, s. 80 ve 144.

mış çayli (?) mor ve sair renk çokalardan her pastavdan beş yüz kırk akça ve erekmiye(?) çokalardan üç yüz altmış akça gümrük verilügelüb hâlâ İzmir'de olan Yahudi eminler kadimden olugeldiği üzere kanaat etmeyüb ve onar akçaya osmanî istemeziz deyildikleri üzere altun ve guruşu isteriz ve yahud esbab aluriz deyü... [75]

Venediklinin bakış açısından, osmanî almayı reddetmek keyfi bir hareket, hatta tamahkârlıktı. Ama Osmanlı memurları sadece var olan koşulların gerektirdiğini yaptıklarına inanıyorlardı. İkide bir ayarı düşürülen, güvenilmez bir parayı değiştirmek bilmece çözmeye benzeyince gümrük mültezimleri nakit değil mal olarak ödeme talep etmeye başlamışlardı.[76]

Venedikliler, alışılmışın dışındaki taleplerini padişah fermanlarıyla meşrulaştırmaya çalışan görevlileri çoğu kez suçladılar. İstanbul genelde böyle ferman çıkarmadığını söyler ve bu gibi talepleri bid'at addederdi; ama Divan alışılmamış, yeni olgularla uğraşıyordu, dolayısıyla muhtemelen birbirini nakzeden fermanlar çıkarmıştı. İzmir'de ticari faaliyet genişliyor, hızla çeşitleniyordu; İstanbul'daki yetkililer, İzmir'deki memur ve tüccarın iş koşullarını iyi bilemezlerdi. Üstelik İstanbul kendi adamlarının istihbaratına da güvenemezdi çünkü çoğu artık devletin maaşlı atanmış memuru değildi. Nakit para arayışındaki Osmanlı iltizam sistemini genişletti; 17. yüzyılın ilk yıllarında gümrük gelirleri artık düzenli olarak üç yıllık dönemler için iltizama veriliyordu.[77] Dolayısıyla Venediklilerin şikâyet ettiği mültezimler devletin maaşlı hizmetkârı değildi. Ayrıca, en kısa zamanda en çok geliri elde etmekte kişisel çıkarları vardı. Ne var ki kısa süre sonra bunu yapamaz oldular; çünkü devletin karşılaştığı ve iltizamın genişletilmesine yol açan zorluklar Osmanlı maliyesini de yıktı. Yani, limandan geçen mallar artıyordu ama enflasyonist helezon İzmir gümrük mültezimlerinin gelirini eritiyordu. Beklentiyle gerçekleşen arasındaki bu fark yüzünden mültezimler vergi toplama kurallarını yeniden tanımladılar. Venedikliler esnek olmayan yapıları, Osmanlılarla bozulan ilişkileri, Hollanda, İngiliz ve Fransız tüccarının baskıları nedeniyle bu yeniliklerden özellikle zarar görüyorlardı; gümrük mültezimlerine bakan yasakçılar, hamal-

75 BBA, MM 6004, s. 53, no. 3. Ayrıca bkz. BBA, MM 6004, s. 54, no.1. (Özetle:... İzmir'deki Venedik tüccarı eskiden beri mor ve sair renk çuhadan her balyadan 540 akçe, erekmiye [?] çuhadan 360 akçe gümrük verirlerdi. Ama İzmir'deki Yahudi eminler bunlarla yetinmeyip "her on akçe için bir osmanî istemeyiz. Altın ya da guruş isteriz, ya da mal olarak alırız" diyorlar).

76 Sahillioğlu (1968: 53).

77 İltizam sistemi konusunda bkz. İnalcık (1980: 327-33).

lar, yeniçeriler, sipahiler, aracılar, çerçiler, simsarlar, perakendeciler de İtalyan şehir-devletlerinden gelen tüccarı baskı altına aldılar.

İzmir'in Venediklileri, süregelen âdetleri üzere, bu patlamaya hazır arenadan kaçmakta kapitülasyonlarına, İstanbul'un düğüm olmuş entrikalarında haklarını aramakta da balyoslarına güveniyorlardı. 1605 ve 1609'da Venedik konsolosu Venedikli ve yerli tüccar arasındaki bütün davaları İzmir'den başkente aktarmaya uğraştı.[78] On beş yıl sonra balyos, İzmir'deki dayanılmaz ticari atmosferden acıyla şöyle söz ediyordu:

> ... bazı kişiler, kişisel çıkarları için Venedik konsolosu ve tüccarına küfür ve iftira ediyor, bizim için "kölelerimizi kaçırıyor, kadınlarımıza kızlarınıza sövüyor, bize küfrediyor, alacaklarımızı ödemiyorlar..." diyorlar. Yalancı şahit getiriyorlar. Bu engeller yüzünden konsolosla tacirler [İzmir'in art bölgesinde] ticaret yapamıyorlar ve ticareti bırakmak zorunda kalacaklar. Bu, hazineye zarar verecek.[79]

Zaman zaman bütün tacirler Müslüman yalancı şahitler ve yerli halkın kendilerine yönelttiği cinsel ve manevi taciz suçlamalarını reddetseler de, İzmir'deki ticareti tamamen bırakma tehdidi boşuna değildi. 1622-1623 kışı limandaki Venedik cemaatini krizle yüz yüze getirdi: saf olmuş üstlerine gelen kalabalıkları gemlemek için neredeyse her ay İstanbul'a başvurdular.[80]

***

İzmir'deki Venediklilere musallat olan suiistimal ve dertlerin kısmen Osmanlı devleti içinde otoritenin parçalanması yüzünden ortaya çıktığını, kısmen de Venedik'in deniz imparatorluğunu pençesine alan daha geniş bir hastalığın belirtisi olduğunu, ne İstanbul ne de Venedik tamamen anlayabildiler. Venedik ticareti 1602'den beri inişe geçmişti, ancak bu şehir-devletin ticari ağı 1620'lerin başında çöktü.[81] Bu zor günlerin yansıması İzmir'de de görüldü: İngilizlerin Venedik ayrıcalıklarına el atması, yeniçeri ve hamalların taleplerini yoğunlaştırmaları, Osmanlı gümrük mültezimlerinin yeni icatlarına karşı Venediklilerin boşa çıkan mücadelesi, ayrıca limanın doğusundaki köy ve kasabalarda Venedik pazar ağının dağılması. Eğer kendi hallerine bırakılsa İzmir'deki Venedikliler limanın karmakarı-

78 BBA, ED 13/1, s. 26, no. 2 ve BBA, ED 13/1, s. 68, no. 3.

79 BBA, MM 6004, s. 28, no.1.

80 Ayrıca bkz. BBA, MM 6004, s. 30, no. 2 ve BBA, MM 6004, s. 35.

81 Lane (1973: 400-402).

şık, filizlenen ticaret hayatında refahı yakalayabilirdi. Ama bırakılmadılar; çünkü temsilcileri, diplomaside çağın gereklerine uyamayıp eski düzene sıkı sıkıya bağlı kalınca, taşradaki Osmanlı yetkililerinin İstanbul'un iradesine anında boyun eğeceğini zanneden ama yanılan konsolosları şikâyet ve taleplerini başkente yöneltmeye devam ettiler. İngilizlerin Venedik konsolosluk hakkını gaspetmesi ve Hollandalıların batı Anadolu'da merkeze aldırmayan ve sayıları hızla çoğalan yetkililerle iyi ilişki kurabilmesi, Venedik stratejisinin doğu Ege'de artık işlemediğini kanıtlıyordu. Vilayetlerinin değişen dünyası yüzünden yanılan Divan-ı Hümayun da Venedik ticaretinin kaybedileceğinden gerçekten korkunca balyosun taleplerine etkisiz de olsa olumlu baktı. Osmanlılar, şehir-devletin İzmir'deki ticaretinin o zaman bile önemsizleştiğini, yerini alan Hollanda, İngiliz ve Fransız ticaretinin kendileri için daha da kârlı olacağını belki de kavrayamamışlardı.

ALTINCI BÖLÜM

FRANSIZ TİCARETİNDE BUNALIM DÖNEMİ, 1635-1650

Venedikliler modası geçmiş ticari ve diplomatik yapılarını asla yeterince düzeltemediler; durmadan büyüyen limandaki varlıklarını hırpalayan değişikliklere de hiç ayak uyduramadılar. O yıllarda İzmir'deki Fransız tüccar da tökezlemişti ama sorun temelde yapısal olmadığı için bu zorlukları bir süre sonra atlattılar. Fransa ve Marsilya'daki geçici idari ve siyasi huzursuzluklar Levant'a da bulaşmış, Fransız temsilcileri ile tüccar arasındaki küçük çekişmeler şeklinde bölgeye yansımıştı. İki cemaatin İstanbul ve İzmir'deki görevlileriyle ilişkileri, her ikisinin hiç benzeşmeyen dertlerini yansıtır. Venedik konsolosu gümrük rüsumundaki suiistimallere, taciz edilmelerine başka yabancıların Venedik haklarını çiğnediğine dair dilekçe üstüne dilekçe verip İzmir'deki birçok güçlü çıkar grubunu düşmanlaştırırken, Fransız konsolos ve tüccarının derdi elçi ile konsolos, konsolosla tacir, tacirle tacir arasındaki "aile içi" çekişmelerdi.

Bu çekişmeler, Fransızların 17. yüzyılın ilk yarısında Levant ticaretini beceriksizce yönetmelerinden kaynaklanıyordu. Uzatmalı bir mücadeleden sonra IV. Henri 1589'da, iflasın eşiğindeki Fransız tahtına çıkmıştı. Dolayısıyla İstanbul'daki Fransa elçisine maaş ödemektense, Osmanlı limanlarından geçen Fransız mallarından yüzde 2 oranında ek resim alma yetkisi verdi. Fransızlar bu resmi 1619'da kaldırdılar ama o sırada elçi bulunan Césy Kontu Philippe de Harley, XIII. Louis sarayından gelen buyruğa hiç aldırmadı, hatta 1627'de dev boyutlara ulaşan borçlarını ödemek için resmi yüzde 3'e çıkardı. Bu resim, Fransız tüccarının yerel masrafları karşılamak üzere ödemek zorunda olduğu yüzde 2 ya da 3 konsolosluk

hakkına ekleniyordu. Bu iç vergiler, Hollandalıların ve İngilizlerin muhalefetine rağmen elçi de Brèves'in 1604'te elde etmeyi başardığı "ayrıcalığa mazhar ülke" statüsünün altını oyuyordu. Fransızların Levant ticareti de dolayısıyla zarar gördü.[1] Elçinin açgözlü politikası Fransız tüccarı ve konsolosları arasında da huzursuzluk yarattı. Bu dönemde Fransız elçileri kötüydü; ne ki Fransız konsolosları daha da berbattı. Ne tüccar meslektaşları tarafından seçiliyor ne de Marsilya'daki memurlarca atanıyorlardı. Fransız hükümeti bu mevkiyi açık artırmada en fazla ödeyene veriyor, ancak bunlar nadiren en nitelikli kişiler oluyorlardı.[2] Sonuçta tüccarın temsilcileri genellikle beceriksiz, yozlaşmış oluyor, çoğu kez kendi akrabalarını kayırıyorlardı; örneğin 1626-1685 arasında İzmir'de önce Jean Dupuy konsolos oldu, onu kardeşi François izledi, sonra yeğenleri Honore Dupuy, daha sonra da onun yeğeni du Roure konsolosluk yaptı.[3] Bunların beceriksizliklerine, doymak bilmemelerine çok kızan Fransız tacirleri böylesi konsolos ve elçilere öyle bir saldırdılar ki 17. yüzyılın ilk yarısında Fransız Levant cemaatini adeta öldürücü iç kavgalar sardı.

İZMİR'DE AĞIZ DALAŞI VE ORTAK DALAVERALAR

İzmir'deki uzun konsolosluk döneminde (1626-51) Jean Dupuy, Fransız tüccarı ve elçisiyle çoğu kez açıkça ve şiddetle kavga etti. Fransa'nın kapitülasyonları, Fransız Levanten cemaatine böylesi çatışmalarda bağımsız yargılama yetkisini uzun süre önce vermişti.[4] Dupuy'un elinde, Osmanlılardan aldığı bir atanma mektubu vardı; buna, yerel memurlar karışmadan "tacirler arasındaki başkaldırı ve davalar hakkında karar verme" yetkisi kadar, Fransızlar arasında "kan döküldüğünde konsolosun âdetlerine göre cezalandırılacakları", ayrıca "herhangi biri isyan ettiğinde konsolosun onu Fransa'ya gönderebileceği" de onaylanıyordu.[5] Cemaatin kendi kendine yeterli olabileceğini gösteren bu ibarelere rağmen Dupuy ile düşmanları birbirlerini Osmanlı mahkemelerine sürüklemekten hiç çekinmediler. En fazla çatışma Dupuy ile güya liderliğini yaptığı tüccar ara-

1 Bu zorluklar konusunda bkz. Paris (1954: 39-41) ve Masson (1911: böl.3).

2 Bergasse ve Lambert (1954: 57-61); Steensgaard (1967: 25-30).

3 Missir (1985: 307); Ülker (1974: 314).

4 Bu hak, Fransızlar ve Osmanlılar arasındaki 1569 ticari anlaşmasının içinde yer alıyordu ve 1604'te aşağıdaki sözlerle onaylandı: "Fransız tüccarı ve temsilcileri arasında bir cinayet ya da diğer bir gayri ahlaki durum vuku bulduğunda, bu milletin elçileri ve konsolosları olayı kendi kanun ve âdetlerine göre, bizim memurlarımızın müdahalesi olmadan yargılama hakkına sahiptir" (Schefer, 1974: 424).

5 BBA, ED 26/1, s. 143, no. 1

sında çıkıyordu. Birini ele alalım: 1636'da konsolos bir Fransız tacirini kendisine saldırmak ve İzmir'deki Fransız cemaati arasına "fitne" sokmakla suçladı.[6] İstanbul'daki Fransız elçisi Dupuy'un davasını Divan'a sunduğunda, "elçi ve konsolosların, âdetlerine göre ne gerekiyorsa onu yapmalarına izin verilmesi" gerektiğini savundu. Buna karşı çıkılamazdı; sadrazam da hemen kabul etti. İşin zor yanı, İzmir gibi isyankâr ve kendi kendini yöneten bir şehirde bu gibi kuralların işlemesi için disiplinli bir tüccar grubunun, değişmez bir yasal sistemin ve saygın liderlerin olması gerekiyordu. Oysa Fransız cemaatinde bunların hiçbiri yoktu; Dupuy'a vuran sorumsuz kişi Osmanlı âyânına sığınınca koruma altına alındı, böylece de konsolosun öç arzusu kursağında kaldı. Dupuy'un Osmanlı görevlileri üzerinde yasal bir yetkisi yoktu; dolayısıyla başvurabileceği yetkililer -kuşkusuz önce İzmir kadısı, en son da Divan- kaçağı kendisinden kaçıracak kişiler oluyordu.

Taciri konsolosa fiziki olarak saldıracak kadar kızdıran olayın ne olduğu hâlâ esrarını koruyor, ama asıl neden muhtemelen paraydı. Fransız tacirler elçiye ya da konsolosa malların değeri üzerinden bir yüzde ödemek istemiyorlardı, üstelik bu ödeme Hollandalı, İngiliz ve Venedikli rakiplerinin ödediğinden çok fazlaydı. Dupuy ise konsolos olmak için ödediği parayı fersah fersah çıkarmak için yeni yeni ve fahiş vergiler koyabilme yetkisini sonuna kadar esnetmekteydi. 1649'da İzmir'de gemilerine erzak alan Fransız tüccarından "baylaç hakkı", yani muhtemelen yüzde 2'lik elçi vergisi istedi.[7] Bu vergiyi toplamak için de Dupuy, gemi erzakının ya Frenk Sokağı'ndaki evinden geçerek rıhtımına bağlı teknelere yüklenmesini ya da bu işlemin kendi temsilcisinin gözetiminde yapılmasını şart koştu. Geminin kendi tüketimi için gereken bu erzaka bindirilen vergi Fransız kaptan ve tacirleri çok kızdırdı.

Başka konsoloslar ya da Osmanlılar bile böyle zorbalığa başvurmamışlardı. Konsoloslarının açgözlülüğü ile başa çıkmak için âcirlerin yardımıyla erzağı "deniz kıyısına" getirip kayıklara ya da geminin sandallarına yüklüyor, sonra da limanda pusuya yatan gemilere gizlice aktarıyorlardı. Dupuy'un tamahkârlığı işte böylece yurttaşlarını kendisine karşı gizli gizli ittifak yapmaya itmişti. Osmanlı âcirlerin ve kayıklarının kullanılmasıyla, cemaat içinde sadakat ve bağımsızlık fikrinin boş olduğu ortaya çıkmış, konsolos da yerel Osmanlı memurlarına başvurmak zorunda kalmıştı. Dupuy, İzmir'de kendisi aleyhine yapılan ittifakla başa çıkamayınca İstan-

6 BBA, ED 26/1, s. 5, no.1.

7 BBA, ED 26/1, s. 47-48 ve 48, no.2. Fransız tüccar cemaati içindeki disiplin konusunda ayrıca bkz. Masson (1911: 1-23).

bul'dan yardım istedi. Ama bu manevra bile işe yaramadı. Yerel memurlar padişah fermanını görmezden geldiler; dört yıl sonra, 1653'te konsolosun kardeşinin karşısında yine aynı müttefik muhalefeti vardı.[8]

Kaçak erzak olayı cemaat içi kavgaların tek örneği değildi. Diğer tüccarı çok sinirlendiren 1648'deki bir olayda Dupuy, Fransız konsolosu olarak değerli valansiya palamudunun gemisine yüklenmesinde öncelik sahibi olması gerektiğinde ısrar etti.[9] Aynı yıl konsolos, Fransız tüccarı ile Osmanlı günrükçülerinin gizli bir anlaşma yaparak kendisini "konsolosluk hakkı"ndan mahrum etmeyi amaçladıklarını iddia ediyordu.[10] Üç yıl geçtikten sonra bile anlaşmazlık hâlâ çözümlenmemişti.[11]

Konsolosluk hakkına bu müdahale Venediklilerin karşılaştıkları zorlukları hatırlatıyor. Yirmi yıl önce bu şehir-devlet de hem İngilizlerin fonlarına el koymalarına hem de Osmanlı memurlarının gösterdiği düşmanlığa karşı direnmek zorunda kalmıştı. Ancak, iki olay arasında çarpıcı bir zıtlık var: Fransız tacirleri kendi memurlarına para vermeye yanaşmıyorlardı, rakiplerine değil. Belki de Dupuy'un idari masrafları için, ayrıca Osmanlı yerel görevlileri ile bahriye görevlilerinin arada bir sızdırdıklarını karşılamak için paraya ihtiyacı vardı. Eğer bu doğruysa, daha dirayetli ve hassas bir konsolos, Dupuy'un Fransız cemaatini kutuplaştıran, idaresine Osmanlı yasa ve görevlilerini karıştıran, başka yabancı tüccarla rekabetini zayıflatan tavrını takınmak yerine, seleflerinin kazandığı cemaat özerkliğini devam ettirmek ve İzmir'in o vahşi rekabet ortamında birleşik bir cephe oluşturmak için yurttaşlarıyla anlaşmazlıklarını bir kenara atar, onlara danışırdı.

ELÇİYLE DİVAN KONSOLOSLA LİMANA KARŞI

Dupuy, İzmir'deki bitmez tükenmez davalarına rağmen Fransız cemaatini İstanbul'daki Fransız elçisine karşı gayet iyi savunuyordu. Elçi devamlı nakit sıkıntısı çekiyor, keyfi ek vergiler isteyerek Levant'taki yurttaşlarını kendinden uzaklaştırıyordu. 1626'da elçi de Cèsy eli kolu hem Fransız hem Osmanlı memurlarınca yazılmış mektup ve fermanlarla dolu bir haberciyi İzmirli tüccardan para koparmakla görevlendirdi. Ama, elçinin hizmetkârı İstanbul'dan uzaklaştıkça merkezi otoritenin gücü zayıfladı ve elindeki kağıt tomarının hemen hemen hiç değeri kalmadı. İzmir'de Dupuy ve "dostları" elçinin planlarını kolayca boşa çıkardılar.[12]

8 BBA, ED 26/1, s. 70, no. 3.

9 BBA, ED 26/1, s. 42.

10 BBA, ED 26/1, s. 146, no. 1 ve 2.

11 BBA, ED 26/1, s. 54, no.2.

12 Masson (1911: 53). Bu elçi hakkında bkz. Tongas (1942: 12-21).

Hem İstanbul hem de İzmir'deki Osmanlı görevlileri Fransız devleti temsilcileri arasındaki bu gibi davalarda düzenli olarak arabuluculuk yapıyorlardı. 1638'de İstanbul'daki Fransız elçisi, İzmir'deki Fransız cemaati ve Dupuy ile bir borcun faizi yüzünden çatışmıştı.[13] O yıllarda Fransız elçisine pek maaş verilmez, yurttaşı konsolos ve cemaatlerin ne zaman tutacağı belli olmayan cömertliğiyle geçinirlerdi. Gelirlerini böldürmemeye çalışan konsoloslar elçilerin işe karışmasından hiç hoşlanmaz, İstanbul'un ticarete ek vergi koymasına ve borçlardan fahiş faiz istemesine karşı direnirlerdi. Elçi de Cèsy başkentte kendisini destekleyenleri harekete geçirip Venedik ve Hollanda elçileriyle birlikte Divan'da huzura çıktı ve İzmir'deki Fransız cemaatinin, ithal ve ihraç edilen mallara konan çok zekice uydurulmuş bir yüzde 3 acil vergiden doğan yirmi bin guruş borcunu kendisine ödemesini istedi. Dupuy ise limandaki Fransızların adına, samimiyetle, "buna mecbur değiliz" diyerek elçiyi geri püskürtmeyi başardı.

Divan-ı Hümayun'un lafı döndürmeden konsolos ve İzmir tüccarına, parayı elçinin yardımcısına teslim etmelerini bildirmesi bile pervasız konsolosu ürkütmedi. Boyun eğmektense birkaç ay sonra, Temmuz 1638'de İstanbul'a bir karşı-ricada bulundu.[14] Dupuy, Osmanlı devletinin Fransız devletine bağışladığı kapitülasyonlar uyarınca, İzmir'deki Fransız tüccarının Osmanlı yasa ve âdetleriyle ilgili işlerine nezaret etmek zorunda olduğunda ısrar ediyordu. Bu görev pahalıya patlıyordu; üstesinden gelebilmesi için İzmir tüccarının kendisine küçük bir vergi ödemeleri gerektiğini Dupuy büyük bir cüretle ilan etti. Konsolosun iddiasına göre, Fransız elçisinin Osmanlıların yardımıyla suiistimal etmeye çalıştığı işte bu parayı kullanma hakkıydı. Dupuy, işlerine böyle karışılmasının cemaatin İzmir'de çalışmasını engellediğini, dolayısıyla adil olmadığını da ima ediyordu.

Benzer işlere karışan bir adamın, elçisinin açgözlülüğünü lanetlemesi ironiktir. Ne ki, bu, iki ilkesiz adamın, kişisel çıkarları için nüfuz alanlarını, yani de Cèsy'nin İstanbul'u, Dupuy'un İzmir'i sömürmesiydi. Rekabetleri de 1638'de sona ermedi; içten içe kaynamaya devam etti. Bir buçuk yıl sonra, de Césy sadık bir hizmetkârına keyfi bir mükâfat olarak İzmir'deki gemilerde yüklü mallardan bir kısmını verdiğinde, muhtemelen konsolosun kışkırttığı Fransız cemaati, bu malları vermeyi sert bir tavırla reddetti.[15] Önceki olaylarda olduğu gibi bunda da Osmanlıların tavrı belirsizdi. İstanbul Fransızların arasında kararsız kalmıştı. Divan, Bağdat ku-

13 BBA, ED 26/1, s. 12-13. Ayrıca bkz. Masson (1911: 56-57).

14 BBA, ED 26/1, s. 16.

15 BBA, ED 26/1, s. 22.

şatması gibi daha acil işlerle uğraşırken böylesine küçük ve kenarda köşede kalmış bir kavgayı, muhtemelen ciddiye almamıştı; ama Dupuy ve yurttaşlarının (dıştan gelen bu tehlikeye karşı birleşmişlerdi) yerel memurlara rüşvet yedirip etkilemiş olması, onların da üstlerinin emirlerini kulak ardı etmiş olmaları daha muhtemeldir.

PARİS MÜDAHALE EDİYOR

Zaman zaman Paris'teki Fransız hükümdarlar Osmanlıları bu atışmaların içine çekiyordu. Özellikle de Césy ve 1619-1640 arasında İstanbul'da yaşamış olan Marcheville Kontu Henri de Gournay gibi elçilerin kötü yönetimi yüzünden Fransızların Levant'taki borçları kabardı.[16] 1630'ların başında, bu borç krizi yüzünden Marsilya, Levant'ın gelirlerine burnunu sokmaya başladı. Liman kentinin belediye reisi ve tüccarı kıralın onayını alarak, Doğu Akdeniz limanlarından geçen emtiaya vergi koyup borçlarını tasfiye etmeye çalıştılar. Ama bu vergileri toplayanlar Levant'taki elçi ve konsoloslar olmadı. Çabucak para elde etmek için Fransız hükümeti bu görevi açık arttırmaya çıkardı; İzmir'den Bagasar denen bir tacir ek vergiyi toplama işini elde etti. 1636'ya kadar birkaç bin guruş toplamıştı.[17]

Bagasar'ın bu göreve nasıl atandığı biraz karanlıksa da topladığı "hasat" çok bereketliydi; Fransız elçisi bunun bir kısmına gözünü dikmişti. D'Aramon adlı bir adamını, tacirden biraz para koparması için yolladı. Ancak adamı, Bagasar'la birkaç Fransız girişimcinin ellerine geçen bu sermayeyi kendi işlerine yatırdıklarını farketti. Vergiden elde edilen gelirlerin böyle başka alana kaydırılması yasaktı, ama girişimci tacirler Fransız toprakları dışında kalarak ve Fransız limanlarıyla sadık adamları vasıtasıyla bağlantı kurarak kanundan kaçıyorlardı. Açıktı ki, Akdeniz'de bir çeşit tersine "ticaret diasporası" kuran ve yerel Osmanlı askeri ve sivil memurlarının koruması altına giren sabık yurttaşlarını yakalamak için Fransız elçisinin Osmanlı'nın yardımına başvurmaktan başka çaresi yoktu.[18]

1652-53'te Paris, Levant'taki işlere daha doğrudan karışmaya başladı: İzmir Fransız cemaatinden borçlarını halledebilmeleri için 2545 guruş alınmasını Osmanlı hükümetinden istedi. Fransız elçisi Jean de la Haye, kıralın mektuplarını Divan'a sundu, sonra da iki güçlü devleti arkasına almış olarak tercümanını paraya el koymaya gönderdi. Dupuy bir yıl önce

16 Masson (1911: 51-62).

17 BBA, ED 26/1, s. 6 ve 7, no. 2. Bu dönemde Fransa'daki vergi mukataaları için bkz. Mousnier (1945).

18 Tacir diasporaları konusunda bkz. Curtin (1984: 1-14); Masters (1987: 345-67).

görevi bırakmıştı; bu yüzden elçinin manevralarıyla bizzat meşgul olamadı. Ama İzmir Fransız cemaati, Dupuy'un kardeşi François'nın idaresi altında, direnmeye devam etti.[19]

Liderlerinin beceriksiz, tüccarının da disiplinsiz olması yüzünden, Fransız konsolos ile tüccarı, konsolos ile elçileri, tüccar ile yerli Fransız yetkilileri arasındaki anlaşmazlıklarda, Osmanlı tebaası, memurları ve kanunları belirleyici unsur oldular. Dik başlı ve başına buyruk genç Fransızlar, çeşitli milletlerin kaynaştığı bir ortamda, yeni bir kültürün değişik tadlarını alınca, İzmir'deki Osmanlı memur ve tebaasına sığınıyor ve kabul görüyorlardı. Bu tutum derin bir din uçurumunun üstüne teşvik edici bir köprü atıyorsa da aynı zamanda Fransız ticaretine zarar veriyordu; çünkü Fransız tüccar ve memurlarının Osmanlılarla dost olup birlikte iş çevirmeleri, idari ve kanuni işlevi cemaat dışına yöneltiyor, Fransızları birbirine düşürüyordu. Sonuçta ortaya çıkan mali zarara rağmen, Fransız memurlar arasındaki düzen boşluğu, ayrıca İzmir'in idari olarak İstanbul'dan bağımsız hareket etmesi yüzünden, ne Fransız elçisi hatta ne de Osmanlı ve Fransız merkezi otoriteleri cemaatin kendi malına yol açan bu davranışları önleyebildiler.

Osmanlı yönetiminin esnekliği yenilikçi ve kârlı bir ticaret potansiyeli taşıyordu; ancak bu arada yabancılar da devlet ya da şirket politikası sınırlarının ötesine çıkmayı cazip buluyorlardı. Bu durum Hollandalılar ya da İngilizlere bir zarar getirmemişti, zira konsolosları atanmış, maaşlı ve kendilerine manevra sahası tanınmış kişilerdi. Bu politikaların yararı Hollandalıların eşkıya Cennetoğlu ve onu yenen Hüseyin Paşa'yı nasıl kullandıklarında ve İngilizlerin Venediklilere karşı zaferlerinde görülür. Venedik memur ve tüccarının sadakati, batı Anadolu ticaretindeki belirsizliklerin olumsuzluğunu da yok ediyordu, ama bu dönemde Osmanlı devletindeki adem-i merkeziyetçi eğilimler yüzünden tüccar rakipleri Venedik'in birçok ayrıcalığını çiğnemişlerdi. Fransızların karşılaştıkları güçlükler ise aralarındaki ihtilaflardan ve yurttaşlarına karşı bir avantaj elde etmek için ikide bir Osmanlı yetkililerine başvurmalarından kaynaklanıyordu. Fransızların konsolosluğu iltizama verme ve Levant limanlarındaki Fransız cemaatlerinin kendi ek vergilerini saptamalarına izin vermeme politikaları da bağlılığı azaltıyordu. Bütün Avrupa'da ticaret yapan devletler arasında sadece Fransızlar cemaat içindeki ağız dalaşlarının çözüme bağlanmasında Osmanlı yetkililere başvuruyorlardı.[20] Hiç bitmeyen ve karşılıklı şikâyetle-

19 BBA, ED 26/1, s. 70, no. 4. Tüccarla la Haye'in ilişkileri konusunda bkz. Masson (1911: 61).

20 Steensgaard (1967: 25).

re yol açan bu durum, Hollandalı ve İngilizlerin haklarına tecavüz etmesine engel olmaya çalışan Fransızların elini kolunu bağlayabiliyordu.

KÜLTÜR ÇATIŞMALARI

İzmir'deki Fransızların fazla serbest hayat tarzı Osmanlı tebaasıyla birçok çatışmalara da neden oluyordu. Böylesi kültürler arası çatışmalarda yabancılar hemen yargı önündeki ayrıcalıklarına sığınıyorlardı. Fransız kapitülasyonlarındaki bir maddeye göre Fransızlar ve taşra limanlarındaki yerli halk arasındaki davalar İstanbul'a nakledilebiliyordu; dolayısıyla İzmir'deki Fransız cemaati, karşılarında güçlü yerel memurlar olduğunda ya da kadının kararlarından memnun kalmadıklarında bu hakkın ardına gizlenmeyi alışkanlık edinmişlerdi.[21]

Fransızlar ve Osmanlılar arasındaki davalar hemen hemen daima miras, para ve mülk devriyle, genellikle de mültezim olarak hep ortalıkta görünen Yahudilerle ilgili olurdu. 1635'te Yahudi gümrük emini Abraham el-Kaz öldüğünde, oğulları Menahim ve Mosi ile Fransa konsolosu Dupuy arasında şiddetli bir hukuk savaşı başlamıştı.[22] On sekiz yıl önce Abraham ödenmemiş bir borç yüzünden Venedik konsolosuyla şiddetli bir anlaşmazlığa düşmüştü.[23] Dupuy'dan da 2500 real ödünç almış, daha 2000 real borcu varken ölmüştü. Abraham'ın oğulları borcu kabul etmişler ve bir kısmını da ödemişlerdi ama son 1264 realinin gayrimenkul olarak rehin altında olduğunu söylüyorlardı.

Taraflar önce İzmir kadısına gitmişler, kadı Dupuy'u haklı bulup Abraham'ın oğullarına babalarının sözünü yerine getirmelerini emretmişti. Yine de ağırdan alıp para bulmak için gayrimenkullerini satmayı reddedince Dupuy konsolos olarak ayrıcalıklarını kullandı ve iki kardeşi İstanbul'a, Divan'a sürükledi. Orada Fransa'ya gitmek için bu paraya derhal ihtiyacı olduğuna sadrazamı inandırdı.

Ama Dupuy görevini 1635'te bırakmadı. On altı yıl İzmir'de kaldı; Yahudilere karşı açtığı dava belki de müflis biraderlere ait binaları elde etmek için bir hileydi. Davadan beş yıl önce Umur Ağa diye birinden bir menzil satın almıştı (Umur'un dul karısı 1650'de bu satışı inkâr etti); büyüyüp zenginleşen liman kentinde konsolosun girişimlerinden biri de anlaşılan gayrimenkul toplamaktı.[24] Dupuy'un mali girişimleri İzmir limanıyla sınırlı

21 Kapitülasyonlar hakkında bkz. Schefer (1974: 424).

22 BBA, ED 26/1, s. 5, no. 1. Ayrıca Kapusen Kilisesi olan St. Polycarpe inşaatının da başında bulunmuştur; iki kez yeniden yapılan kilise bugün hâlâ ayaktadır (Missir, 1985: 33).

23 BBA, ED 13/1, s. 151.

24 BBA, ED 26/1, s. 38, no. 4.

değildi. 1644 dolaylarında Kuşadası'ndaki memurların, Sakız'dan gelmiş bir Rum zimminin mirasçılarının 450 realine el koymalarını talep etmişti.[25]

Yerli halkla ihtilafa düşen tek Fransız Dupuy değildi; zimmiler de Fransızların tek düşmanı değildi. Abraham'ın ölümünden birkaç yıl sonra Bogasan adlı Fransız taciri, Hacı Mehmet adlı Müslüman tacir ve oğlu Mustafa'ya 350 guruş değerinde mal vermişti.[26] 1644'te Hacı Mehmet gizlice İzmir'den kaçınca oğlu borcun sorumluluğunu üstüne almadı; bunun üzerine Bogasan İzmir ve İstanbul'da dava açtı.

Davaları açan hep Fransızlar olmuyordu. Osmanlılar gibi Fransızlar da borçlarını ödememek için İzmir'den kaçabiliyorlardı. Verdikleri parayı geri alamayan kızgın insanlar da, kapitülasyonlarda yasaklayıcı madde olmasına rağmen Fransız konsolosunu tüccarının suiistimali yüzünden cezalandırmaya çalışıyorlardı. 1639'da böyle iki Fransız arkalarında çeşitli borçlar bırakarak aceleyle limanı terketmişlerdi.[27] Bu tüccarın dertleri, kuşkulu işler çevirmeleri yüzünden değil, Anadolu kıyılarında av peşinde dolanan Cezayir ve Tunus korsanlarıyla bir şanssızlık eseri karşılaştıkları için başlamıştı. Fransız elçisi bu korsanların varlığını biliyor ve korkuyordu; Aralık 1638'de cemaatinin korunması talebiyle İstanbul'a başvurdu.[28] Ancak Divan, bu kavgacı tebaasını disipline sokamıyordu; nitekim iki ay sonra, korsanlar yine saldırdı. Ters esen kış rüzgârları yüzünden ağzına kadar yüklü bir Fransız gemisi ile kuzey Afrika kıyılarından bazı tekneler, fırtına dinene kadar İzmir Körfezi ağzındaki Foça limanına sığınmıştı. Rüzgâr dindiğinde, Foça Kalesi kumandanı hiç ses çıkarmadan seyrederken (oysa toplarıyla engel olabilirdi) korsanlar Fransız gemisinin halatlarını kestiler, gemiyi yedeklerine alıp denize açıldılar.[29] Bu gemide iki Fransız taciri ve malları vardı; bu iki tacir ya kaçtılar ya da korsanlarca serbest bırakıldılar, ama ne mallarını kurtarabildiler ne de alacaklılarını (muhtemelen Hacı Ali, Hacı Çelebi ve Hacı Mustafa) yakalayabildiler.[30] İki tacir o yıl İzmir'den sırra kadem bastılar.

Öfkeli ve nüfuzlu Müslüman alacaklılar, Dupuy'dan tazminat talep etmenin boşuna olduğunu anlayınca intikam almak, kendisine bağlı tüccarın kabahati yüzünden onu cezalandırmak istediler. Önce konsolosu hapse attılar, ama üç gün sonra kadı Dupuy'u serbest bırakınca tazminat için

25 BBA, ED 26/1, s. 49.

26 BBA, ED 26/1, s. 39.

27 BBA, ED 26/1, s. 19, no. 1.

28 BBA, ED 26/1, s. 17, no. 1.

29 BBA, ED 26/1, s. 17, no. 2; BBA, ED 26/1, s. 18, no. 1; BBA, ED 26/1, s. 18, no. 2; BBA, ED 26/1, s. 19, no. 1.

30 BBA, ED 26/1, s. 20, no.1.

dosdoğru İstanbul'a başvurdular. Oysa bu bir hataydı. Çünkü davanın İstanbul'a alınmasıyla Müslüman davacılar İzmir'deki nüfuz bölgelerinden kopmuş oluyor, İstanbul'un siyasi girdi çıktısını çok iyi bilen Fransız elçisinin eline düşüyorlardı. Dupuy, alacaklıların açtığı davanın düşürülmesini istedi; bunun üzerine Fransız elçisi Divan'a bir dilekçe yazıp davacıları İzmir kadısının da desteklemediğini, ayrıca ellerinde konsolosun tüccarın borcuna kefil olduğuna dair belge de bulunmadığını anlattı (Fransız kapitülasyonlarına göre cemaatten biri başka birinin borcundan sorumlu tutulamazdı). Osmanlı yetkilileri, davacıların konsolosu ve ona bağlı tüccarı rahat bırakmaları gerektiğine karar verdiler.

Yerli ve yabancı tüccar arasındaki davalarda Osmanlı yetkesi kopuk ve kararsız gibidir. Küçük mahkemelerin kararı kazanan tarafın işine geldiğinde olaya merkezi hükümeti karıştırmazdı. Oysa taşralı yetkililerin kararlarıyla tatmin olmayan taraf hemen İstanbul'a başvuruyordu. Tüccar ayrıca gücü belirsiz, hareketleri kararsız olan yerel âyân, eşkıya ve korsanlarla da muhatap olmak zorundaydı. Yani, İzmir'deki bir Fransız tacirinin refahı, ticari becerisi kadar dolambaçlı hukuk manevralarına, siyasi nüfuz ve inisiyatifine de bağlıydı. Dupuy, muhtemelen akıllı bir tacirdi, ama zenginliği ve gücü, İzmir'in hukuki ve siyasi cengelinde rakiplerini atlatma becerisinden de kaynaklanıyordu.

İSTANBUL'UN İAŞESİ VE FRANSIZLAR

Fransızlar ve Osmanlılar zaman zaman anlaşamıyorlarsa da, yabancıların seyahat etmek, yeterli erzak tedarik etmek, hatta gün be gün hayatta kalmak için yerel Osmanlı görevlilerine ihtiyaçları vardı. Osmanlı topraklarında, özellikle de tehlikeli bölgelerde dolaşırken ordu ve donanmanın, dizdarların, kadılar, gümrük eminleri ve yasakçıların kendilerini korumasını sağlamak için padişahtan bir izin alırlardı. 1636 tarihli bir fermanda Fransız elçisinin bir temsilcisine adamları, malları ve sürüsüyle İzmir, Sakız ve Kuşadası limanları arasında serbestçe dolaşma izni veriliyor, ihtiyacı olan erzakı piyasa fiyatından satın alırken yetkililerin kendisine yardım etmesi emrediliyordu.[31]

Fransızların, gemi yolculukları süresince gerekecek erzakı temin etmek için de yerel memurlara ihtiyaçları vardı. Yeterli su ve yiyeceği almadan bir gemi yola çıkamazdı. İstanbul bu ihtiyacı biliyordu; nitekim Fransız gemilerine gerekli erzakı o günkü piyasa fiyatından vermeyi kabul etmişti. Buna rağmen İzmir ve artalanındaki kıtlıklar, gıda mallarının İstanbul'a gönderilmesi, tüccarın yiyecek kaçakçılığı yaptığı kuşkusu Fransız alımla-

31 BBA, ED 26/1, s. 7, no. 1.

rını tehlikeye sokuyor, gemi tarifeleri aksıyordu. 1648'de "bazı önemli işler için" İzmir'de olan Vezir Süleyman Paşa Fransız alımlarını sıkı sıkıya denetledi, tüccarın ve gemilerin "sadece kendi ihtiyaçları" kadar erzak ve mal almalarına izin verdi.[32] İki yıl sonra, başkent için gıda tedarikine gelen bir mübaşir İzmir'de mal kıtlığı ve pahalılığı ile karşılaşınca yabancıları kıtlık yaratmakla suçladı ve limandaki Fransız konsolosuyla tüccarın alabileceği mal miktarını şiddetle kısıtladı.[33] Fransızlar bu zalimliği protesto edince Divan tayınları gevşetmesini mübaşire buyurdu. Ama Fransızlara da *carte blanche* verilmemişti; İstanbul, Venedik harbilerine yiyecek satmamaları için yabancıları uyardı.[34]

Divan, 1651'de ve 1652'de İzmir'e birbiri ardından buyruklar gönderdi.[35] 1652'de bir Osmanlı memuru, Hüseyin, Fransız alımlarına o kadar kızdı ki Fransız uyrukluların gemilerine mal yüklemelerine izin vermedi. Konsolos itiraz edince Fransızların tercümanını hapse attı ve ancak yüksek bir kefalet karşılığında serbest bıraktı. İstanbul ise Hüseyin'in güç gösterisine kızdı; tercümanı bırakmasını, kefalet parasını iade etmesini ve Fransızlara erzak vermesini emretti.

Ancak İstanbul Ege'deki çatışma yüzünden böylesi suiistimallerin pek üstüne gitmek istemiyordu; yiyecek kıtlığı, isyanlar, zayıf bir padişah ve yönetimdeki ihtilaflarla başkentin başı dertteydi. Girit adası yüzünden çıkan Osmanlı-Venedik savaşı, 1644'ten beri bazen şiddetlenerek bazen sadece kuru gürültüyle devam ediyordu. Venedik birkaç kez görece güçlü donanmasını Çanakkale Boğazı önüne konuşlandırarak İstanbul'un Ege'ye çıkışını engellemişti.[36] Böyle bir ablukayı fazla sürdüremiyordu ama arada bir İstanbul'un hayati iaşe yolunu kesebiliyordu. Bu abluka, iaşe gemilerine sadece Girit'in kapanması değil, Ege Denizi yoluyla gelen erzakın İstanbul'a ulaşamaması anlamına da geliyordu. İstanbul'un kalabalık ve etkili nüfusu aç ve huzursuzdu. Buna dayanamayan Divan, 1648 ve 1650'de acil iaşe göreviyle İzmir'e önemli memurlar gönderdi. Panik içinde meyve ve tahıl peşine düşen bu memurlar Fransız ve diğer tüccarın mevcut değerli malları satın almasını yasakladılar. Ayrıca Osmanlılar Girit'in Ege denizini batıya bağlayan yol üstünde olması yüzünden, Fransız, İngiliz ve Hollanda gemilerinin Kandiye'de çarpışan Venediklilere, kuşkusuz fahiş fiyatlarla, kolayca erzak götürebi-

32 BBA, ED 26/1, s. 36.

33 BBA, ED 26/1, s. 56.

34 Bu terim için bkz. İnalcık, "İmtiyazat".

35 BBA, ED 26/1, s. 60, no. 2 ve 60-61.

36 Vaughan (1954: 244).

leceğini biliyorlardı. İstanbul Fransız müttefiklerini gereksiz yere düşmanlaştırmak istemiyordu ama Kandiye kuşatmasını tehlikeye sokan bu yiyecek kaçakçılığını da önlemesi gerekiyordu. Dolayısıyla Fransızlara ve diğer yabancılara satılacak gıda mallarını dikkatle kısıtladı. Osmanlılar en azından 1656'ya, Köprülü Mehmet Paşa iktidara gelene kadar bu bunalımı yaşadılar.

REKABET VE TEHLİKE

Hem batı Anadolu'daki eşkıyalık hem de rakip tüccar devletler arasındaki gerginliklerin bilinmesi, Osmanlı otoritesinin bu bölgesel bunalımını ve bunalım sonucu ortaya çıkan tehlikeleri ve olanakları aydınlatır. 1650 yılının Ekim ayında Fransız elçisi, bölgede kol gezen bir Anadolu eşkıyasının İzmir'de oturan bir Fransız tacirini öldürmesini şikâyet etmişti.[37] İki buçuk yıl sonra konsolosun kendisi kurban oldu. Vali kethüdasının bir adamı, bir kullukçubaşı ve çeteleri kılıçlarını çekip İzmir'in yakınındaki Karataş'a gitmekte olan Fransız konsolosu François du Roure ile yanındaki tüccara saldırdılar.[38] du Roure'u yaralayıp elmas ve sedef kakma fildişi eşya ve parasını çaldılar. İzmir'in burnunun dibinde bile İstanbul, başını alıp giden Osmanlı memurlarının saldırganlıklarını önleyemiyordu.

Yabancı devletler arasındaki rekabet bu tehlikeleri artırıyordu. 1650 yılının başlarında, İzmir'in İngiliz ve Fransız cemaatleri arasında kaynayan rekabet kazanı nihayet taştı: İstanbul'daki İngiliz elçisinin hizmetindeki Acılır denen kişi, Sir Thomas Bendysh ve arkadaşları, "Fransız Konsolosu Jean Dupuy'un evine teberleriyle* saldırdılar"; Jean Dupuy evinden kaçıp muhtemelen limandaki bir gemiye sığınmak zorunda kaldı.[39] Aynı haydutların bir Fransız teknesine de (belki de konsolosu saklayan gemiydi) saldırıp hasar verdikleri iddia edildi. Bu yüzden Osmanlı hükümeti Fransızları korumak için bir yasakçı görevlendirdi.

Yüzyılın ortasında, İngiliz ve Fransızlar arasındaki rekabet sadece ticari değildi; İngiltere ve Fransa'daki siyasi ve diplomatik işlerin karmaşık ve dolambaçlı seyrini de yansıtıyordu. 1649'da I. Charles'ın kafasının kesilmesi ve bu olayı izleyen iç belirsizlik, İngiliz Levant Kumpanyası temsilcilerinin kafasını karıştırmış, bezginleştirmişti. 1650'deki İngiliz Elçisi Bendysh'in kral mı yoksa parlamento taraftarı mı olduğu bile belli değildir; muhtemelen iki taraf arasındaki dar geçidin sularında dümen kıran bir

37 BBA, ED 26/1, s. 50, no. 2.

38 BBA, ED 26/1, s. 68, no. 1.

* eskiden kullanılan yarım ay şeklindeki baltalı kargı (yay. n).

39 BBA, ED 26/1, s. 50, no. 1.

fırsatçıydı.[40] Bendysh'in politikası ne olursa olsun 1650'de Sir Henry Hyde'ın İstanbul'a gelişiyle otoritesi tehlikeye girdi. Hyde, Charles Stuart'ın olağanüstü elçisi olduğunu iddia ediyor, dolayısıyla Fransızlarca destekleniyordu. Öyle bir zamandı ki kimse, hatta her şeyi bilen Venedikliler bile İngiltere'de neler olacağını, durmadan değişen politikası yüzünden İngiliz şirketinin ne yapacağını bilemiyordu. Böyle bir ortamda Hyde'ın hak iddiası Osmanlı başkentinde karmaşık manevralara yol açtı ve sonunda zafer kazanan Bendysh oldu. Bendysh İstanbul ve İzmir'deki Osmanlı ve İngiliz yetkesinin belirsizleşen sınırlarını ustaca kullandı. 1650 yılının mayıs ayında İstanbul'da adamlarına kaçırttığı Hyde'ı bir gemiyle İzmir'e yolladı; Fransız elçisinin İstanbul'a götürülmesi için uğraşması işe yaramadı, Hyde oradan da üç kıralcı ile birlikte İngiltere'ye yollandı, yargılandı ve kafası kesildi.[41]

Bu olay, İzmir'deki yabancı cemaatler arasındaki içten içe yanan rekabetin alevlenmesine yol açtı. Bendysh suçlamaları, karşı suçlamaları, yerel Osmanlı memurlarının da karıştığı şirketler arası ve şirketler içi kavgaları şöyle anlatıyor:

> .... bütün yeniçeri ağaları bize karşıydı... Fransızlar ve (Hyde taraftarı) İngilizler, yeniçerileri Sr. Henry'nin gitmediğine, onu sakladıklarına inandırdılar; bunun üzerine yeniçeri ağası bizden iki kişiyi yakaladı ... evinde hapsetti ... Düşmanlarımız bununla tatmin olmadı, İngiliz konsolosu ve tebaasının yakalanıp Fransızlara teslimi için kesin bir buyruk çıkardılar, ancak benim zamanında uyarmam üzerine (İngilizler) limanda hazır bekleyen bir İngiliz gemisine bindiler, Fransız milletinden bazı çok önemli kişileri yakaladılar, böylece bir değiş-tokuşa razı oldular ve adamlarımızı serbest bıraktılar.[42]

İşte bu alıntı, yeni liman kentindeki hayatın getirdiği özgürlükleri, şaşkınlıkları, rekabeti, manevraları ve tehlikeleri gözler önüne seriyor.

Bu başdöndürücü girdabın üstünde de, herhangi bir anda şehre saldırabilecek olan Kuzey Afrikalı korsanların korkusu vardı. 1636 Nisanında İzmir'deki İngiliz Konsolosu Barnard, elçisine bir mektup yazarak bir olay anlatmıştı: Bu olay, Kuzey Afrika teknelerinin gözü önünde İngiliz gemisi Concord'un bayrak çekerek İzmir Körfezi'ne girmesiyle başlamıştı.[43] Ceza-

---

40 Bkz. Wood (1935: 92-93); CSP, Venedik, c. 28, s. 167, no. 448: Burada balyos Niccolo Sagredo, 10 Ekim 1650'de şunları yazıyor: "Olaylara bakınca [Bendysh-Hyde olayı] bu elçinin parlamento taraftarı olduğu açıktır, bunu da birkaç kez belirtmiştim. Ama bazen yabancı temsilcilere kendini kıralcı olarak tanıtıyor."

41 Bu olay, ayrıca İngiliz ticaretinin bu yıllarda karşılaştığı zorluklar ve İngiltere'deki krize Osmanlıların nasıl tepki gösterdiği konusunda bkz. Fissel ve Goffman (1987).

42 PRO, SP 97/17, fol. 57b.

43 PRO, SP 97/16, fol. 53a-b.

yirli bir korsan bu açık kışkırtma yüzünden öfkelenip Concord'un bir tayfasını vurdu. Konsolos bunu kadı nezdinde protesto etti, ama kadı "bunların kendi yetki alanında olmayan yasa tanımaz adamlar" olduğunu söyleyerek konsolosu tersledi. Buna karşılık olarak, ayrıca muhtemelen korkarak konsolos Concord'u yükünü boşalttırmadan doğru İstanbul'a yolladı. İzmir'den yarım fersah ötede gemi yine bayrağını açtı ve topunu ateşledi. İşte bu korsanları yine hiddetlendirdi ve İzmir halkını da tahrik etti; "bu kaba adamlar birden hep birlikte din adına bağırmaya, kargaşa çıkarmaya başladılar, padişahın limanında kefere haçlı bayrak açmaya nasıl cesaret eder diye bağırıp çağırıyorlardı." Barnard bu öfkenin üç-dört gün sürdüğünü yazmıştı; sonunda bütün konsoloslar kadıya gidip eğer kapitülasyonlara sadık kalınmayacaksa ve hakları korunmayacaksa şehri terkedecekleri tehdidini savurdular. Bunun üzerine kadı, şehir ileri gelenleriyle birlikte "korsanları susturdu ve halkın öfkesini yatıştırdı."[44] Bu pasaj da sadece yabancılarla İzmir'in yerli halkı arasındaki derin kültür farkını değil, korsanların şehirdeki Batılı tüccarda yarattığı yoğun antipatiyi de gösteriyor. Üstelik bu tekil bir olay da değildi. Yabancılar kapudan paşa ile donanmasının gelişine de aynı tepkiyi göstermişlerdi. 1631'de İzmir'in İngiliz konsolosu, kapudan paşanın limandaki yabancılara ettiği zulmü ayrıntılarıyla İstanbul'a yazarak anlattı.[45]

Bayrak açma olayları, korsan saldırıları ve Osmanlı donanması, 17. yüzyıl boyunca İzmir'de gerginliği artıran nedenlerdi. 1662'de Fransızlar şehirdeki haydutların körfezde bayrak açmalarına engel olduklarından yakınmışlar, 1663'te kapudan paşanın donanmasından leventler ayrım gözetmeksizin İzmir'in bütün konsolosluklarına saldırmışlar, 1690'da da Cezayir korsanlarıyla Fransız gemicileri arasında kavga çıkmıştı.[46] Bu son olayda bir Fransız bir korsanı öldürünce Cezayirliler bütün Batılı tüccarı kılıçtan geçirecekleri tehdidini savurdular. Böylesi tehditler Hollandalı, İngiliz, Fransız ve Venedikliileri bir birlik gösterisinde bir araya getiriyordu ama bu uyum çok nadir görülüyordu. Özellikle ticari konularda kural acımasızlıktı.

FRENK SOKAĞI

İzmir'in oluşmasında katkısı olan ve artalanında bir ticari ağ yaratan Avrupalı tüccar, limanı Hıristiyan Batı kültürünün ileri karakoluna çevirmişti. 17. yüzyılın başında, şehir hem alan ve nüfus açısından hem de ticari olarak genişledi. 1620'lerde Hıristiyanların evleri, dükkânları, hanları şehrin yılankavi uzayan deniz kıyısında yer alıyordu; bir İslam devletinde Hıristiyan

44 PRO, SP 97/16, fol. 53a-b.

45 PRO, SP 97/15, fol. 111a-12b.

46 Sırasıyla bkz. BBA, ED 26/1, s. 121-22; PRO, SP 97/18, fol 1a; PRO, SP 97/20, fol. 167a-68b.

kültürünün giderek kendini çevresinden ayırmasının fiziki simgesiydi bu.[47] Kibirli Frenk Sokağı sakinleri yerli halkı sadece kültürde hakir görmekle kalmıyor, şehrin fiziki güzelliğine ve savunmasına katkıda bulunmaya da yanaşmıyorlardı. Şehrin zenginliğinin Hıristiyan korsanlarla Müslüman eşkıyayı çekeceğinden korkan İzmirli âyân 1607'de kendi ceplerinden yıkık kale duvarlarını ve yetersiz tahkimatını tamir ettirmeye karar vermişlerdi.[48] Venedikli tüccardan da tamirata yardım için para istediklerinde İtalyanlar kapitülasyonlarının böyle bir katkıda bulunmayı yasakladığını iddia ettiler.[49] Ayrıca bu talebi gasp olarak kabul ediyor, Sakız'daki nazik durumlarını hatırlayarak kendilerini Osmanlı tebasıyla özdeşleştirecek ve İzmir'deki ayrıcalıklarını kaybettirecek herhangi bir hareketten korkuyorlardı.

Şehrin altyapısı ya da savunmasına katkıda bulunmak istemeyen Frenk Sokağı sakinleri kendilerine güvenlikli evler ve antrepolar yaptırmışlardı. Ayrıca hayatlarını kendi yurtlarındakine daha çok benzetmek için kiliseler inşa etmeye başladılar; bu da onları çevrelerinden büsbütün yalıtladı. İslamın yeni kilise ve sinagog yapımını sınırlaması, İzmir nüfusunun büyük çoğunluğunun Türk olması, ayrıca Katolikler, Anglikanlar, Kalvinistler, Kapusenler ve Cizvitler için ayrı binalara ihtiyaç olması, bu inşaat çabalarını iyice karmaşık hale getirdi. Ancak İzmir, Havarilerin yedi kilisesinden birinin mekânıydı; önemli bir Bizans kenti olarak da birçok harap kilisesi vardı. İstanbul 17. yüzyılın başında bunlardan birkaçının yenilenmesini onayladı.[50] Belli bir yerde eskiden bir kilise olduğuna dair kadının tasdikini, ayrıca isyan çıkaracak Müslümanlara karşı korunma garantisi alan Venedikliler, 1612'de bu kiliselerden birinin (belki St. George Kilisesi) yeniden inşasına başladılar.[51]

Osmanlılar eski kiliselerin yeniden inşasına onay vermeden önce yapının yerini ve büyüklüğünü dikkatle ölçüyorlardı. 1688'deki depremin yıkımından sonra bile Hıristiyanlar Osmanlı mimarlarının onayı olmadan kiliselerini yeniden yaptıramamışlardı. Fransız konsolosunun yönettiği Kapusenlere ait St. Polycarpe Kilisesi depremde tamamen yıkılınca mimarlar kilisenin tam nasıl yapılacağını belirten bir izinname yazmışlardı.[52] Uzunluğu otuz üç gez, genişliği on dokuz, yüksekliği on üç gez olacaktı. On üç dökme camlı on üç penceresi, üst katta üç misafir odası, alt katta on sütun ve dört kapı olacaktı.

47 Courmenin (1632: 342).

48 BBA, MZD, s. 201. Osmanlı inşaatları için bkz. Orhonlu (1981: 1-30; Faroqhi (1986b: 111/25).

49 BBA, ED 13/1, s. 55.

50 Atay (1978: 71-72).

51 BBA, ED 13/1, s. 97.

52 BBA, ED 28/1, s. 20, no. 1. Bu deprem hakkında bkz. Ülker (1974: 43-54).; St. Polycarpe'taki mezartaşları konusunda bkz. Missir (1984).

Divan'ın uyarısına rağmen, şehrin Türk sakinleri "Hıristiyanlığı ihya" programı yürüten, Müslümanların kulağı dibinde ilahiler okuyan, şehir yönetimini hakir gören bu Frenklere içerliyorlardı. Öyle ki daha 1605'te Venedikliler dini ayinlerine engel olunduğunu söylüyorlardı.[53] St. George Kilisesi'nin inşasına başlanmasından bir yıl önce, şehir sakinleri "Frenk kilisesi"nde dua edenleri rahatsız etmişler, inşaat 1618'de bittikten sonra bile Latinler yerli tebaadan korunmalarını talep etmeye devam etmişlerdi.[54] Beş yıl sonra, 1623'te, şehirlilerin Hıristiyanların dua ettikleri yere girmelerinden ötürü şikâyetler artınca, İstanbul bu Türk güruhu kınadı ama bunun bir etkisi olmadı.[55]

Bu olaylar İzmir'in ticaret ve nüfusundaki büyümeye eşlik eden ve giderek artan toplumsal gerginlik hakkında bir fikir verebilir. Büyük 1688 depremi yüzünden önceleri cesaretleri kırılmasına rağmen tüccar çok geçmeden yerle bir olmuş mahallelerini kendi yabancı gelenekleri ve zevklerine göre yeniden yapabileceklerini anladılar. 1700'de şehirde iki Rum, bir Ermeni ve üç "Latin" kilisesi vardı; artık Batı kültürünün bu Müslüman-Osmanlı şehrine galebe çaldığına kuşku yoktu. Gezgin Tournefort'un 1700'deki gözlemleri şöyleydi:

> ... Türkler, şehir boyunca uzanan Frenk Sokağı'nda pek görülmezler. Sokakta gezerken kendinizi Hıristiyan âleminde sanırsınız, İtalyanca, Fransızca, İngilizce ya da Hollanda dilinden başka bir dil konuşulmaz. Herkes, birbirini selamlamak için şapkasını çıkarır. Orada Kapusenleri, Cizvitleri, Rekoletleri görürsünüz. Provence şivesi hepsinin üstünde parlar, çünkü Provence'tan gelenler diğer yerlerden gelenlerden daha çoktur. Kiliselerde hep birlikte ilahi söylenir; vaaz verilir, bir sorunla karşılaşmadan ayin yapılır; Muhammet dininden olanları pek düşünmezler, çünkü hanlar her saat, gece-gündüz açıktır.[56]

Doğuyu gezdikten sonra İzmir'e gelen Tournefort bir Avrupa şehrine geldiğini hissetmişti. Frenklerin İslam kültürüne pek nadir duydukları bir sempatiyle, kendine pek güvenen Hıristiyan tüccarın gösterişle küfür etmeleri ve içki alemleri yapmalarını ama cezasız kalmalarını pek doğru bulmuyordu. Batılı tüccar, yerli halkın şiddetle karşı çıkmasına rağmen 18. yüzyılın başında bu yeni ticaret merkezini Batı kültürünün ileri karakolu haline getirmeyi başarmıştı.

---

53 BBA, ED 13/1, s. 20, no. 5.

54 BBA, ED 13/1, s. 90; ED 13/1, s. 186, no. 2.

55 BBA, MM 6004, s. 33, no. 1; BBA, MM 6004, s. 33, no. 2; BBA, MM 6004, s. 48, no. 2; BBA, MM 6004, s. 48, no. 3.

56 Tournefort (1727: c. 2, 375 ve 377).

YEDİNCİ BÖLÜM

BİR KOLONYAL LİMAN ŞEHRİ

Osmanlı hanedanının başlıca endişelerinden biri, meşruiyetinin dayanak noktası olan dinin gereklerine uygun olarak, tebaasının fiziki rahatını sağlamaktı. Bu da Osmanlı ekonomi politikasının özünün ticaret olmadığı ve olamayacağı anlamına geliyordu.[1] Yetkililer hiçbir zaman ithalat ve ihracat ya da refahın barometresi olarak ticaret dengeleri üzerinde durmadılar; Osmanlıların başlıca düşüncesi, topraklarındaki çeşitli halkların yeterli ve aksamayan şekilde iaşesine çalışmaktı. İstanbul halkının işi özellikle sağlamdı. Halk, bu gayet merkezileşmiş devletin başkentini, taleplerini ve memnuniyetsizliklerini duyurabileceği büyük bir bürokrasiyle paylaşıyordu; nitekim Divan-ı Hümayun bu şehrin nüfuzlu halkını Karadeniz ve Ege sahillerinin artı ürününü vererek yatıştırmaya çalışıyordu.[2] Bu bölgeler İstanbul'un artalanı olarak hizmet veriyordu. İstanbul'un kontrolü altında olan ve ulaşabildiği verimli kıyılarda güttüğü ekonomi politikalarını belirleyen ise imparatorluğun ihtiyaç ve istekleriydi. Uluslararası ticaret sadece bu amaca hizmet ediyordu.

Becerebildikleri sürece Osmanlılar bu yurtiçi öncelikleri devam ettirdiler. 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıllarda bir dönem boyunca İstanbul nadir bir uygulamayla yabancı tüccarı Karadeniz'den uzaklaştırdı.[3] Akdeniz'e açılan Ege'de ise sayısız adaları denetlemek zordu; bu yüzden Osmanlılar uluslararası ticareti, zaten çok bol olan ya da ihtiyaç duyulmadığı düşünülen emtia ile kısıtladılar. Yasaklanan malların cinsi yer, zaman

1 "İslami" ve "merkantil" ekonomiler için bkz. Masters (1988: 186-213).

2 Braudel (1973: 21).

3 İnalcık (1979: 107-10).

ve duruma bağlı olarak değişiyordu. Kaçakçılık kronik hale gelmişti ama, Divan 16. yüzyılda genel olarak bu sorunu denetim altında tutabildi ve Ege'yi İstanbul'un ihtiyaçlarına cevap veren bir Osmanlı gölü haline getirebildi.

16. yüzyılda Batı Anadolu kıyılarının demografisi ve coğrafyası Osmanlı ekonomi politikasını fiziki olarak koşullandırdı. Ticaret egemenliği tek limana ait değildi. Batı Anadolu'da birçok nehir vadisinin bir dizi doğal körfezi beslemesi yöresel antrepoların baskın hale gelmesini kolaylaştırıyordu. Yetkililer de bu alçakgönüllü yerleşim dokusunu devam ettirmeye çalışıyorlardı; çünkü Batı Anadolu'da yetişen ürünler, değerli ama nakliyesi güç tahıl, meyva ve elyaftan ibaretti. Liman ağının bir merkezde toplanmaması çarçabuk denize açılmayı kolaylaştırıyor, böylece malın İstanbul'a nakliye maliyetini çok azaltıyor, hatta elverişli hale getiriyordu. Böylesi malları tek terminalden geçirmek hem karadan nakliyeyi çok uzatacak, hem de nüfusun belli bir bölgede toplanmasını gerektirecekti ki bu da yerel gıda maddelerinin o bölgede tüketilmesi, yani başkente rakip olmasına yol açacaktı. Bu durum ise liman ağının ana amacına aykırı olacaktı. Yani coğrafya ve nüfus açısından 16. yüzyıl Batı Anadolu kıyı çizgisi Osmanlı ekonomik politikalarının bir yansımasıydı.

17. yüzyılın ilk on yıllarında bu sistemin aniden değişmesi çok çarpıcı oldu. Otuz yıl içinde İzmir bölgeyi ticari, iktisadi, demografik hatta toplumsal açıdan egemenliği altına aldı. Bu dönüşüm sayısal olarak çeşitli açılardan gösterilebilir. 1580'de İzmir'in nüfusu iki bin kadardı; 1650'de otuz-kırk bine çıkmıştı. 1600'de şehirde Avrupalı bir konsolos yoktu; 1620'de ise Hollanda, İngiltere, Fransa ve Venedik'in birer konsolosu vardı. 1580'de kasabanın hemen tamamı Türktü; otuz yıl sonra büyücek birer Ermeni, Rum ve Yahudi cemaati mevcuttu. 1604'te Çeşme'den toplanan gümrük vergileri İzmir'den toplananların neredeyse iki katıydı; 1608'de Batı Anadolu gümrük gelirlerinin toplamında pek de göze çarpan bir artış olmadığı halde, dağılımı hemen hemen tersyüz olmuştu: İzmir'den toplanan gümrük vergileri, kıyı şeridindeki herhangi bir limandan toplanandan çok fazlaydı. Yani, 17. yüzyılın ilk yıllarında Batı Anadolu'nun çeşitli limanlara dağılmış olan hem iç hem de uluslararası ticareti İzmir'e yığılmıştı.

İstanbul tek merkezli olmayan bir dağıtım ağı istiyordu; gerçekten de bunu devam ettirmeye çabaladı. Ne ki, bu ağın İzmir'de birleşmesi ticaretle başladı ama uzun vadeli iktisadi, toplumsal ve demografik sonuçları da oldu; başlıca nedeni de Batı Anadolu'daki bölgesel krizin (ki değişimi sağlayan ***koşulları*** yarattı) uluslararası ticarette bir devrimle (ki değişime ***ana ivmeyi*** verdi) çakışmasıydı. Uluslararası ticaretteki devrim yüz yılda

oluşmuştu. Portekizlilerin Asya'ya kesintisiz bir deniz yolu bulmasıyla doğmuş, Hollandalıların Ortadoğudan geçen eskil baharat yolunu kopartmayı başarmasıyla olgunluğa erişmişti. Yeni doğan ticaret devletleri, yani Hollanda, İngiltere ve Fransa, 16. yüzyılın sonunda Levant pazarına saldırdıklarında, kendi para ve kumaşlarının karşılığında alacakları egzotik mal bulamadılar. Gerçi ipek vardı, ama çok tecrübeli Ermeni ve Yahudi tüccar ile Venedik ve Fransız şirketleri Halep, İskenderiye ve diğer yerlerdeki kervan yollarının vardığı son noktaları ellerinde tutuyorlardı. Atlantik kıyısı devletleri, onların hegemonyasını kırmanın ne güç olduğunu, ayrıca özellikle Halepli tacirlerin omuzlarındaki rüsum ve kurallar yükünün ne umut kırıcı olduğunu görüyorlardı. İşte bu devletlerin baharata, kurulu düzenin merkezlerine, İran'dan gelen o çok aşınmış kervan yollarına alternatif arayışları sırasında, İzmir uluslararası ithalatın merkezi olarak ortaya çıktı.

Tesadüfen, yeni Levant şirketleri yeni pazarlar, yeni mallar ve ticaret için yeni merkezler aradıkları sırada, İstanbul bir an için Batı Anadolu vilayetlerindeki denetimini kaybetti. Eli tüfekli eşkıya şehirlere ve kırlık bölgelere dehşet saçıyor, en güçlüleri ömrü kısa ama etkin beylikler kuruyorlardı. İşte bu Celali isyanları yüzünden İstanbul'un iaşe ağını ve yerel memurları tutan eli gevşedi. Gümrük mültezimleri, yeniçeriler ve Osmanlı devletinin diğer temsilcileri kendi hesaplarına iş yapmayı yeğler oldular, böylece devletin otoritesini baltalayıp (ya da en azından yeniden tanımlayıp) şiddetle ihtiyacı olan gelir ve erzaktan mahrum bıraktılar. Dolayısıyla, yeni ticari çıkış noktaları, arkaik bir işleyiş ve iyice merkezileşmiş bir otoriteyle başı ağrımadan ticaret yapabileceği limanlar arayan kuzeyin canlı ve yaratıcı ticaret şirketleri her ikisini de İzmir ve artbölgesinde buldular. Hollanda ve İngiliz Levant kumpanyaları, kurulduktan bir-iki on yıl sonra limanın potansiyelini görmüş ve canlı bir pamuk, yün, kuru meyva ve diğer yerel mal ticaretine koyulmuşlardı. 1620'lerin ortasına gelindiğinde Ermeni tacirler, İzmir'deki Avrupa'dan esinlenmiş ticari altyapının kendileri için de Halep ve Bursa kervan yollarına seçenek oluşturduğunu farkettiler; ayrıca kervan yolları rüsum ve kurallara boğulmuş, Halep yolunu da Osmanlı-Safavi çatışmaları zaman zaman kapatır olmuştu. Bu yüzden, İran'dan gelip Anadolu yaylasından geçen karayolunun uzunluğuna rağmen ipek çok geçmeden İzmir kanalıyla satılan malların arasına katıldı. Bu kumaş İzmir'de ticarete öylesine çabuk ve bütünüyle egemen oldu ki 1630'da (ki bu tarih İzmir'in tarihini yeniden kurmamızda başlıca gezginlerin anlatıları, konsolosların mektup ve raporlarından oluşan Batı kaynakları ile Osmanlı kaynaklarının birleştiği tarihtir) gözlemciler İzmir'in ticarette ortaya çıkışının tamamen diğer

ipek yollarının kapanması yüzünden olduğunu düşündüler. İzmir'in yükselişini anlatabilmek için konsolos ve tüccarın mektuplaşmalarında belirtilen ve Osmanlı kaynaklarınca da çürütülmeyen bu sebep, günümüze kadar kabul edilegeldi.

Daha sonraki yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu'nun geçirdiği iktisadi ve toplumsal permutasyonlar ne olursa olsun, Aydınlanma Çağı'nda ticaret hacmi ne kadar yükseldiyse yükselmiş olsun, Avrupalılar Emperyalizm Çağı'nda Batı Anadolu toplumunu ne kadar derinden etkilemiş olurlarsa olsunlar, bölgenin onların arenası, İzmir'in de merkezleri oluşunu tayin eden dönüşüm, şehrin 17. yüzyılın başında bir yöre limanından uluslararası antrepoya dönüşmesiyle ortaya çıkmıştı. Daha birçok şey ileri sürülebilir. 18. ve 19. yüzyıllarda yöneticilerin etnik kimliği değişti, ticaretin yönü dalgalanmalar gösterdi, ama Batıdan esinlenmiş, başlangıçta en azından Batılıların denetimindeki bir ticaret ağının anahatları, 1600'den hemen sonra ortaya çıktı ve böylesi bir ağın yöreye girmesiyle bağlantılı demografik, ekonomik ve toplumsal değişimler görüldü.[4]

En belirgin değişiklik demografikti. 1580'de İzmir yüzde seksenden fazla Türktü. Gerçi küçük bir Rum cemaati vardı ama henüz ne Ermeni ne de Yahudiler şehre yerleşmişti. Bu dini azınlıklardan küçük gruplar Kuşadası, Manisa, Aydın, Sakız ve Çeşme'ye dağılmışlardı; ancak İzmir bu ticarete hassas grupları çekmiyordu. 1630'da durum çarpıcı biçimde değişti. Sakız, Urla ve diğer yerlerden gelen Rumlar İzmir'deki kardeşlerine katıldılar. Bütün Batı Anadolu'dan ve Selanik ile İstanbul gibi daha da uzak yerlerden göçüp gelen Yahudiler, hemen hemen iki bin kişilik bir cemaat oluşturdular. Bazıları Halep ve İran'dan gelen, daha küçük ama nüfuzlu bir Ermeni topluluğu da yeni şehirde yerleşmişti.

İnsanların aniden ve epeyce kitlesel biçimde yurtlarından kopup gelmelerindeki güdüler çok çeşitliydi. Ermeniler en başta ipek ticareti için gelmişlerdi; limanı çabucak ve etkinlikle Çin'den Amsterdam'a ve daha da öteye uzanan geniş ticari diasporaya bağladılar. Yahudi göç dalgasının nedenleri biraz daha karmaşıktı ama, yine de gelişen ticari merkezin mıknatısına kapılmışlardı. Bu Yahudiler Osmanlı topraklarına bir yüzyıl önce İberya ve İtalya'dan gelmişler, Halep, İstanbul ve en önemlisi bir dokumacılık merkezi olan Selanik'te iş bulmuşlardı. 1580'de Selanik ve diğer tekstil kentleri arz, talep krizleri ve Batının mamul kumaşlarının rekabetiyle karşılaşınca bu endüstride çalışan birçok Yahudi yeni iş aramaya başladı ve bazıları işi İzmir'de buldu. 1620'de limandaki çoğu gümrük emini

4 18. yüzyıl için bkz. Frangakis-Syrett (1986: 84-123). 19. yüzyıl için bkz. Kasaba (1988a: 87-112).

ve vergi mültezimi Yahudiydi. 1640'ta Yahudiler tercüman, komisyoncu, deri imalatçısı ve mücevherci olarak çalışıyorlardı. İzmir'deki üçüncü gayrimüslim grup olan Rumlar gerçi 16. yüzyılda da küçük bir cemaat olarak vardılar ama 17. yüzyılın başındaki dört bin kişilik bir akın bu eski cemaati yeniden canlandırdı.

1580-1640 arasında İzmir'deki gayrimüslim yerleşim on kattan fazla artınca çok ırklı, çok dinli ve çok dilli bir metropol doğdu. 1640'a doğru liman artık büyük adımlarla 18. ve 19. yüzyıl dünyasının bildiği o kozmopolit kültür merkezi olmaya doğru ilerliyordu. Avrupalı tacirlerin, daha sonra Batı dünyasının dışındaki diğer "kolonyal" liman kentlerindeki gibi İzmir'in de oluşumunda rolleri vardı. Kalküta, Manila, Batavia ve Singapur'da Avrupa'nın pazar ve pazarlanabilecek mal arayışı, ister Hintli olsun ister Çinli, Arap, Ermeni, Yahudi ya da Rum, bir aracılar dünyasında hizmet verecek, bilgi verecek ve hayatta kalabilecek insanları çekiyordu. İzmir'de de Avrupalılar böyle insanlara çekici geldi; burada da Batılı meslektaşları onlardan yararlandı ve daha sonra onları korudu.

İzmir'in yükselişinin doğurduğu sonuçları, limana belirli toplulukların gelişini inceleyerek daha canlı görebiliriz. 16. yüzyıl Manisası'nda dokuma loncalarından biri köylü ve göçerlerin kasaba pazarına getirdiği yapağıyı satın alma ayrıcalığına sahipti. Bu sembiyoz 17. yüzyılın başlarına kadar devam etti, derken bir kıtlık baş gösterdi. Nedeni ne göçer çobanların başka yerlere gidişi, ne koyunların ölmesi, ne satıcı ile imalatçının arasındaki bir anlaşmazlıktı: Dışarıdan gelen tacirler doğrudan üreticiye gidiyor, Manisa loncalarının yapağıya verdikleri ya da belki verebileceklerinden daha fazlasını ödüyorlardı. Bu durum yerli imalatın mahvına sebep oldu, Yahudi ve Müslüman dokuma işçileri Manisa'yı bırakıp daha güvenilir ve daha bol paralı iş arayacaklarını söylediler.

Başka koşullar altında belki dokuma işçileri bu yenilik fırtınasını göğüsleyebilirlerdi; seçenekleri az olduğu için bu yeni rakiplerine uyum sağlayabilir, hatta onlara benzemeye çalışabilirlerdi.[5] Müslüman işçiler sonunda belki de bunu yaptılar. Ama Yahudiler için daha az direniş gerektiren ve kazanç potansiyeli daha büyük bir seçenek vardı. Bu seçenek yenilikçilere katılmak ve İzmir'den yayılan, Batının esin verdiği ticaret ağına entegre olmaktı. Çünkü Manisa'yı çevreleyen köylere girip hammaddeyi kaynağından satın almak için gerekli fırsat, sermaye ve ticari ferasete sahip olanlar (bazıları Ermeni ya da Yahudi, bazıları da, şaşırtıcı ama Venedikli ya da Fransızdı) liman şehrinde oturan Avrupalı tüccarın komisyoncularıydı.

Şu halde, 1625 ya da 1630'da, Avrupalı tüccarın mal ve insangücü ta-

5 Bu uyum 19. yüzyılda da görülüyordu (bkz. Quataert, 1986: 128-34).

lebi, ayrıca iş yapabilmek için para bulabilme yeteneği, İzmir ve genişleyen artbölgesinde şiddetli sarsıntılar yaratmıştı bile. Bölge nüfusunu etkilemişlerdi; İzmir birkaç on yıl içinde kasabayken şehir oldu, göreli bir homojenlikten ekonomik, etnik ve dini çeşitliliğe doğru yol aldı, taşralılıktan kozmopolitliğe geçti, batı Anadolu'daki diğer kentlerin bir benzeriyken benzersiz oldu. Ekonomiyi de etkilediler; Batı Anadolu bölgesel bir kanal olmaktan çıkıp uluslararası ihtiyacı karşılar oldu, epeyce bağımsız bir ekonomi olmaktan çıkıp daha büyük bir ekonomik sisteme kısmen de olsa eklemlendi. En son olarak da bölge, uzun vadede Batı Anadolu tarımını dönüştürecek yeni ürünlere açıldı.[6] 17. yüzyılda bile köylülerin kuzeybatı Avrupa'da pazarlanabilecek ya da imal edilebilecek belli hammadde talebine cevap verdiklerine dair ipuçları vardır.

17. yüzyıldan önce Batı Anadolu'da tabii ki çok gelişmiş pazarlar vardı. Ancak yüzyılın başında İzmir'de üslenen Avrupalı tüccarın talep ve teklifleri ekonomik çeşitliliği hızlandırdı ve merkezileştirdi. Pamuk ticareti yapan Venedikliler bu evrime belge sağlar. Venedik çabucak şiddetli Hollandalı, İngiliz ve Fransız rekabetine boyun eğmişti gerçi, yine de ticareti varolanın üstüne atılmış tipik bir örgü özelliği gösteriyordu. Bu çaptan düşen devletin, rakiplerinin ticarette yaptıklarını Osmanlılara acı acı şikâyet etmesi İzmir'in artbölgesinde örülmekte olan ticari ağı yeniden kurgulanmamızı kolaylaştırıyor. Avrupalı tüccar pamuğu İzmir'de beklemiyor, yetiştirildiği yere gidip buluyordu. Bir şehir olmaya başlayan pazar limanı ile ürünün yetiştiği yerler arasındaki fiyat farkı da iç bölgelere yapılan bu seyahatleri kârlı hale getiriyordu. 1650'ye gelindiğinde bu faaliyetler nedeniyle yeni ürünler (örneğin tütün) ekilmeye başlanmış, başka ürünleri (örneğin susam) tehdit eder olmuştu. 1620'lere gelindiğinde ileride teslim edilecek pamuk ürünü üzerine spekülasyonun ve henüz ekilmemiş ürüne karşılık mal ya da para almanın yaygın olması, geniş çaplı bir değişimin gerçekleşmekte olduğunun en iyi işaretidir.

Osmanlı hükümeti Batı Anadolu iaşe sistemlerinin altının oyulduğunu anlamıştı. Artık İstanbul eskisi kadar iyi iaşe edilmiyordu, bunun bir nedeni de İzmir'in denetlenemeyecek kadar hızlı büyümesiydi. Başkent tüccarı "keferenin" köyden köye gizlice gezerek malları "yüksek fiyattan" alması yüzünden gerekli malı bulup alamadıklarından yakınıyorlardı. Fiyatlar, tabii ki İstanbul'a köle olmuş kurallı bir ekonomiye alışık olanlar için "yüksek"ti. İşlerine burnunu sokan Avrupalı için ise mal ucuzdu.

17. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı otorite hiyerarşisinin merkezi ol-

6 Batı Anadolu tarımı ve dünya ekonomisi için bkz. Kasaba (1987: 805-47); Pamuk (1987a: 181-82 ve 195-98).

maktan bir çeşit uzaklaşması Batı Anadolu'nun İstanbul ile ilişkilerinin dengesini bozdu. İaşe sisteminin aksamasına, eşkıyanın ortaya çıkmasına, halkın yeni iş ve yeni yurt aramalarına yol açtı. İzmir işte bu altüstlüğün ortasında kuruldu; mal ve pazar arayan Avrupa şirket ve tacirleri, ticari ağlarının merkezini limana yerleştirir yerleştirmez bölgenin ticari, demografik, ekonomik, sınai ve sosyal bileşimi etkilendi. Kasaba çabucak kozmopolit bir kente dönüşüp ticarete duyarlı toplulukları bir mıknatıs gibi çekti ve genişleyen artbölgesinin halkı ve ürünü için İstanbul'a rakip oldu. 17. yüzyılın İzmir'i Braudel'in erken yeniçağ Avrupa kenti hayaline çarpıcı biçimde benzer. Braudel, "teritoryal devleti oyuna getiren" ve "kendi ekonomi politikalarını yürüten", "benzersiz derecede özgür", "otonom dünyalar"dan söz eder. "Henüz böyle şeyler ortada yokken, alanlarını mutlak kolonyal dünyalar olarak görüp birer otokrat gibi yönettiler" der ve bunların "engelleri aşacak, kendilerini koruyacak ayrıcalıkları yeniden ve yeniden yaratacak güçte" olduklarını iddia eder.[7] Yeni İzmir kenti daha önce Avrupa kentinin yürüdüğü bu yola uyum sağladı; onu Batılı olmayan diğer kentler izleyecekti. 19. yüzyıla gelindiğinde, geniş artbölgeleri için bir kanal görevi gören ve 17. yüzyılda Batı Anadolu'da yaratılan ağı genel anahatlarıyla izleyen kolonyal liman kentleri bir dantel gibi kıyıları örtmüştü. Ne var ki başka birçok limanda, Hollandalı, Fransız, İngiliz, Alman, İtalyan, Portekizli ve İspanyol sömürgeciler ticari yönetimin yerine siyasi yönetimi getirince başlangıçtaki bu ticari dönüşümü siyasi karışıklıklar izledi. 20. yüzyıla girildiğinde de siyasi bütünlüklerine sıkı sıkı sarılan Osmanlıların şaşırtıcı esnekliği sayesinde Batı Anadolu aynı kaderi paylaşmaktan korundu. Bölge giderek daha çok Batının ekonomik etkisi altına girdi; kapitülasyonların Osmanlı yönetimini üstündeki gölgesi daha da belirginleşti; İzmir çılgınca akan o ticaret ırmağının kaos içindeki çıkış noktası oldu; ancak 18. ve 19. yüzyıllardaki değişimler nitelik değil nicelikteki değişimlerdi. 17. yüzyılda oluşturulan ağın doğal sonucuydular.

7 Braudel (1973: 396vd).

EK I

"ECNEBİ DEFTERLERİ"

Erken yeniçağ Avrupası'nın büyük tüccar devletleri olan Venedik, İngiltere, Fransa ve Hollanda ile bu devletlerin güçlü, yapıları hayranlık uyandıran Levanten şirketleri ve ticari kolonileri tarihçilerin çok dikkatini çekmiştir. Bu ticari ağların yöneticileriyle onları temsil eden elçi, konsolos, tüccar ve aracılar, yığınlarla muhasebe defteri, yazışma bırakmışlar, Masson, Steensgaard, Tenenti ve Wood gibi bilimadamları da bu yazışmaları bir tüccar devletin ya da diğerinin göreli güçlerini ölçebilmek, yapılarını karşılaştırmak ya da basitçe, tarihi öykülerini yazabilmek için kullanmışlardır.[1] Bu gibi çalışmalarda tarihçiler Avrupalı gezginlerin Levant limanları hakkındaki anılarını da kullanmışlar, böylelikle kuru, resmi kâğıtlara zenginlik katmışlardır. Böylesi anılar sayesinde Levant dünyasındaki, bazen kendileri de gezgin olan Batı tüccarının günlük hayatını tanımamız mümkün olmuştur.

Çok değerli olmakla birlikte böyle tarihlerin çok belirgin, ama çoğu kez görmezden gelinen bir kusurları vardır. Bu araştırmalarda yer alan tüccar maceracılar Osmanlılarla ticaret yapmış, alışverişte bulunmuşlardır. 16. ve 17. yüzyıllarda bu tacirlerin servetleri, bu imparatorluk ve tebaasının politikalarıyla tutumlarına bağlı olmasına rağmen Osmanlılardan neredeyse hiç bahsedilmemiştir. Kabul etmek gerekir ki Osmanlı kaynakları idari nitelikleri itibariyle canlı bir anlatıma olanak tanımazlar. Yine de bu gibi malzeme mevcuttur, ama tarih yazıcılığı, çözümlemelerine bu malzemeyi katamamıştır. Dolayısıyla, bilimadamları Batılı kayıtları ne kadar derinlemesine yorumlarlarsa yorumlasınlar, sonuç maalesef tek yönlü olmuştur.

1 Anderson (1989); Masson (1911); Steensgaard (1974); Tenenti (1967); Wood (1935).

Çalışmaların temelindeki bu tek yönlülük özellikle üzücüdür, zira Osmanlı kaynakları, özellikle de Ecnebi Defterleri son derece açıklayıcıdır.[2] Çeşitli uzunluktaki yüzden fazla defter 1567-1922 arasını ve Amerikalılardan Venediklilere toplam otuz iki devleti kapsar. Defterlerin içinde nişanlar, ahidnameler ve ahkâmlardan oluşan kişi kayıtları vardır. Bu sınıflandırmalardan birincisi Osmanlıların çeşitli elçi, konsolos, tercüman ve diğer "korunmalı" kişiler için verdiği onaylardır. Atananların isimlerini ve atanma tarihlerini sağlama bağlar; böylece çeşitli tarih ve mekânlarda, kapitülasyon şemsiyesi altına alınan Osmanlı tebaasının etnik ve dini bileşimiyle sayısı üzerinde kantitatif çalışmalar yapılabilir.

İkinci bölüm Osmanlı devletiyle diğer hükümetler arasındaki ticari anlaşmaları kayıt ve teyit eder. Bu kapitülasyonların kopyaları üzerinde, Levant ticaretinde Osmanlının rolünü anlatan tek belge olarak sonuna kadar (ama yanlış olarak) çalışılmıştır; ne var ki bu metinlerin arasında kapitülasyonların uygulanmasına dair fermanlar vardır. Bu "ahkâmlar" Ecnebi Defterlerini paha biçilmez kılar. İmparatorluğa gelen yabancı bir tacir, bir konsolos ya da bir elçi, bir Osmanlı tebaasından, başka bir devletin yurttaşı olan rakibinden, hatta kendi yurttaşından şikayetçi olduğunda elçisinin şikayeti Divan'a sunmasıyla Osmanlı hükümetine başvururdu. Bunun üzerine İstanbul sorunu özetleyen ve uygun vilayet memurlarına -yeniçeri ağaları, kadılar, beyler ve beylerbeylerine- ne yapmaları gerektiğini bildiren fermanlar yollardı. Kâtipler bu fermanları defterlere kaydederdi. Böylece de günümüze ulaştılar.

Bu belgelerin konuları hemen her zaman ticaretle bağıntılıdır. Bu belgeler sayesinde Levant ticaretinde faal olan çeşitli devletlerin politikalarını, onları temsil eden şirketlerin yapılarını, Osmanlı devleti ve toplumuyla günlük alışverişlerini görebiliriz. Örneğin hem Venedik balyosu hem de Fransız elçisi, konsoloslarının imparatorluğun başlıca liman kentlerindeki Osmanlı gümrük memurları hakkındaki şikâyetlerini muntazaman Divan'a bildirmişlerdir. Her ikisi de şarap yapmak üzere üzüm satın aldıklarında sık sık Osmanlıdan korunma talep ediyorlardı. İkisi de Kuzey Afrikalı ya da başka korsanları şikâyet etmişlerdi. Bu olağan konuların ötesinde ise aralarında çarpıcı bir zıtlık vardı: Venedikliler düzenli olarak rakip şirket memurlarını, Fransızlar ise Fransız şirketi memurlarını şikâyet ediyorlardı.

Venedik başvuruları, geleneksel olarak Venediklilerin elinde olan bölgelerde ve mallarda yeni devletlerin nasıl ticari bir ağ ördüklerini Venedik

2 Bu seri için bkz. Çetin (1979: 68-72). Bu serideki defterleri sistematik olarak çalışan diğer araştırmalar, sadece Faroqhi (1986d); Faroqhi (1983: 207-22) ve Goffman (1986)'dır.

doçu ile Senatosunun da farkettiğini gösterir. Bu tecavüz hem denizde (Hollanda ve İngiltere nakliyatı ele geçirmişti) hem de karada oluyordu (Atlantik devletleri, Suriye, Balkanlar ve Anadolu kıyılarındaki pamuk ve yapağı üreten bölgelere girmişlerdi). 17. yüzyılın başlarında bu işgalciler söz konusu faaliyetler üstündeki İtalyan egemenliğini kırınca Venedikliler eski ticaret ortakları olan Osmanlı hükümetine başvurup çıkarlarının korunmasını istediler. Sonuçta Venedikliler bu mücadeleyi kaybettiler, ama defterler Venediklilerin o kolay değişmeyen diplomatlarını Osmanlı yardımını sağlamak için nasıl seferber ettiklerini, ancak bu stratejinin, yeni devletlerin daha üstün şirket yapıları ve Divan'ın buyruklarını bilhassa yanlış yorumlayan, atlatan ya da buyruklara aldırmayan Osmanlı tebaası sayesinde giderek ticarete daha çok fırsat bulmaları yüzünden, nasıl yenilgiye uğradığını gösteriyor.

Venedikliler rakip ticaret devletlerini şikâyet ederken Fransızlar başvuru haklarını kendi kendilerini yiyip bitirmekte kullanıyorlardı. Fransızlara ait defterlerde, elçilerin kendi konsoloslarını şikâyetleri, konsolosların kaçak Fransız tüccarının yakalanması için talepleri, tüccarın ise kendi üstlerine karşı rakip Osmanlı şeriat yasalarını kullanmaları yer alıyor. Önemli Osmanlı ticaret merkezlerindeki Osmanlı memurlarına gönderilen düzinelerle ferman, Marsilya ya da Fransız devleti tüccarının ticaretine yardımcı olmak için değil, sadece kendileri için çalışan Fransızlar arasındaki anlaşmazlıklar içindir. Fransız tacirinin kendi yöneticisinin ya da hükümetinin otoritesinden kurtulmakta gösterdiği beceri (ve istek), ticari yapının kısmen konsolosluk makamının açık arttırmayla satıldığı bir sistem özelliği göstermesindendi. Bu yapı anarşiye eğilimliydi, ama sadece bu gevşekliği, Levanten çevrenin özel girişime sağladığı fırsatları açıklamıyor. Halepteki bir tacir hangi koşullarda konsolosunun otoritesine karşı gelebilirdi? Kimin yetkisiyle yapabilirdi bunu? Bir konsolos haddini böyle aşanlara nasıl tepki gösterebilirdi? Bu çatışmalar uluslararası ticaretin saydamlığı hakkında neleri gösterir? Akışkanlığını mı? Ya çapını? Osmanlı ortamındaki sorumluluklarını mı? Ecnebi Defterleri bize sadece Osmanlıların batı ticaretini nasıl yönettiğini öğrenmekte yardımcı olmaz, aynı zamanda böyle soruları biçimlendirmek ve üstesinden gelmekte bize rehber olur.

Defterler Levant ticareti tarihindeki belirli konularda da bize yardımcı olur. Batılı elçi, konsolos ya da tacirlerin Osmanlılar önünde dile getirmek istedikleri bütün şikâyetler bir biçimde bu kaynağa girmiştir. Özellikle ilginç olan dört kategori şunlardır: Akdeniz'deki korsanlık, Osmanlı İmparatorluğun'da rahiplerin faaliyetleri, şirketlerin yurtdışındaki bürokrasilerini yaşatmak için kullandıkları iç gelir toplama sistemi ve tüccarın imparatorluktaki fiziki varlıkları.

Korsanlık 17. yüzyıl Akdenizi'nde hep vardı. Ticaret yapan her devlet kapitülasyonlarına korsanlara, mal müsaderesi ve köleliğe karşı Osmanlıdan korunma talep eden madde koydururdu. Korsanlar Osmanlı limanlarına yasal olarak sığınamazlar, yakaladıkları tekneleri ya da köleleri bu limanlarda satamazlardı; ama çoğu kez hepsini yapıyorlardı. Maltalı, İspanyol, Uskok, Berberi, İngiliz korsanları denizde epey serbestçe dolaşıyor, çalıp çırpıyorlardı. Bu rezalete karşı sık sık yaygara koparılırdı. Özellikle Venedik ve Dubrovnik defterleri, Dalmaçya kıyılarında çalışan ve Dubrovnik çevresiyle Adriyatik gemiciliğini tehdit eden küçük ve ele avuca sığmaz bir korsan çetesi olan Uskoklar yüzünden yapılan şikâyetlerle doludur.[3] İlgili fermanlar Uskokların nereye saldırdığını, hangi halka zarar verdiklerini, en ilginci de saldırıdan kimin sorumlu olduğu ve nasıl tepki gösterileceği konusunda Dubrovnikliler, Osmanlılar ve Venedikliler arasındaki diplomatik ve askeri çekişmeleri gösterir. Venedikliler, birkaç kez Divan'a çektikleri protestolarda Dubrovnik iddialarının aksine Uskoklarla birlikte hareket etmediklerini, hatta gemiciliğe musallat olan bu musibeti yok etmek için Osmanlılarla ittifak yapmaktan memnun olacaklarını bildirmişlerdi. Başka bir zaman ise Dubrovnikliler Uskokları şikâyet ediyor, Venediklilerle bir olup gemilerini yaktıklarını, meyveliklerini kesip halkı öldürdüklerini ya da esir aldıklarını iddia ediyorlardı. Bu iki şehir-devletin İstanbul'daki çıkar kavgaları sadece Uskoklarla ilgili değildi. Osmanlı Avrupası'ndaki ticaret üzerinde egemenlik kurmak için verilen mücadele de defterlerde, örneğin Dubrovnik elçilerinin Venediklileri kârlı tuz tekeline karışmakla suçlamasında görülür.

Bu defterlerin sayfalarından hemen hemen her tür korsan gelir geçer. 17. yüzyılın başlarında korsanlar Venedik deniz yollarını kullanılmaz hale getirince balyos, Osmanlıların karasularını doğru dürüst kontrol edemediğini iddia etmişti. En çok suçlanan da Uskoklara benzeyen ama güney Mora ve Ege adaları açıklarında iş gören haydutlardı. Bu kanunsuzlar küçük kıyı tekneleri kullanıyor, hep birlikte aniden saldırdıkları büyük gemileri yedeklerine alıp kıyıları ve adaları bezeyen Osmanlı kalelerindeki topların koruması altına giriyorlardı. Venedik donanması tahkim edilmiş koy ve körfezlerde saklanan bu gibi korsanlara karşı tek taraflı harekete geçemezdi. Balyos Osmanlılara başvurarak sadece bu eşkıyanın cezalandırılmasını ve teknelerinin yakılmasını değil, aynı zamanda bilerek bu çapulculara kalelerde sığınak sağlayan ve yakın pazarlarda çalınmış malların satılmasına izin veren yeniçeri serdarlarının disiplin altına alınmasını istemek zorunda kaldı. Balyosun iddiasına göre bu karaborsa mallar Venedik mal-

3 Rothenberg (1961: 148-56).

larının değerini bazen öylesine düşürüyordu ki korsanların ağından kaçabilen teknelerdeki tacirler, mallarını iflas edecek kadar düşük fiyatlarla boşaltmak zorunda kalıyorlardı.

Elçiler, korsanlar gibi rahipler konusunda da Osmanlı yetkililerin dikkatini çekiyorlardı, ama bu kez yakalatmak için değil korumak için. Korsanlar denizlerde yağma için dolaşıyorlardı; rahipler ise imparatorluk topraklarında hacı olmak için, bir de bu İslam devletinde yaşayan Hıristiyanlarla bağlantı kurmak için gezerlerdi. 17. yüzyılda özellikle Fransızlar Kudüs ve çevresindeki kutsal yerlerdeki Katolik hükümranlığını genişletmeye çabalarlardı. Sadece Müslümanlar arasında değil Rum Ortodoks rakipleri arasında da çalışıyorlardı. Defterlerde sık sık seyahat ve kiliselerin yeniden inşası izinlerine, Kudüs, Beytü'l-lahm ve diğer yerlerdeki keşiş ve rahiplerin arasındaki entrikalar ve münakaşalara rastlanır. Fransızların, Kapusen ve Cizvitleri koruması sadece Filistin'e özgü değildi; Fransız tüccarı nereye giderse rahip cübbeleri onları izliyordu. Defterler sayesinde rahiplerin Balkanlar, Anadolu ve Arap topraklarında tüccar ağlarıyla beraber yayıldıklarını görebiliyoruz.

19. yüzyılda Avusturya-Macaristan'ın Katolikleri, Rusların da Rum Ortodoksları koruması, düvel-i muazzamanın çöken Osmanlı İmparatorluğu'nu sıkıştırmak için azınlıkları korumayı bahane etmeleriyle alevlenen bir sorun oldu. Ancak, iki yüzyıl önce Fransızlardan çok Dubrovnik kendini Katoliklerin koruyucusu olarak görüyordu. Belki de bu şehir devletinin benzersiz vasal konumu sayesinde Dubrovnikli rahipler Osmanlı Avrupasında kasabadan kasabaya serbestçe dolaşıyor, Latin kökenli dindarlara vaaz veriyorlardı. Defterler bu rahiplerin hareketlerini izlememize, çalıştıkları koşulları ayrıntılandırmamıza ve Osmanlıların onlara karşı tutumlarını açığa çıkarmamıza yardımcı olur.

Bazı Avrupa devlet ve şirketleri Hıristiyanlığı destekleme ve yayma vecibelerini kabul ediyorlardı gerçi ama ticaretlerini destekleyen diplomatik ve bürokratik yapıları da koruyorlardı. İmparatorluk içinde rekabet edebilmek için elçiler İstanbul'daki Divan'a ve diğer yetkililere düzenli danışıyor, konsoloslar ve tüccar da vilayetlerdeki yerel memur ve âyânlarla görüşüyordu. Defterler, bir ticaret kolonisinin sık sık bir ya da diğer Osmanlı yetkilisinin isteklerini kulak ardı edebildiğini kanıtlıyor, ancak Osmanlı âleminde serpilebilmek için bir kısım Osmanlı bürokratının onayına, hatta desteğine ihtiyaç duyduklarını canlı bir şekilde gösteriyor. Çoğu kez gözden kaçan bu bağımlılığın en belirgin olduğu konu, konsolosluk hakkıdır.

Şirket memurları ve diplomatlar bu yüzde 1 ya da 2'lik vergiyi yurttaşları olan tüccardan alırlardı. Bir bandıra altında taşınan bütün mallardan alınan konsolosluk hakkı o bandıranın temsilcilerinin olurdu. Yani İngiliz

gemileriyle taşınan İspanyol, Hollanda, Portekiz, Sicilya hatta bazen Venedik mallarına konan konsolosluk hakkını İngiliz memurlar alırdı. Böyle emtiadan alınan vergiye "ecnebi konsolos hakkı" denir, kıral, şirket, elçi ve konsolos bu yüzden bazen kavga ederlerdi. Bu kavgalar sık sık betimlenmiştir.[4]

Üzerinde hiç tartışılmayan, hatta sözü bile edilmeyen konu ise İstanbul'un ve/veya Osmanlı gümrük memurlarının onayı olmadan kimsenin bir şey toplayamayacağıdır. Bir onay olsa bile gelirin kimin eline geçeceğine yine Osmanlılar karar verirdi. Yabancı tüccar Osmanlılara gümrük ödemekten olduğu kadar kendi yöneticilerine bu ek vergileri ödemekten de hoşlanmazdı. Konsolosluk hakkını ödememek için çabaladıklarını defterler bize gösteriyor. Özellikle de Fransız memurlar kendi tacirlerinin desteğine güvenemiyorlardı. Konsolosluk hakkını ancak Osmanlılar onlar için bu vergiyi toplarsa elde edebiliyorlardı. Bu arada Venedikli memurlar bazen taşra memurlarının işbirliğini yitiriyorlar, gümrük eminleri Venedik tüccarından aldıkları konsolosluk hakkını Hollandalı ya da İngiliz rakiplerine veriyorlardı.

Venedik'in denizde en büyük rakibi Atlantik kıyısı devletleriydi, Venedik ile İstanbul arasındaki karayolunda ise Ermeniler, Dubrovnikliler, Rumlar ve Yahudilerle çatışıyorlardı. Bu tacirler konsolosluk hakkı sisteminin sadece bir bandıra altında yelken açan teknelerle taşınan mallar üzerinde geçerli olduğunu iddia ediyor, Balkanlar üzerinden kervanlarla gelen mallarda bu vergiyi ödemeyi reddediyorlardı. Burada da Venedikliler İstanbul'un vergiyi toplamaktaki iyi niyetine ve imparatorluğun sınırlarını denetleyebilmesine bağımlıydılar.

Defterler bütün yabancı tüccarla ilgili önemli sorulara olumlu yanıtlar veriyor: Venediklilerle ilgili olarak, bu şehir devletin ticaretinin çökmesinde Osmanlı bürokrasisinin tutumu ve otoritesi kritik bir rol oynanış mıydı? Venedik'in çöküşü Osmanlı yönetim ve toplumunun aynı dönemdeki dönüşümüyle ilintili miydi? Merkezdeki ve taşradaki Osmanlı memurları arasındaki ilişki çoğu kez sert miydi ve yenilikçi yabancı devlet ve şirketler onları kurnazca birbirine düşürürken Venedikliler merkezi Osmanlı otoritelerine gittikçe daha fazla ve kısır bir bağımlılık mı gösteriyorlardı?[5]

Bir son nokta: Defterler, dışardan bir bakışla Avrupalıların bu cep kolonilerini anlatırlar. Tüccarın nerede faal olduğunu, hangi maddelerde uzmanlaştıklarını, depolarını ve evlerini nerede ve nasıl kiraladıklarını ya

4 Wood (1935: 89).

5 Christine Woodhead Avrupalı ve Osmanlıların birbirlerine bakışlarını inceler (1987: 20-37).

da satın aldıklarını gösterir. Ödedikleri vergileri tanımlar ve Osmanlıların bu vergileri onlara nasıl ödettiklerini gösterir. Yabancı oldukları için bu tacirler cizye ödemiyorlardı. Ancak Osmanlı topraklarında çok uzun kaldıkları, Osmanlı Hıristiyan ve Yahudileriyle dostluk kurdukları için yerel memurlar bazen bu tacirleri Osmanlı tebaası gibi görür ve öyle kaydetmek isterlerdi. Osmanlı mültezimleri için bu kendi yönetim ve vergi sistemlerinin mantıklı bir uzantısıydı. Yabancı tüccar ise bunu dayanılmaz bir taciz olarak kabul ediyordu.

Defterler Osmanlılar ile Batı Avrupa arasındaki diplomatik ve politik ilişkiler hakkında zaman zaman ipuçları verirse de asıl önemleri ticaret dünyası içindir. Doğudaki bu geniş imparatorluğu statik ve anlaşılmaz olarak algılanmaktan kurtarır ve Osmanlıların Doğu Akdeniz ticaretini nasıl etkilediğini gösterir. Şirketler, elçiler, konsoloslar, tacirler ve aracılar her gün Osmanlı memurları ve halkıyla uğraşıyorlardı; canlı ve evrilen bir ekonomiye uyum sağlama, uygun yetkiliye başvurma ve doğan bir fırsatı yakalama yetenekleri, Levant'taki ticaretlerinin kaderini belirledi.

EK 2

İZMİR KAZASININ GELİRLERİ 1575-1576

	Köy	Çift Mükellef	Çift Akçe	Nim Çift Mükellef	Nim Çift Akçe	Bennak Mükellef	Bennak Akçe
1	İzmir	-	-	-	-	-	-
2	Gümüldere	2	66	30	495	8	96
3	Mesaveli	2	66	28	462	22	264
4	Urba	3	99	37	592	65	780
5	Timurcilu	6	198	34	561	13	156
6	Denizliburnu	7	264	39	646	11	132
7	Malkoç	-	-	3	82,5	3	36
8	Omuzlu	3	99	24	396	54	648
9	Tahtalu-i Kebir	1	33	24	396	96	1.152
10	Tahtalu-i Sagîr	-	-	-	-	53	636
11	Akçık Kebir	3	99	13	221	15	180
12	Akçık Sagîr	-	-	4	66	7	84
13	Palamud	-	-	2	33	-	-
14	Geldinmen	2	66	34	561	39	468
15	Seki	4	132	75	1.237,5	18	216
16	Buladı	5	165	28	459	24	288
17	Gökbeyan	-	-	25	412,5	34	408
18	Sa'ilkassa	5	165	16	265	13	156
19	Eşen	8	264	70	1.155	41	492
20	Oğlanas	3	99	6	99	4	48
21	Mande	6	198	27	445	131	1.772
22	Burunak	-	-	3	49,5	90	1.080
23	Bayraklu	-	-	15	255	27	324
24	Hamidlu	1	33	22	396	11	132
25	Haciler	-	-	20	330	8	96
26	Goğulca	1	33	1	16,5	9	108
27	Özeroğlu	8	264	45	742	23	276
28	Kıyaş	1	33	16	264	29	348
29	Karacadağ	-	-	52	858	9	108
30	Kesri	4	132	45	742,5	17	204
31	Suluağaç	3	99	15	247	21	252
32	Camlu	2	66	84	1.386	167	1.524
33	Gökyaka	6	198	29	478	35	420
34	Reb'kordan	-	-	5	82	46	552
35	Kazanacak	-	-	3	49,5	20	240
36	Ilıca	2	66	5	82,5	34	406
37	Dere	-	-	-	-	33	296
38	Haşirler	-	-	1	16,5	16	192
39	Deryanda	39[a]	194	-	-	18	210
40	İsimsiz	16[a]	96	-	-	3	36
41	Aymerdoğan	-	-	21	346	14	168
42	Boynuzseker	1	33	4	66	50	600
43	Balıhun	-	-	22	363	77	724
44	Çağış	8	264	18	297	2	24
	Toplam	152	3.524	945	15.651,5	1.410	16.338
	Yüzde	3		21		31	

Köy	Mücerred Mükellef	Mücerred Akçe	Toplam Mükellef	Toplam Gelir	Buğday Kile	Buğday Akçe	Arpa Kile	Arpa Akçe
1	-	-	658	31.040	35	3.920	50	3.200
2	24	144	64	32.000	50	5.600	150	9.600
3	31	181	86/83[b]	29.418	15	1.680	35	2.240
4	78	468	181/182	27.687	35	3.960	60	3.840
5	23	128	77/76	25.000	18	2.016	45	2.880
6	78	468	139/135	17.650	3	336	6	384
7	2	12	9/8	7.816	5	560	11	704
8	103	618	182/184	11.650	18	2.016	25	1.600
9	115	690	233/236	15.530	15	1.680	30	1.920
10	50	300	104/103	20.302	40	4.480	60	3.840
11	27	162	62/58	8.252	15	1.680	20	1.280
12	1	6	12	2.000	3	336	7	448
13	-	-	2	6.000	15	1.600	30	1.920
14	37	222	123/112	17.999	30	3.360	75	4.800
15	45	270	161/142	17.200	25	2.800	37	2.361
16	40	240	104/97	14.500	8	896	37	1.792
17	55	330	112/114	7.875	7	784	15	960
18	18	108	52	9.700	25	2.800	35	2.240
19	72	432	195/191	50.250	5	560	7	448
20	6	36	19	13.416	45	5.040	8	512
21	244	1.664	413/408	23.495	50	5.600	32	2.068
22	113	678	214/206	17.466	17	1.904	32	2.048
23	64	768	115/106	9.110	10	1.120	7	448
24	30	180	69/64	8.151	11	1.232	20	1.280
25	21	126	51/49	7.682	8	896	17	1.088
26	7	42	19/18	2.886	2	224	5	320
27	60	360	143/136	31.750	50	5.600	60	3.940
28	20	120	64/66	27.500	55	6.160	110	7.040
29	36	216	99/97	33.570	85	9.520	150	6.400
30	34	204	105/100	11.000	18	2.016	20	1.280
31	46	276	97/85	12.000	17	1.904	28	1.792
32	130	780	351/383	38.712	45	5.050	75	4.800
33	45	270	115	11.030	15	1.680	24	1.536
34	59	354	110	6.780	11	1.232	15	960
35	29	147	51/52	3.572	12	1.344	12	768
36	62	372	104/103	7.000	12	1.344	15	960
37	42	252	76/75	2.228	3	336	6	384
38	24	144	41	8.000	15	1.680	30	1.920
39	21	210	92/78	22.000	55	6.160	100	6.400
40	7	42	26	1.431	30	3.360	60	3.624
41	24	144	60/59	36.000	60	6.720	130	7.320
42	47	262	98/102	31.000	61	6.632	131	8.384
43	75	450	212/174	30.937	55	6.162	125	8.000
44	4	24	32	9.100	20	2.240	35	2.240
Toplam	2.049	12.900	5332/5213	757.685	1.129	126.210	1.982	121.969
Yüzde	45							

Köy	Baklagiller	Pamuk	Sebzeler	Otlar	Kuru Meyveler	Zeytin	İncir ve diğer Meyveler
1	2.000	800	50	3.000	9.605	1.500	1.500
2	2.500	1.000	900	25	1.580	1.700	700
3	480	200	10	40	13.433	147	150
4	1.200	300	50	100	11.670	300	50
5	2.013	500	80	560	850	10.000	150
6	400	300	15	-[d]	4.600	3.443	-
7	500	50	15	10	412	799	200
8	290	256[c]	99[c]	254	2.255	310	50
9	150	55	70	25	5.000	50	71
10	341	152	15	40	5.500	300	200
11	101	-	-	-	-	1.200	500
12	260	50	10	-[d]	386	100	20
13	200	50	207	15	-	-	-
14	836	115	27	25	225	3.200	2.000
15	480	329	50	30	1.200	2.500	500
16	285	50	25	-	1.500	2.500	250
17	250	55	20	15	225	1.500	350
18	217	50	25	-	664	1.862	653
19	1.000	300	186	470	37.000[d]	30	-
20	1.075	-	-	-[d]	-	10	-
21	315	36	50	55	6.398	1.120	50
22	356	20	15	13	4.348	150	50
23	129	33	215	25	4.093	25	20
24	120	40[c]	15[c]	10	2.219	600	524
25	100	11[c]	4[c]	41	2.981	219	58
26	60	18[c]	7[c]	27	985	118	25
27	1.215	183[c]	67[c]	175	9.000	3.000	1.000
28	2.480	172	14	50	2.900	150	100
29	1.600	150	55	150	5.000	500	250
30	1.009	650	17	217	1.000	100	150
31	490	650	15	23	4.204	100	200
32	2.212	304	300	323	3.173	5.550	2.000
33	510	200	25	50	1.865	360	57
34	517	25	17	35	1.512	60	115
35	250	32	15	25	150	15	20
36	800	25	28	15	1.500	26	15
37	300	13	36	25	-[d]	50	40
38	550	25	15	150	200	200	-
39	1.825	66	90	56	1.846	411[c]	116[c]
40	580	173	116	-	301	55[d]	55[d]
41	325	450	120	32	12.000	470	500
42	783	170	66	152	10.000	608[c]	172[c]
43	1.400	620	55	220	5.000	866[c]	244[c]
44	425	325	25	35	600	150	100
Toplam	32.929	9.003	3.236	6.513	177.380	46.354	13.205

Köy	Narenciye	Tiftik	Kenevir	Yonca	Arı Kovanı	Dut Yaprağı	Palamut	Koyun	Dalyan	Şalgam ve Turp
1	257	200	-	392	300	150	-	-	-	-
2	7 [d]	96	550	-	510	-	17	1.500	-	-
3	25	50	-	-	33	-	-	100	-	-
4	25	-	-	-	200	-	-	650	230	-
5	-	-	-	-	50	-	-	450	-	150
6	10	40	-	-	200	19	-	60	-	-
7	20	20	15	-	20	45	-	30	360	-
8	15	55 [c]	-	-	167	-	-	200	-	-
9	25	25	-	-	92	-	-	100	-	-
10	55	-	-	-	155	-	-	150	-	-
11	10	-	-	-	10	25	10	60	-	-
12	6	-	-	-	5	10	10	10	-	-
13	15	30		-	-	-	-	25	-	-
14	50	20	-	-	15	-	-	228	-	-
15	60	40	-	-	600	-	-	150	-	-
16	-	15	20	-	30	-	-	150	-	-
17	-	21	-	-	37	-	-	31	-	-
18	-	37	-	-	22	-	-	25	-	-
19	-	70	-	-	172	-	-	144	-	-
20	15	50	-	-	30	-	-	100	-	-
21	25	25	-	-	139	-	-	220	-	-
22	50	-	15	-	200	-	-	55	-	-
23	-	-	-	-	15	-	-	24	-	-
24	25	-	-	-	25	-	-	45	-	-
25	25	-	-	-	20	-	-	15	-	-
26	15	-	-	-	25	-	-	11	-	-
27	20	-	15	-	-	-	151	25	-	-
28	15	50	58	-	104	-	-	221	-	-
29	-	-	-	-	1.200	-	-	380	-	-
30	-	-	257	-	500	-	-	866	-	-
31	-	-	-	-	15	-	-	25	-	-
32	-	125	-	-	476	-	50	105	-	-
33	-	15	-	-	20	20	-	150	-	-
34	-	-	-	-	50	-	-	125	-	-
35	-	-	-	-	10	-	-	45	-	-
36	-	-	-	-	13	-	-	220	-	-
37	-	-	-	-	7	-	-	15	-	-
38	-	-	-	-	12	-	-	200	-	-
39	-	15	-	-	-	-	-	25	10	-
40	-	-	-	-	189 [d]	-	-	55	-	-
41	-	235	273	-	250	-	-	-	-	-
42	-	150	30	-	-	-	-	50	-	-
43	-	114	-	-	1.260	-	-	600	-	-
44	50	-	50	-	251	-	-	350	-	-
Toplam	820	1.498	1.283	392	7.429	269	238	7.990	600	150

Köy	Sumak	Hassa zeytini	Armut	Kestane	Hükümler[f]	Kayıtlar[g]	Cezalar ve diğer Rüsum[h]	Evlenme vergisi[j]
1	-	-	-	-	1.000	2.133	131	-
2	-	-	-	-	1.397	2.500	1.718	-
3	-	-	-	-	500	2.540	297	120
4	-	-	-	-	200	1.000	236	150
5	100	-	-	-	900	1.012	127	180
6	-	500	-	-	2.294	1.000	1.318	200
7	60	-	-	-	2.000	1.500	172	60
8	-	-	-	-	1.500	500	57	120
9	-	-	-	-	839	1.000	1.410[d]	120
10	-	-	-	-	1.445	1.500	558	120
11	30	-	-	-	1.259	500	90	180
12	-	-	-	-	30	40	36	30
13	-	-	-	-	100	80	35	30
14	-	-	-	-	525	500	352	120
15	-	-	-	-	2.000	1.500	211	120
16	-	-	-	-	1.500	3.500	262	120
17	-	-	45	-	615	1.200	128	60
18	-	-	-	-	44[c]	56[c]	91	120
19	-	-	-	-	657	1.000	197	300
20	-	-	-	-	2.200	150	157	60
21	-	-	-	-	250	750	215	200
22	-	-	-	-	150	171	393	60
23	-	-	-	-	266	720	420	60
24	-	-	-	-	95	105	165	90
25	-	-	-	-	375	500	419	120
26	-	-	-	-	200	240	302	60
27	250	-	-	-	2.500	2.000	159	120
28	-	-	-	-	800	700	1.591	60
29	440	-	-	-	300	2.165	1.908	150
30	-	-	-	-	150	1.000	256	210
31	-	-	-	115	500	250	315	60
32	150	-	-	-	3.500	3.000	718	450
33	50	-	500	-	250	251	878	60
34	-	-	-	-	100	115	334	60
35	-	-	-	-	100	150	120	30
36	-	-	-	-	150	111	250/680[i]	60
37	-	-	-	-	55	25	[]/474[d,i]	30
38	-	-	-	-	585	1.200	400/514[i]	30
39	-	-	-	-	-	-	1.057	270
40	-	-	-	-	1.224	1.000	53	120
41	-	-	-	-	730	1.600	80	182
42	-	-	-	-	100	100	82	210
43	100	-	-	-	1.000	2.300	221	285
44	-	-	-	-	350	907	94	350
Toplam	1.180	500	545	115	34.735	42.571	19.681	5.537

Köy	Deştvane	Değirmen Sayı	Değirmen Akçe	Harap Değirmen	Zeytin Cenderesi Sayı	Zeytin Cenderesi Akçe	Yeldeğirmeni Sayı	Yeldeğirmeni Akçe	Un Değirmeni Sayı	Un Değirmeni Akçe
1	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-
2	-	-	-	-	3	36	-	-	-	-
3	840	-	-	-	-	-	-	-	-	-
4	295	4	120	-	-	-	-	-	-	-
5	320	-	-	-	5	60	6	144	-	-
6	500	-	-	-	15	180	10	250	-	-
7	50	-	-	-	12	36	2	48	-	-
8	150	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9	550	4	150	-	-	-	-	-	-	-
10	200	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11	260	10	150	-	2	24	1	24	-	-
12	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14	200	-	-	-	1	12	3	73	-	-
15	200	-	-	-	12	144	-	-	2	60
16	350	-	-	-	8	108	-	-	-	-
17	350	-	-	-	2	24	-	-	-	-
18	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-
19	3.900	11/9 k	330/540 k	-	-	-	-	-	-	-
20	100	7	420	-	-	-	-	-	-	-
21	1.000	14	420	-	-	-	-	-	-	-
22	151	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23	150	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24	300	-	-	-	-	-	-	-	-	-
25	200	-	-	-	-	-	-	-	-	-
26	50	-	-	-	-	-	-	-	-	-
27	500	3	90	-	4	48	-	-	-	-
28	300	2	90	-	-	-	-	-	-	-
29	300	16/10 k	960/300 k	-	-	-	-	-	-	-
30	300	3	90	-	-	-	-	-	-	-
31	100	2	60	1	-	-	-	-	-	-
32	1.800	-	-	-	6	72	-	-	-	-
33	250	3	180	-	-	-	-	-	-	-
34	60	7	210	-	-	-	-	-	-	-
35	25	-	-	-	-	-	-	-	-	-
36	150	-	-	-	-	-	-	-	-	-
37	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-
38	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-
39	300	14/1 k	840/30 k	-	-	-	-	-	-	-
40	500	10/3 k	600/90 k	-	-	-	-	-	-	-
41	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-
42	600	-	-	-	5	50	-	-	-	-
43	400	-	-	-	-	-	-	-	-	-
44	215	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	16.331	133	5.670	5	75	794	22	539	2	60

KAYNAK

BA, TT 537, s. 8-86. Bütün gelirler akçe olarak belirtilmiştir. Bu tablolar, Daniel Goffman'ın, "Bir Ticaret Merkezi olarak İzmir: Batı Ticaretinin bir Osmanlı Limanına Etkisi (1570-1650)" başlıklı doktora tezi, s. 40-69'da derinlemesine incelenmiştir (Chicago Üniversitesi, 1985).

NOTLAR

a Kürekçi olarak özel statüleri dolayısıyla toplama dahil edilmemişlerdir.

b Sayıların ilki neferler, yani kâtibin köyde yazdığı vergi mükellefleridir; ikincisi ise köyde belirttiğim çift ve nim-çift sahipleri, bennak ve mücerredlerdir.

c Tek tek durumlarda, normal olarak ayrı yazılan ürünleri tahrirci bir arada gösterniştir. Örneğin, Omuzlu köyünde pamuk ve sebzeler birleştirilmiştir. Böyle durumlarda, iki ürünün ayrı yazıldığı köylerdeki iki gelir getiren kalemin yüzdelerini cetvel haline getirdim ve bu rakamları iki ürünün her birinin getirdiği geliri tahmin etmek için kullandım.

d Bu ürünlerin miktarlarından emin değilim. Tahmin yazılan yerlerde, bu tahminleri köydeki bütün diğer gelirlerin toplamını birbirine ekleyip, sonra da belirtilen toplamdan çıkartarak yaptım.

e Anlaşılan Denizliburnu köyünde bir hassa zeytinliği vardı.

f Tahrirde, bu başlık "resm-i zemin ve hakk-ı karar"dır. İki ayrı vergi adıdır. Birincisine dönüm resmi de denir. Çift ve nim-çift olarak sınıflandırılanlara ek olarak ekilen topraklardan alınan vergidir. Hakk-ı karar genellikle tapu resmi ile aynıdır, ama resm-i tapu-i zemin bu tahrirde de verildiğine göre (bkz. not g) belki de yetkililerin resm-i zemin alınan toprakların kaydından aldıkları gelire işaret etmektedir.

g Resm-i tapu-i zemin ve zemin-i hane, ya da toprak ve bina tapularından alınan vergi.

h "cezalar ve diğer rüsum", köyden köye değişen çeşitli kalemleri bir araya getiriyor. En yaygın olanları: cürm ü cinayet, badihava, yâve, kaçgun, resm-i duhan, resm-i kışlak, resm-i otlak-i yürükan-i kışlakçıyan. İlk dördü bazı yasadışı işlerin cezalarıdır. Cürm ü cinayet ciddi suçların cezasıdır; badihava daha küçük suçların; yâve kaçak ya da başıboş hayvanlar için sipahiye ödenen resimdir; kaçgun ya da resm-i kaçgun, çobansız hayvanlar köy merası ya da tarlalara girdiği zaman alınır. Diğer resimler hayvan otlatma hakkı karşılığında ödenen rüsumdur. Resm-i duhan, göçebelerin yada köylü gençlerin gezerek hayvan otlattıkları alana göre verdikleri geçici bir vergidir. Bu gibi insanlara hariç-raiyyet denirdi. Resm-i kışlak, kış için ot ve su temin edilen toprağı kullanma hakkı için köylülerin ödediği vergidir. Bu resme kışlakiye de denirdi. Resm-i otlak-i yürükan-ı kışlakçıyan ise kış aylarında vadilerdeki meraları kullanan Türkmen göçebelerce ödenirdi. Bütün bu rüsum tahrir defterinde birleştirilmişti, bir köyün büyüklüğü ya da zenginliğinin nasıl ölçüldüğüne dair bir kalıp olup olmadığı ilk anda anlaşılmıyor. Terimler hakkında bkz. Barkan

(1943); İnalcık (1959), özellikle s. 595; ve İnalcık (ed, 1954: xxxiv)

i Bu vakalarda cürm ü cinayet ayrı bir kategori olarak alınmıştır. İlk rakam bunun haricindeki (bkz not h) bütün cezalardan elde edilen gelirdir, ikincisi ise cürm ü cinayetin bir mislidir, zira nısf-i (yarım) cürm ü cinayet adı altında verilmişti.

j Resm-i arusane, evlenme cüzdanı için verilirdi.

k Asiyab iki kategoride verilmekte, ancak neden ayrıldığı belirtilmemektedir.

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

İstanbul

Başbakanlık Arşivi:

Cevdet Tasnifi 28/23776, 28/23787

Ecnebi Defterleri 13/1, 16, 22, 26/1, 27, 28, 35

Hadariye Defterleri 2

İbnülemin Tasnifi (Maliye) 640, 762, 1189, 1924, 2854, 2969, 3797, 5659

Kâmil Kepeci Tasnifi 2866

Maliyeden Müdevver 76, 1459, 1522, 2772, 2825, 2947, 3457, 6004, 7028, 7266, 7534, 9842, 9848, 12809, 14556, 14672, 15169, 17901, 18199, 23308

Mühimme Defterleri 3-7, 26, 28-30, 38, 40, 44-45, 63-88, 99-100

Mühimme Zeyli Defterleri 6-11

Tapu-Tahrir Defterleri 148, 363, 366, 537

Londra

Public Record Office:

State Papers 97/13-21, 105/209, 105/332, 105/334-35

YAYINLANMIŞ KAYNAKLAR

Ahrweiler, Helene (1965). "L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations Turques," *Traveaux et Mémoires* 1, s. 1-204

—— (1977). "Istanbul, Carrefour des routes continentales et maritimes aux XVe-XIXe siècles," *Istanbul à la jonction des cultures balkaniques, méditerranéennes, slaves et orientales, aux XVIe-XIXe siècles* içinde, s. 9-26. Bükreş: Association Internationale d'Etudes du Sud-est Européen.

Akdağ, Mustafa (1963). *Celâli isyanları (1550-1603)*. Ankara: Ankara Üniversitesi.

—— (1966). "Celâli İsyanlarından Büyük Kaçgunluk, 1603-1606," *Tarih Araştırmaları Dergisi* 2, s. 1-49.

Akın, Himmet (1946). *Aydın oğulları Tarihi Hakkında bir Araştırma.* Ankara: Ankara Üniversitesi.

Aktepe, M. Münir (1955). "1727-1728 İzmir İsyanına dair Bazı Vesikalar," *Tarih Dergisi* 11, s. 71-98.

—— (1971). "İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi," *Tarih Dergisi* 25, s. 105-54.

—— (1972). "İzmir Şehri Osmanlı Devri Medreseleri Hakkında Ön Bilgi," *Tarih Dergisi* 26, s. 97-118.

—— (1973a). "İzmir'in Hisar veya Yakub-Bey Câmi'i," *Tarih Dergisi* 27, 84-98.

—— (1973b). "Osmanlı Devri İzmir Câmi'leri Hakkında Ön Bilgi-I," *Tarih Enstitüsü Dergisi* 3, s. 177-212.

—— (1973c). "Osmanlı Devri İzmir Câmi'leri Hakkında Ön Bilgi-II," *Tarih Enstitüsü Dergisi* 4, s. 91-152.

—— (1976). "İzmir Suları Çeşme ve Sebilleri ile Şadırvanları Hakkında Bir Araştırma," *Tarih Dergisi* 30, s. 135-78.

Alberi, Eugenio, ed.(1838-63). *Relazione degli ambasciatori Veneti al Senato.* 3. ser., c. 3. Floransa: Società Editrice Fiorentina.

Alexandrescu-Dersca, M. (1957). "Contribution à l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVIIIe siècle," *Studia et Acta Orientalia* 1, s. 13-37.

Ambrose, Gwylim (1931-32). "English Traders at Aleppo (1658-1756)," *Economic History Review*, o.s. 3, s. 246-67.

Anderson, Roger Charles (1952). *Naval Wars in the Levant, 1559-1853.* Liverpool: University Press.

Anderson, Sonia (1989). *An English Consul in Turkey: Paul Rycaut at Smyrna, 1667-1678.* Oxford: Clarendon Press.

Andreasyan, Hrand D. (1951-53). "Ermeni Seyyahı Polonyalı Simeon'un Seyehatnâmesi (1608-1619)," *Türkiyat Mecmuası* 10, s. 269-76.

—— (1963). "Bir Ermeni Kaynağına Göre Celâli İsyanları," *Tarih Dergisi* 13, s. 27-42

—— (1964). *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi, 1608-1619.* İstanbul: Baha Matbaası.

Ankori, Zvi (1959). *Karaites in Byzantium: The Formation Years, 970-1100.* New York: Columbia University Press.

—— (1975). "From Zudecha to Yahudi Mahallesi: The Jewish Quarter of Candia in the Seventeenth Century (A Chapter in the History of Cretan Jewry under Muslim Rule)," *Salo Wittmayer Baron Jubilee Volume* içinde. c. 1, s. 63-127. New York: Columbia University Press.

Argenti, Philip P. ed. (1934). *The Expedition of the Florentines to Chios (1599), Described in Contemporary Diplomatic Reports and Military Dispatches.* Londra: John Lane.

—— (1941). *Chius Vincta or the Occupation of Chios by the Turks (1566) and Their Administration of the Island (1566-1912)*. Cambridge: Cambridge University Press.

—— (1970). *The Religious Minorities of Chios: Jews and Roman Catholics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Arkin, Marcus (1960). "West European Jewry in the Age of Mercantilism: An Economic Interpretation," *Historia Judaica* 22, s. 85-103.

Arundell, Francis V.J. (1834). *Discoveries in Asia Minor*. Londra: R. Bently.

Asdrachas, Sp. I. (1970). "Aux Balkans du XVe siècle: Producteurs directs et marché," *Etudes Balkaniques* 6, s. 36-69.

Ashtor, Eliyahu (1976). "The Venetian Cotton Trade in Syria in the Latter Middle Ages," *Studi Medievali*. 3. ser., 17, s. 675-715.

Atay, M. Çınar (1978) *Tarih içinde İzmir*. İzmir: Tifset Basını ve Yayın Sanayii.

Aymard, Maurice (1962-63). "XVI. Yüzyılın Sonunda Akdeniz'de Korsanlık ve Venedik," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23, s. 219-38.

—— (1966). *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*. Paris: S.E.V.P.E.N.

Baer, Gabriel (1970). "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds," *International Journal of Middle East Studies* 1, s. 28-50.

Bakhit, M. A. (1982). "Sidon in Mamluk and Early Ottoman Times," *Journal of Ottoman Studies* 3, s. 53-68.

Barkan, Ömer-Lûtfi (1940-41). "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirler ve Hâkana Mahsus İstatistik Defterleri," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 2, s. 20-59, 214-47.

—— (1942)."İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler," *Vakıflar Dergisi* 2, s. 279-386.

—— (1943). *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları (Kanunlar)*. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası.

—— (1949-50). "Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'empire Ottoman," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11, s. 67-131.

—— (1951-52)."Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi." *Türkiyat Mecmuası* 10, s. 1-26.

—— (1955). "Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes Ottomanes des XVIe et XVIIe siècles," *Recueils de la Société Jean Bodin* 7, s. 289-310.

—— (1957)."Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'empire Ottoman au XVe et XVIe siècles," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 1, s. 9-36.

—— (1975). "Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in

the Economic History of the Near East," *International Journal of Middle East Studies* 6, s. 3-28.

Barkey, Karen; Linda T. Darling, Daniel Goffman, Fariba Zarinebaf-Shahr (1987). "Centralization Versus Autonomy: Was the Ottoman State Really in Control?" Twenty-First Annual Meeting of the Middle East Studies Association of North America'da sunulan bildiri. Baltimore, 14-17 Kasım.

Barnai, Jacob (1982). "The Settlement of the Jewish Community in İzmir in the Ottoman Period" (İbranice), *Pa'amin* 12, s. 47-58.

—— (1982a). "On the Jewish Community of Izmir in the Late Eighteenth and Early Nineteenth Century" (İbranice), *Tsiyyon* 47, 56-76.

—— (1982b). "The Jewish Community of İzmir in the Seventeenth Century" (İbranice). *Proceedings of the Eighth World Congress of Jewish Studies.* Division B: *The Period of the Bible*, s. 85-88. Kudüs.

—— (1987). "The Development of the Links between the Jews of Izmir and the Jews of Eretz Israel in the 17th-18th Centuries" (İbranice), *Shalem, Studies in the History of the Jews in Eretz-Israel* 5, s. 95-114.

Barnai, Jacob, Haim Gerber (1984). *The Jews in Izmir in the Nineteenth Century: Ottoman Documents from the Shar'i Court* (İbranice). Kudüs: Institute for Research on the Sephardi and Oriental Jewish Heritage.

Baron, Salo Wittmayer (1983). *A Social and Religious History of the Jews.* c. 18: *The Ottoman Empire, Persia, Ethiopia, India, and China.* New York: Columbia University Press..

Baron, Salo Wittmayer; Arcadius Kahan, et al. (1975). *Economic History of the Jews.* Nachum Gross (ed). New York: Schocken Books.

Baulant, Micheline (1953). *Lettres de négociants marseillais: Les frères Hermite (1570-1612).* Paris: A. Colin.

Bausani, Alessandro (1971). *The Persians from the Earliest Days to the Twentieth Century.* Çev. J. B. Donne. Londra: Elek.

Baykara, Tuncer (1964). "Kökboya," *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi* 14, s. 221-26.

—— (1974). *İzmir şehri ve tarihi.* İstanbul: Ege Üniversitesi Matbaası.

Beauvau, Henry de (1615). *Relation iournaliere du voyage du Levant.* Nancy: Iacob Garnich.

Bediz, D. (1935). *Izmir (Smyrna).* Würzburg: Inaugural diss., Münih.

Beldiceanu, Nicoara (1983). "Structures socio-économiques à Lemnos à la fin du XVIe siècle," *Turcica* 15, s. 247-66.

Bent, James Theodore, ed. (1893). *Early Voyages and Travels in the Levant.* I.- *The Diary of Master Thomas Dallam, 1599-1600.* II.- *Extracts from the Diaries of Dr. John Covel, 1670-1679.* Londra: Hakluyt Society.

Bergasse, Louis, ve G. Rambert (1954). *Histoire du commerce de Marseilles.* c. 4:

De 1599 à 1660, de 1660 à 1789. Paris: Librairie Plon.

Biegman, Nicolaas H. (1967). *The Turco-Ragusan Relationship according to the Firmâns of Murâd III (1575-1595) Extant in the State Archives of Dubrovnik.* Lahey: Mouton.

Bloom, Herbert I. (1937). *The Economic Activities of the Jews of Amsterdam in the Seventeenth and Eighteenth Centuries.* Port Washington, New York: Bayard Press.

Blount, Henry (1636). *A Voyage into the Levant.* 2. ed. Londra: Andrew Crooke.

Bowen, Harold, ve Hamilton Gibb. (1950). *Islamic Society and the West.* 2 cilt. New York: Oxford University Press.

Bowman, Steven B. (1985). *The Jews of Byzantium, 1204-1453.* Alabama: University of Alabama Press.

Braude, Benjamin (1979). "International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire, 1500-1650, A Study in Undevelopment," *Review* 1, s. 437-54.

—— (1982). "Foundation Myths of the *Millet* System," *Christians and Jews in the Ottoman Empire* içinde. Benjamin Braude and Bernard Lewis (ed). c. 1: *The Central Lands*, s. 69-88. New York: Holmes and Meier.

Braudel, Fernand (1972). *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II.* Çev. Siân Reynolds. 2 cilt. New York: Harper and Row.

—— (1973). *Capitalism and Material Life, 1400-1800.* Çev. Miriam Kochan. New York: Harper and Row.

—— (1984). *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century.* Çev. Siân Reynolds. c. 3: *The Perspective of the World.* New York: William Collins.

Braudel, Fernand, ve Ruggiero Romano (1951). *Navires et marchandises à l'entrée du port de Livourne, 1547-1611.* Paris: A. Conlin.

Braudel, Fernand; Pierre Jeannin; Jean Meuvret; Ruggiero Romano (1961). "Le déclin de Venise au XVIIéme siècle," *Aspetti e cause della decadenza economica Veneziana nel secolo XVII atti del convegno 27 Giugno-2 Luglio 1957 Venezia, isola di San Giorgio Maggiore*, s. 23-86. Venedik-Roma: Istituto per la collaborazione culturale.

Bruyn, Corneils de (1714). *Voyage au Levant...* Paris: Corneille Le Brun.

Buondelmonti, Christopher de. (1897). *Description des iles de l'archipel grec.* Çev. ve yorum Emile Legrand. Paris: Leroux.

Burian, Orhan (1951). "Türkiye Hakkında Dört İngiliz Seyahatnâmesi," *Belleten* 15, s. 223-45.

—— (1952a). "Interest of the English in Turkey as Reflected in English Literature of the Renaissance," *Oriens* 5, s. 209-29.

—— (1952b). ed. *The Report of Lello, Third English Ambassador to the Sublime Porte.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Cahen, Claude (1968). *Pre-Ottoman Turkey*. Londra: Sidgwick and Jackson.

Cahnman, Werner J. (1965). "Role and Significance of the Jewish Artisan Class," *Jewish Journal of Sociology* 7, s. 207-20.

Calendar of State Papers and Manuscripts Relating to English Affairs Existing in the Archives and Collections of Venice, and in Other Libraries of Northern Italy. Londra: Longman, 1864-1947.

Carayon, Auguste (1864). *Relations inédites des missions de la Société de Jésus à Constantinople*. Paris: E. Cudin.

Carter, Charles (1971). *The Western European Powers, 1500-1700*. Londra: Hodder and Stoughton [for] the Sources of History.

Carter, Francis W. (1972). *Dubrovnik (Ragusa): A Classic City-State*. Londra: Seminar Press.

Çetin, Atillâ (1979). *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Cezar, Mustafa (1965). *Osmanlı Tarihinde Levendler*. İstanbul: Çelikcilt Matbaası.

Chandler, Richard (1776). *Travels in Asia Minor*. Londra: J. Dodsley.

Chaudhuri, K. N. (1981). "The World-System East of Longitude 20°: The European Role in Asia, 1500-1750," *Review* 5, s. 219-45.

Chishull, Edmund (1747). *Travels in Turkey and Back to England*. Londra: W. Bowyer.

Cipolla, Carlo (1952). "The Decline of Italy: The Case of a Fully Matured Economy." *Economic History Review*. 2. ser., 5. s. 178-87.

Cochrane, Eric; Julius Kirschner (1975). "Deconstructing Lane's *Venice*," *Journal of Modern History* 45, s. 321-34.

Cohen, Amnon (1973). *Palestine in the Eighteenth Century: Patterns of Government and Administration*. Kudüs: Magnes Press, Hebrew University.

—— (1980). "New Evidence on Demographic Change: The Jewish Community in 16th Century Jerusalem," *Memorial Ömer Lütfi Barkan*. Robert Mantran (ed), s. 57-64. Paris: Librairie d'Amberique et d'orient Adrien Maissonneuve.

—— (1984). *Jewish Life under Islam: Jerusalem in the Sixteenth Century*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Cohen, Amnon; Bernard Lewis (1978). *Population and Revenue in the Towns of Palestine in the Sixteenth Century*. Princeton: Princeton University Press.

Cook, Michael A. (1972). *Population Pressure in Rural Anatolia: 1450-1600*. Londra: Oxford University Press.

—— ed. (1976). A *History of the Ottoman Empire to 1730*. Cambridge: Cambridge University Press.

Courmenin, Louis Deshayes, baron de (1632). *Voiage de Levant fait par le Commandement du Roy en l'année 1621 par Le Sr D.C.* 2. ed. Paris: A. Taupinart.

Croit, Chevalier de la [müstear i.] (1684). *Mémoires, contenans diverses relations*

très curieuses de l'empire Othoman. Paris.

Cunninghaın, Allan (1961). "Dragomania: The Dragomans of the British Embassy in Turkey," *Middle Eastern Affairs,* no. 2. Albert Hourani (ed). *St. Anthony's Papers* 11, s. 81-100.

Curtin, Philip D. (1984). *Cross-Cultural Trade in World History*. Cambridge: Cambridge University Press.

Cvetkova, Bistra (1966). "Le service des *celep* et le ravitaillement en bétail dans l'empire Ottoman (XVe-XVIIIes)," *Etudes Historiques* 3, s. 145-72.

—— (1970a). "Vie économique des villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siècles," *Revue des Etudes Islamiques* 38, s. 267-355.

—— (1970b). "Les *celep* et leur rôle dans la vie économique des balkans a l'époque Ottomane (XVe-XVIIIes). *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day* içinde. Michael A. Cook (ed), s. 172-92. Londra: Oxford University Pres.

—— (1970c). "Changements intervenus dans la condition de la population des terres bulgares (depuis la fin du XVe jusqu'au milieu du XVIIe siécle)." *Etudes Historiques* 5, s. 291-318.

Çizakça, Murat (1980a). "Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650," *Journal of Economic History* 40, s. 533-50.

—— (1980b). "A Short History of the Bursa Silk Industry (1500-1900)," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 23, s. 142-52.

Dalsar, Fahri (1960). *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik*. İstanbul: Sermet Matbaası.

Danişmend, İsmail Hami (1947-55). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. 4 cilt. İstanbul: Türkiye Yayınevi.

Dávid, Géza (1977). "The Age of Unmarried Male Children in the *Tahrir-Defters* (Notes on the Coefficient)," *Acta Orientalie Academiae Scicntiarum Hung.* 31, s. 347-57.

Davis, James C. (1970). *Pursuit of Power, Venetian Ambassadors' Reports on Turkey, France and Spain, 1560-1600*. New York: Harper and Row.

Davis, Ralph (1961a). "England and the Mediterranean, 1570-1670," *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England in Honour of R. H. Tawney* içinde. Frederick Jack Fisher (ed), s. 117-37. Cambridge: Cambridge University Press.

—— (1961b). "Influence de l'Angleterre sur le déclin de Venise au XVIIème siècle," *Aspetti e cause della decadenza economica Veneziana nel secolo XVII atti del convegno 27 Guigno-2 Luglio 1957 Venezia, isola di San Giorgio Maggiore* içinde. s. 185-235. Venedik-Roma: Instituto per la collaborazione culturale.

—— (1962). *The Rise of the English Shipping Industry*. Londra: Macmillan.

—— (1967). *Aleppo and Devonshire Square: English Traders in the Levant in the Eighteenth Century*. Londra: Macmillan.

—— (1970). "English Imports from the Middle East, 1580-1780," *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day* içinde. Michael A. Cook (ed), s. 193-206. Londra: Oxford University Press.

—— (1973). *The Rise of the Atlantic Economies*. Londra: Weidenfeld and Nicolson.

Delaville la Roulx, J. M. A. (1910). "L'occupation chrétienne à Smyrne, 1344-1402." *Melanges sur l'Ordre de Saint-Jean de Jerusalem*. Paris.

Dewdney, J. C. (1971). *Turkey: An Introductory Geography*. New York: Praeger.

Duncan, T. Bentley (1975). "Niels Steensgaard and the Europe-Asia Trade of the Early Seventeenth Century," *Journal of Modern History* 47, s. 512-18.

Eale, Peter (1959). "The Commercial Development of Ancona, 1479-1551." *Economic History Review* 12, s. 28-44.

Emmanuel, Isaac Samuel (1935). *Histoire de l'industrie des tissues des Israélites de Salonique*. Lozan: Universite de Lausanne.

—— (1936). *Histoire des Israélites de Salonique*.

Encyclopaedia of Islam (1960). Yeni ed. Leiden: E. J. Brill.

Encyclopedia Judaica (1971). Kudüs: Macmillan.

Epstein, Mark Alan (1980). *The Ottoman Jewish Communities and Their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Freiburg: Klaus Schwarz.

—— (1982). "Leadership of the Ottoman Jews in the Fifteenth and Sixteenth Centuries," *Christians and Jews in the Ottoman Empire* içinde. Benjamin Braude ve Bernard Lewis (ed). c. 1: *The Central Lands*, s. 101-16. New York: Holmes and Meier.

Epstein, Mortimer (1908). *The English Levant Company: Its Foundation and Its History to 1640*. Londra: Routledge.

Erder, Leila T. (1975). "Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century," *Middle Eastern Studies* 11, s. 294-99.

Erder, Leila T.; Suraiya Faroqhi (1980). "The Development of the Anatolian Urban Network during the Sixteenth Century," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 23, 265-303.

Ergenç, Özer (1982). "Osmanlı Klâsik Dönemindeki 'Eşraf ve A'yan' Üzerine Bazı Bilgiler," *Journal of Ottoman Studies* 3, s. 105-13.

Erinç, Sırrı; Necdet Tunçdilek (1952). "The Agricultural Regions of Turkey," *Geographical Review* 42, s. 179-203.

Evliya Çelebi (1935). *Seyahatnâme*. 9 cilt. İstanbul: Devlet Matbaası.

Faroqhi, Suraiya (1972). "Notes on the Production of Cotton and Cotton Cloth in XVIth and XVIIth Century Anatolia," *Journal of European Economic History* 8, s. 405-17.

—— (1977). "Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century, I." *Turcica* 9, 161-95.

—— (1979a). "Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century, II." *Turcica* 11, 103-53.

—— (1979b). "Sixteenth Century Periodic Markets in Various Anatolian Sancaks: İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın, and Menteşe," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 22, s. 32-80.

—— (1979-80). "İstanbul'un İaşesi ve Tekirdağ-Rodoscuk Limanı (16.-17. yüzyıllar)," *METU Studies in Development*, özel sayı 2, s. 139-54.

—— (1980). "Textile Production and the Arab Provinces: Geographic Distribution and Internal Trade (1560-1650)." *Journal of Ottoman Studies* 1, s. 61-83.

—— (1982). "Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries." *International Journal of Middle East Studies* 14, s. 523-39.

—— (1983a). "Die Osmanische Handelspolitik des Frühen 17. Jahrhunderts zwischen Dubrovnik und Venedik," *Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789: Konflikt, Entspannung und Austausch*. Viyana: Verlag für Geschichte und Politik, s. 207-22.

—— (1983b). "'Zaviye' Accounts: The Significance for the Social and Economic History of Rural Anatolia." Middle East Studies Association of North America toplantısında sunulan bildiri. Chicago, Kasım.

—— (1984). *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*. Cambridge: Cambridge University Press.

—— (1986a). "Coffee and Spices: Official Ottoman Reactions to Egyptian Trade in the Later Sixteenth Century." *Festschrift für Andreas Tietze, 76. Band, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* içinde. s. 87-93. Viyana: Institutes für Orientalistik.

—— (1986b). "Long-Term Change and the Ottoman Construction Site: A Study of Builders' Wages and Iron Prices," *Journal of Turkish Studies* 10, s. 111-25.

—— (1986c). "Political Initiatives 'From the Bottom Up' in the Sixteenth- and Seventeenth-Century Ottoman Empire: Some Evidence for Their Existence." *Sonderdruck aus Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte in memoriam Vanco Boskov* içinde. Hans Georg Majer (ed). s. 24-33. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

—— (1986d). "The Venetian Presence in the Ottoman Empire (1600-1630)," *Journal of European Economic History* 22, s. 345-84.

—— (1986e). "Town Officials, *Timar*-Holders, and Taxation: The Late Sixteenth-Century Crisis as Seen from Çorum," *Turcica* 18, s. 53-82.

—— (1987a). "Agriculture and Rural Life in the Ottoman Empire (1500-1878)," *New Perspectives on Turkey* 1, s. 3-34.

—— (1987b). "Political Tensions in the Anatolian Countryside Around 1600: An Attempt at Interpretation," *Türkische Miszellen: Robert Anhegger Festschrift*. Jean-Louis Bacqué-Grammont, Barbara Fleming, Macit Gökberk, İlber Ortaylı (ed). s. 117-30. Istanbul: Editions Divet Press.

Fekete, Lajos (1955). *Die Siyakat-Schrift in der Türkische Finanzverwaltung*. 2 cilt. Budapeşte: Akademiai Kiedo.

Ferrier, R. W. (1973). "The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries," *Economic History Review* 26, 2. ser., s. 38-62.

Fisher, Frederick Jack (1969). "London's Export Trade in the Early Seventeenth Century," *The Growth of English Overseas Trade in the Seventeenth Century* içinde. Walter Edward Minchinton (ed), s. 64-77. Londra: H. M. Stationary Office.

Fissel, Mark Charles; Daniel Goffman (1987). "Viewing the Scaffold from Istanbul: The Bendysh-Hyde Affair, 1647-1651" Western Conference on British Studies toplantısında sunulan bildiri. Lincoln, Nebraska, 29-31 Ekim.

Fleischer, Cornell H. (1986). *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*. Princeton: Princeton University Press.

Frances, E. (1962). "La féodalité byzantine et la conquête turque." *Studia et Acta Orientalia* 4. s. 62-90.

Franco, Moïse (1897). *Essai sur l'histoire des Israélites de l'empire Ottoman depuis les origins jusqu'à nos jours*. Paris: A. Durlacher.

Frangakis-Syrett, Elena (1986). "The Commerce of Izmir in the Eighteenth Century (1695-1820)." Doktora tezi, London University.

—— (1988). "Trade between Ottoman Empire and Western Europe: The Case of Izmir in the Eighteenth Century," *New Perspectives on Turkey* 2, s. 1-18.

Galanté, Abraham (1932). *Turcs et Juifs, Etude historique et politique*. İstanbul: Haim, Rozio.

—— (1935a). *Nouveaux Documents sur Sabbetai Sevi: Organisation et us et coutumes de ses adeptes*. İstanbul: Société Anonyme de Papeterie et d'Imprimerie (Fratelli Haim).

—— (1935b). *Histoire des Juifs de Rhodes, Chio, Cos etc*. İstanbul: Société Anonyme de Papeterie et d'Imprimerie (Fratelli Haim).

—— (1937). *Histoire des Juifs d'Anatolie*. c. 1: *Les Juifs d'İzmir (Smyrne)*. İstanbul: M. Babok.

—— (1939). *Histoire des Juifs d'Anatolie*. c. 2. İstanbul: M. Babok.

—— (1941). *Histoire des Juifs d'Istanbul, depuis la prise de cette ville, en 1453, par Fatih Mehmet jusqu'a nos jours*. 2 cilt. İstanbul: Hüsnütabiat.

Geanakoplos, Deno (1975). "Byzantium and the Crusades, 1354-1453," *A History of the Crusades* içinde. Kenneth Setton (ed). c. 3: *The Fourteenth and Fifteenth Centuries*. Harr W. Hazard (ed), s. 69-103. Madison: University of Wisconsin Press.

Georgiades, Demetrius (1885). *Smyrne et l'Asie Mineure au point de vue économie et commercial*. Paris: Chaix.

Gerber, Haim (1981). "*Sharia, Kanun*, and Custom in the Ottoman Law: The Court Records of Seventeenth-Century Bursa," *International Journal of Turkish Studies* 2, s. 131-47.

—— (1986). "Jewish Tax-Farmers in the Ottoman Empire in the 16th and 17th Centuries," *Journal of Turkish Studies* 10, s. 143-54.

—— (1988). *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*. Kudüs: Hebrew University.

Glamann, Kristof (1974). "European Trade, 1500-1750," *The Fontana Economic History of Europe* içinde. Carlo Cipolla. (ed), c. 3: *The Sixteenth and Seventeenth* Centuries, s. 427-526. Londra: Collins.

Glazebrook, Nathan (1982). *Journey to Kars: A Modern Traveller in the Ottoman Lands*. New York Holt, Rinehart, and Winston.

Goffman, Daniel (1982). "The Jews of Safed and the Maktu' System in the Sixteenth Century: A Study of Two Documents from the Ottoman Archives," *Journal of Ottoman Studies* 3, s. 81-90.

—— (1985). "Izmir as a Commercial Center: The Impact of Western Trade on an Ottoman Port, 1570-1650." Doktora tezi, University of Chicago.

—— (1986)."The Capitulations and the Question of Authority in Levantine Trade," *Journal of Turkish Studies* 10, s. 155-61.

—— (1993). "The Ottoman Role in Patterns of Commerce in Aleppo, Chios, Dubrovnik, and Istanbul (1600-1650)," *Decision Making and Change in the Ottoman Empire* içinde. Caesar E. Farah (ed). Kirksville, Missouri: The Thomas Jefferson Univ. Press, s. 139-48.

Goldman, Israel M. (1970). *The Life and Times of Rabbi ibn Abi Zimra: A Social, Economic and Cultural Study of Jewish Life in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries as reflected in the Responsa of the RDBZ*. New York: Jewish Theological Seminary of America.

Goodblatt, Morris S. (1952). *Jewish Life in Turkey in the XVIth Century as Reflected in the Legal Writings of Samuel De Medina*. New York: Jewish Theological Seminary of America.

Gökçen, İbrahim, ve Çağatay Uluçay (1939). *Manisa tarihi*. İstanbul: Manisa Halkevi Yayınlarından.

Göllner, Charles (1968). *Turcica, Die Europäschen Türkendrucke des XVI Jahrhunderts*. c. 2: 1551-1600. Bucharest-Baden: Editura Academiei.

Gözenç, Selami (1977). "Küçük Menderes Havzasında Arazi Kullanılışının Tarihi Temelleri ve Halihazır Arazinin Değer Bakımından Sınıflandırılması," *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi* 22, s. 127-41.

Grassby, R. (1960). "Social Status and Commercial Enterprise under Louis XIV," *Economic History Review* 2.13, s. 19-38.

Griswold, William James (1983). *The Great Anatolian Rebellion, 1000-1020/1591-1611.* Berlin: Klaus Schwarz.

Groot, A. H. de. (1978). *The Ottoman Empire and the Dutch Republic: A History of the Earliest Diplomatic Relations, 1610-1630.* Leiden: Nederlands Historish-Archaeologisch Instituut.

—— (1987). "The Dutch Nation in Istanbul, 1600-1985: A Contribution to the Social History of Beyoğlu," *Anatolica* 14, s. 131-50.

Grunebaum-Ballin, P. (1968). *Joseph Naci, duc de Naxos.* Lahey: Mouton.

Guilmartin, John Francis, Jr. (1974). *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century.* Cambridge: Cambridge University Press.

Güçer, Lütfi (1949-50a). "Le commerce interieur des céréales dans l'empire Ottoman pendant la seconde moitié du XVIéme siècle," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11, s. 163-88.

—— (1949-50b). "Le probleme de l'approvisionnement d'Istanbul en céréales vers le milieu du XVIIéme siècle," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 11, s. 153-62.

—— (1951-52). "XVI. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı İmparatorluğu Dahilinde Hububat Ticaretinin Tabi Olduğu Kayıtlar," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 13, s. 79-98.

—— (1962-63). XV-XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23, s. 97-143.

—— (1964). *XVI-XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler.* İstanbul: Sermet Matbaası.

Hacker, Joseph R. (1982). "Ottoman Policy toward the Jews and Jewish Attitudes toward the Ottomans during the Fifteenth Century," *Christians and Jews in the Ottoman Empire* içinde. Benjamin Braude and Bernard Lewis (ed). c. 1: *The Central Lands*, s. 117-25. New York: Holmes and Meier.

—— (1986). "The Impact of the 'Sürgün'-System on Jewish Society in the Ottoman Empire in the 15th-17th Centuries." Fourth International Congress for the Economic and Social History of Turkey (1071-1922). Münih, 4-8 Ağustos.

Hakluyt, Richard (1904). *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation.* 12 cilt. Glasgow: James MacLehose.

Hammer-Purgstall, Joseph von (1827-35). *Geschichte des Osmanichen Reiches.* 10 cilt. Pest: C. A. Hartleben.

Hattox, Ralph S. (1985). *Coffee and Coffeehouses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Near East.* Seattle: Near Eastern Publications, University of Washington.

Hauser, Henri (1933). "The Characteristic Features of French Economic History from the Middle of the Sixteenth to the Middle of the Eighteenth Centuries," *Economic History Review* 1, s. 257-72.

Haynes, Jonathan. (1986). *The Humanist as Traveler: George Sandys's 'Relation of a Journey begun An: Dom: 1610'.* Rutherford: Farleigh Dickinson University Press.

Heers, Jacques (1961). *Gênes au XVe siècle: activité économique et problemes sociaux.* Paris: S.E.V.P.E. N.

Heers, Marie Louise (1954). "Les Génois et le commerce de l'alun à la fin du moyen-âge," *Revue d'Histoire Economique et Sociale* 32, s. 31-53.

Hess, Andrew (1972). "The Battle of Lepanto and Its Place in Mediterranean History," *Past and Present* 57, s. 53-73.

Hexter, Jack H. (1972). "Fernand Braudel and the Monde Braudellian," *Journal of Modern History* 44, s. 480-539.

Heyd, Uriel (1953). "The Jewish Communities of Istanbul in the XVIIth Century," *Oriens* 6, s. 299-314.

—— (1960). *Ottoman Documents on Palestine, 1552-1615.* Oxford: Clarendon Press.

—— (1963). "Moses Hamon, Chief Jewish Physician to Sultan Süleyman the Magnificent," *Oriens* 16, s. 152-70.

—— (1975). "Turkish Documents Concerning the Jews of Safed in the Sixteenth Century," *Studies on Palestine during the Ottoman Period* içinde. Moshe Mo'az (ed), s. 111-18. Kudüs: Magnes Press.

Heyd, Wilhelm von (1959). *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge.* 2 c. Amsterdam: A. M. Hakkert.

Hicks, John (1969). *A Theory of Economic History.* Oxford: Clarendon Press.

Hinz, Walther (1955). *Islamische Masse und Gewichte: Umgerechnet ins Metriche System.* Leiden: E. J. Brill.

Holt, Peter Malcolm; Ann K. S. Lambton; Bernard Lewis, ed. (1970). *The Cambridge History of Islam.* Cambridge: Cambridge University Press.

Homsy, Basile (1956). *Les capitulations et la protection des chrétiens au Proche-Orient aux XVIe, XVIIIe siécles.* Paris: Harissa.

Horniker, Arthur Leon (1942). "William Harborne and the Beginning of Anglo-Turkish Diplomatic and Commercial relations," *Journal of Modern History* 14, s 289-316.

—— (1946)."Anglo-French Rivalry in the Levant from 1583 to 1612," *Journal of Modern History* 18, 289-305.

Howard, Douglas A. (1988). "Ottoman Historiography and the Literature of 'Decline' of the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Journal of Asian History* 22, s. 52-77.

Issawi, Charles (1970). "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route," *International Journal of Middle East Studies* 1, s. 18-27.

İnalcık, Halil (1954). "Ottaman Methods of Conquest," *Studia Islamica* 2, s. 112-22.

—— (1959). "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsûmu," *Belleten* 23, 575-610.

—— (1960a)."Bursa and the Commerce of the Levant," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 3, 131-47.

—— (1960b). "Bursa: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar," *Belleten* 24, s. 45-102.

—— (1965). "Adâletnameler," *Belgeler. Türk Tarih Belgeleri Dergisi* 2, s. 49-145.

—— (1969a)."Capital Formation in the Ottoman Empire," *Journal of Economic History* 19, s. 97-140.

—— (1969b). "Süleyman the Lawgiver," *Archivum Ottomanicum* 1, s. 105-38.

—— (1970)."The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy," *Studies in the Economic History of the Ottoman Empire from the Rise of Islam to the Present Day* içinde. Michael A. Cook (ed), s. 207-18. Londra: Oxford University Press.

—— (1973).*The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*. Çev. Norman Itzkowitz ve Colin Imber. Londra: Weidenfeld and Nicolson.

—— (1978a). "The Ottoman Decline and Its Effects upon the Reaya," *Aspects of the Balkans, Continuity and Change. Contributions to the International Balkan Conference held at UCLA, 22-28 October 1969* içinde. s. 338-54. Henrik Birnbaum and Speros Vryonis, Jr. Lahey: Mouton, 1972. İnalcık, Halil. *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*'de tekrar basım. Londra: Variorun Reprints.

—— (1978b). "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Firearms in the Middle East," *War, Technology, and Society in the Middle East* içinde. Vernon J. Parry and M. E. Yapp (ed), s. 195-217. Londra: Oxford University Press, 1975. İnalcık, Halil .*The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*'de tekrar basım. Londra: Variorum Reprints.

—— (1977)."Centralization and Decentralization in Ottoman Administration," *Studies in Eighteenth-Century Islamic History* içinde. Thomas Naff ve Roger Owens (ed), s. 27-52. Carbondale, Illinois: Southern Illinois University Press.

—— (1978c)."Impact of the *Annales* School on Ottoman Studies and New Findings," *Review* 1, s. 69-96.

—— (1978d)."Ottoman Policy and Administration in Cyprus after the Conquest," İnalcık,

Halil. *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*'de tekrar basun. Londra: Variorum Reprints.

—— (1979). "The Question of the Closing of the Black Sea Under the Ottomans," *Archeion Pontou* 35, s. 74-110.

—— (1979-80). "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü," *ODTÜ Gelişme Dergisi/METU Studies in development*, özel sayı 2, s. 1-65

—— (1980). "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700." *Archivum Ottomanicum* 6, s. 283-337.

—— (1982). "Rice Cultivation and the Çeltükçi-Re'âyâ System in the Ottoman Empire," *Turcica* 14, s. 69-141.

—— (1983a). "'Arab' Camel Drivers in Western Anatolia in the Fifteenth Century," *Revue d'Histoire Maghrebine* 31-32, s. 255-70.

—— (1983b). "Introduction to Ottoman Metrology," *Turcica* 15, s. 311-48.

—— (1984). "Yük (Hin l) in Ottoman Silk Trade, Mining, and Agriculture," *Turcica* 16, s. 131-53.

—— (1954). ed. *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

İnalcık, Halil; Mevlûd Oğuz (1978). *Gazavât-i Sultân Murâd b. Mehemmed Hân: İzlâdi ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim 'Gazavâtnâme'*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

İnan, Afet (1960). "Tarih Boyunca İzmir şehri ve Halkı Hakkında Kısa Bilgiler," *Tarih üzerine İnceleme ve Makaleler* içinde. s. 256-65. Ankara.

İslamoğlu, Huri; Suraiya Faroqhi (1979). "Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth-Century Anatolia," *Review* 3, s. 401-36.

İslamoğlu, Huri; Çağlar Keyder (1977). "Agenda for Ottoman History," *Review* 1, 31-55.

İzmir Şehir Rehberi (1981). İzmir: Harita Genel Müdürlüğü Matbaası.

Jacoby, D. (1961). "The Jews in Chios under Genoese Rule (1346-1566)," *Zion* 26, s. 180-97.

Jeannin, Pierre (1975). "The Sea-borne and the Overland Trade Routes of Northern Europe in the XVIth and XVIIth Centuries," *Journal of European Economic History* 11, s. 5-59.

Jennings, Ronald C. (1973). "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri," *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 16, s. 168-216.

—— (1975). "The Office of Vekil (Wakil) in 17th Century Sharia Courts," *Studia Islamica* 42, s. 147-69.

—— (1976a). "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum," *International Journal of Middle East Studies* 7, s. 21-57.

—— (1976b). "Firearms, Bandits, and Gun-Control: Some Evidence on Ottoman Policy towards Firearms in the Possession of Reaya, from Judicial Records of Kayseri, 1600-1627." *Archivum Ottomanicum* 6, s. 229-58.

—— (1978). "Kadi, Court and Legal Procedure in Seventeenth-Century Ottoman Kayseri," *Studia Islamica* 48, s. 133-72.

—— (1979). "Limitations of the Judicial Powers of the Kadi in Seventeenth-Century Ottoman Kayseri," *Studia Islamica* 50, s. 151-84.

Johnson, Douglas L. (1969). *The Nature of Nomadism: A Comparative Study of Pastoral Migrations in Southwestern Asia and Northern Africa.* Chicago: Department of Geography, University of Chicago.

Kahane, Henry R.; Renée and Andreas Tietze (1958). *The Lingua Franca in the Levant.* Urbana, Illinois: University of Illinois Press.

Káldy-Nagy, J. (1965). "Names of Merchandises in a Mediterranean Turkish Customs Register," *Acta Orientalie Academiae Scientiarum Hung.* 18, s. 299-304.

—— (1968). "The Administration of the Sanjaq Registrations in Hungary." *Acta Orientalie Academiae Scientiarum Hung.* 21, 181-223.

—— (1977). "The First Centuries of the Ottoman Military Organization." *Acta Orientalie Academiae Scientiarum Hung.* 31, s. 147-83.

Kampman, Arie Abraham (1959). "XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Hollandalılar." *Belleten* 23, s. 513-23.

Kasaba, Reşat (1987). "Incorporation of the Ottoman Empire, 1750-1820," *Review* 10, s. 805-47.

—— (1988a). *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century.* Albany: State University of New York Press.

—— (1988b). "Was There a Compradore Bourgeoisie in Mid-Nineteenth-Century Western Anatolia?" *Review* 11, s. 215-28.

Kâtip Çelebi (1957). *The Balance of Truth.* Çev. G. L. Lewis. Londra: George Allen and Unwin.

Keleş, Ruşen (1972). *İzmir mMahalleleri (Bir Tiplcştirme Örneği).* Ankara: Sosyal Bilimler Derneği Yayınları.

Kenaani, Y. (1933-34). "Economic Life in Safed and Its Surroundings during the Sixteenth and the First Half of the Seventeenth Centuries" (İbranice), *Tsiyyon* 6, s. 172-217.

Kevonian, Keram (1975). "Marchands arméniens au XVIIe siècle: A propose d'un livre arménien publié a Amsterdam en 1699," *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* 16, s. 199-244.

Keyder, Çağlar (1976). "The Dissolution of the Asiatic Mode of Production," *Economy and Society* 5, s. 178-95.

Korkut, Cevat; Erol Tümertekin (1964). "İzmir şehrinde nüfus dağılışı." *İstan-*

bul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi 14, s. 123-31.

Kunt, İ. Metin (1982). "Transformation of Zimmi into Askeri," *Christians and Jews in the Ottoman Empire* içinde. Benjamin Braude and Bernard Lewis (ed), c. 1: *The Central Lands*, s. 55-67. New York: Holmes and Meier.

—— (1983). *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650.* New York: Columbia University Press.

Kurat, Akdes Nimet (1953). *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Kütükoğlu, Mübahat S. (1968). "XVIII. Yüzyılda İngiliz ve Fransız Korsanlık Hareketlerinin Akdeniz Ticareti Üzerinde Etkileri," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 2.12, s. 57-71.

—— (1974). *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri, I (1580-1838).* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Lane, Frederic C. (1958)."Economic Consequences of Organized Violence." *Journal of Economic History* 18, s. 401-17.

—— (1968). "The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence of Its Revival in the Sixteenth Century," *Crisis and Change in the Venetian Economy* içinde. Brian Pullan (ed), s. 47-58. Londra: Methuen.

—— (1973). *Venice: A Maritime Republic.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Le Roy Ladurie, Emmanuel (1974). *The Peasants of Languedoc.* Çev. John Day. Urbana, Illinois: University of Illinois Press.

Lemerle, Paul (1957). *L'émirat d'Aydın, Byzance et l'Occident: Recherches sur 'La Geste d'Umur Pacha'.* Paris: Presses Universitaires de France.

Leveen, Jacob (1948). "An Eyewitness Account of the Expedition of the Florentines against Chios in 1599," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 12, s. 542-54.

Lewis, Bernard (1952). *Notes and Documents from the Turkish Archives: A Contribution to the History of the Jews in the Ottoman Empire.* Kudüs: Israel Oriental Society.

—— (1954). "Studies in the Ottoman Archives I," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 16, s. 469-501.

—— (1984). *The Jews of Islam.* Princeton: Princeton University Press.

Lithgow, William (1632). *The Totall Discourse, of the Rare Adventures, and Painefull Peregrinations of Long Nineteene Yeares Travayles, to the Most Famous Kingdoms in Europe, Asia, and Affrica.* Londra: J. Okes.

Lopes, R. (1964). "Market Expansion: The Case of Genoa" *Journal of Economic History* 24, s. 445-64.

Lowry, Heath (1977). "The Ottoman *Tahrir Defters* as a Source for Urban Demographic History: The Case Study of Trabzon (ca. 1486-1583)." Doktora tezi, University of California at Los Angeles.

—— (1981). "The Ottoman Liva Kanunnames Contained in the Defter-i Hakanî," *Journal of Ottoman Studies* 2, s. 43-74.

—— (1986)."The Ottoman Tahrir-Defterleri as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations." Fourth International Congress on the Social and Economic History of Turkey (1071-1922)'de sunulan bildiri. Münih, 4-8 Ağustos.

Mantran, Robert (1962). *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle*. Paris: Librairie d'Amberique et d'Orient Adrien Maisonneuve.

—— (1977)."Centralisation administrative et financière. Problèmes du ravitaillement d'Istanbul aux XVIIe et XVIIIes," *Istanbul a la jonction des cultures balkaniques, méditerranéennes, slaves et orientales, aux XVIe-XIX siècles* içinde. s. 59-68. Association Internationale d'Etudes du Sud-est Européen.

—— (1982). "Foreign Merchants and the Minorities in Istanbul during the Sixteenth and Seventeenth Centuries," *Christians and Jews in the Ottoman Empire* içinde. Benjamin Braude, Bernard Lewis (ed). c.1, s. 127-37. New York: Holmes and Meier.

Masson, Paul (1911). *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe*. Paris: Hachette.

Masters, Bruce (1987). "Trading Diasporas and 'Nations": The Genesis of National Identities in Ottoman Aleppo." *International History Review* 9, s. 345-67.

—— (1988). *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*. New York: New York University Press.

McGowan, Bruce (1969). "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)," *Archivum Ottomanicum* 1, s. 139-96.

—— (1981). "The Study of Land and Agriculture in the Ottoman Provinces within the Context of an Expanding World Economy in the 17th and 18th Centuries," *International Journal of Turkish Studies* 2, s. 57-63.

—— (1981). *Economic Life in Ottoman Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Meinardus, Otto F. A. (1973). "Testimonies to the Economic Vitality of Balat, the Mediaeval Miletus," *Belleten* 37, s. 289-309.

Ménage, V. L. (1980). "The English Capitulations of 1580: A Review Article," *International Journal of Middle East Studies* 12, s. 373-83.

Millard, Annie Mary (1956). "The Import Trade of London, 1600-1640." Doktora tezi, University of London.

Minchinton, Walter Edward, ed. (1969). *The Growth of English Overseas Trade in the Seventeenth Century*. Londra: Newton.

Mirkovich, Nicholas (1943). "Ragusa and the Portuguese Spice Trade," *Slavonic and East European Review* 21, s. 174-87.

Missir Reggio Mamchi di Lusignano, Livio (1985). *Epitaphier des grandes familles Latines de Smyrne*. c. 2: *Les pierres tombales de l'église française Saint-Polycarpe*. Brüksel: Dembla.

Mousnier, Roland (1945). *La vénalité des offices sous Henri IV et Louis XIII*. Rouen: Editions Maugard.

Moryson, Fynes (1907). *An Itinerary: Containing His ten Yeeres Travell through the Twelve Dominions of Germany, Bohmerland, Sweitzerland, Netherlands, Denmarke, Poland, Itally, Turky, France, England, Scotland and Ireland*. 4 cilt. Glasgow: J. MacLehose.

Murphey, Rhoads (1979). "Functioning of the Ottoman Army under Murad IV (1623-1639/1032-1049): Key to the Understanding of the Relationship between Center and Periphery in Seventeenth-Century Turkey." Doktora tezi, University of Chicago.

Nehama, Joseph (1935-59). *Histoire des Israélites de Salonique*. 5 cilt. Selanik: Emmanuel Sfakianakis.

Nezihi, Raif (1926). *İzmir'in Tarihi*. İzmir.

Nicolay, Nicolas de. (1585). *The Navigations, Peregrinations and Voyages, Made into Turkie by Nicholas Nicholay*. Çev. T. Washington the Younger. Londra: T. Dawson.

North, Douglass C., Robert Paul Thomas (1970). "An Economic Theory of the Growth of the Western World," *Economic History Review*. 2. ser., 23, s. 1-17.

—— (1973). *The Rise of the Western World: a New Economic History*. Cambridge: Cambridge University Press.

—— (1975). "Comment," *Journal of Economic History* 35, s. 18-19.

Oikonomos, Konstantin S. (1868). *Etude sur Smyrne*. Çev. Bonaventure F. Slaars. İzmir: B. Taitikian.

Olson, Robert W. (1976). "The Sixteenth Century 'Price Revolution' and Its Effect on the Ottoman Empire and on Ottoman -Safavid Relations," *Acta Orientalia* 37, s. 45-55.

Orhonlu, Cengiz (1984)."İstanbul'da kayıkçılık ve kayık işletmeciliği," *Tarih Dergisi* 21 (1966) 109-34. *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*'da tekrar basım. Salih Özbaran (ed), s. 83-103. İzmir: Ticaret Matbaacılık T.A.Ş.

—— (1981). "Şehir Mimarları," *Journal of Ottoman Studies* 2, s. 1-30.

Ostrogorsky, George (1957). *History of the Byzantine State*. Çev. Joan Hussey. New Brunswick: Rutgers University Press.

Pakalın, Mehmet Zeki (1971). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 2. ed. 3 cilt. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Pamuk, Şevket (1987a). "Commodity Production for World-Markets and Relations of Production in Ottoman Agriculture, 1840-1913," *The Ottoman Empire and*

the World-Economy içinde. Huri İslamoğlu-İnan (ed), s. 178-202. Cambridge: Cambridge University Press.

—— (1987b). *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913.* Cambridge: Cambridge University Press.

Panzac, Daniel (1973). "La peste à Smyrne au XVIIIe siècle," *Annales* 28, s. 1071-93.

—— (1980). "Activité et diversité d'un grand port Ottoman: Smyrne dans la première moitié du XVIIIe siècle." *Memorial Ömer Lûtfi Barkan* içinde. Robert Mantran (ed), s. 159-64. Paris: Librairie d'Amberique et d'Orient Adrien Maisonneuve.

Paris, Robert (1957). *Histoire du commerce de Marseilles.* c. 5: *De 1660 à 1789, Le Levant.* Paris: Librarie Plon.

—— (1951). ed. *Histoire du commerce de Marseilles.* c. 5: *De 1480 à 1599,* Joseph Billioud and Raymond Collier. Paris: Librarie Plon.

Perjes, Géza (1970). "Army Provisioning, Logistics and Strategy in the Second Half of the 17th Century," *Acta Historica Academiae Scientarium Hung.* 16, s. 1-51.

Piri Reis (1926). *Piri Re'is Bahrije: Das Türkische Segelhandbuch für das mittellandische Meer vom Jahre 1521.* Çev. ve ed. Paul Kahle. Berlin: W. de Gruyter.

Pitcher, Donald Edgar (1972). *An Historical Geography of the Ottoman Empire from Earliest Times to the End of the Sixteenth Century.* Leiden: E. J. Brill.

Pococke, Richard (1811). "Dr. Pococke's Travels in the East," *A General Collection of the Best and Most Interesting Voyages and Travels in All Parts of the World* içinde. John Pinkerton (ed), c. 10, s. 406-770. Londra: Longman.

Podea, I. I. (1938). "A Contribution to the Study of Queen Elizabeth's Eastern Policy (1590-1593)," *Mélanges d'Histoire Générale II.* içinde. Constantin Marinescu (ed), s. 423-76. Bükreş.

Pullan, Brian, ed. (1968). *Crisis and Change in the Venetian Economy.* Londra: Methuen.

Purchas, Samuel (1905). *Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes.* 20 cilt. Glasgow: MacLahose.

Quataert, Donald (1986). "Ottoman Handicrafts and Industry, 1800-1914: A Reappraissal," *Osmanistische Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte in memoriam Vanco Boskov* içinde. Hans Georg Majer (ed), s. 128-34. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Ramsay, G.D. (1957). *English Overseas Trade during the Centuries of Emergence.* Londra: Macmillan.

Rapp, Richard T. (1975). "The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony," *Journal of Economic History* 35, s. 499-525.

Refik, Ahmet (Altınay) (1935). *16. Asırda İstanbul Hayatı, 1553-1591.* 2. ed. İstanbul: Devlet Basımevi.

Reychman, J.; Zajaczkowski, A. (1968). *Handbook of Ottoman-Turkish Diplomatics.* Çev. A. S. Ehrenkreutz. T.Halasi-Kun (ed). Lahey: Mouton.

Rhodes, Alexandre de. (1653). *Divers voyages et missions du P. Alexandre de Rhodes.* Paris: Chez S. Cramoisy.

Riedlmayer, Andras (1981). "Ottoman-Safavid Relations and the Anatolian Trade Routes: 1603-1618," *Turkish Studies Association Bulletin* 5, s. 7-10

Riemersma, Jelle C. (1950). "Government Influence on Company Organization in Holland and England (1550-1650)," *Journal of Economic History,* Ek 10, s. 31-39.

Rigault, Abel (1902). "Savary de Lancosme: Un épisode de la ligue à Constantinople (1589-1593)," *Revue d'Histoire Diplomatique* 16, s. 522-78.

Rivkin, Ellis (1971). *The Shaping of Jewish History: A Radical New Interpretation.* New York: Charles Scribner's.

Roberts, Lewes (1638). *The Merchants Mappe of Commerce: Wherein, the Universall Manner and Matter of Trade, Is Compendiously Handled.* Londra: Ralph Mabb.

Roe, Thomas (1740). *The Negotiations of Thomas Roe in His Embassy to the Ottoman Porte from the Year of 1621 to 1628 Inclusive.* Londra: S. Richardson.

Rosedale, H. G. (1904). *Queen Elizabeth and the Levant Company.* Londra: H. Frowde.

Roth, Cecil (1948). *The House of Nasi.* c. 1: *The Duke of Naxos.* Philadelphia: Jewis Publication Society of America.

Rothenberg, Gunther E. (1961)."Venice and the Uskoks of Senj: 1537-1618," *Journal of Modern History* 33, s. 148-56.

Rozanes, S. (1938). *History of the Jews in Turkey* (İbranice). c. 3: *1575-1640.* Sofya: Amichpat.

Rycaut, Paul (1680). *History of the Turkish Empire from the Year 1623 to the Year 1677...* Londra: J. Starkey.

Sahillioğlu, Halil (1968). "1763'de İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 2.8, s. 53-57.

—— (1968-69a). "XVII. Yüzyılın Ortalarında Sırmakeşlik ve Altın-Gümüş İşlemeli kumaşlarımız," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 3.16, s. 48-53.

—— (1968-69b). "Yabancı Gözüyle Türkler, Yahudiler, Ermeniler, Rumlar," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 3.15, s. 44-48.

—— (1970). "*Sivis* Year Crises in the Ottoman Empire", *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day* içinde. Michael A. Cook (ed), s. 230-52. Londra: Oxford University Press.

—— (1978). "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750)," *ODTÜ Gelişme Dergisi/Studies in Development,* özel sayı 1, s. 1-38.

Sanderson, John (1931). *The Travels of John Sanderson in the Levant, 1584-1602.* Sir William Forster (ed). Hakluyt Society. 2. ser., c. 67. Londra: Hakluyt Society.

Sandys, George (1621). A *Relation of a Journey Begun An: Dom: 1610.* 2. ed. Londra: W. Barrett.

Schechter, Solomon (1908). "Safed in the Sixteenth Century -A City of Legists and Mystics," *Studies in Judaism* içinde. 2. ser., s. 202-88. Philadelphia: Jewish Publication Society of America.

Schefer, Charles, ed. (1974). *Mémoires sur L'ambassade de France en Turquie, 1525-1770 par François Emmanuel Guignard, 1735-1821, Comte de Saint-Priest* .... 1877; tekrar basım: Paris.

Scholem, Gershom G. (1954). *Major Trends in Jewish Mysticism.* 3. ed. New York: Schocken Books.

—— (1973). *Sabbatai Şevi: The Mystical Messiah, 1626-1676.* Çev. R. J. Zwi Werblowsky. Princeton: Princeton University Press.

Schwarzfuchs, Simon (1962). "La décadence de la Galilée juive de XVIe siècle et la crise du textile au Proche Orient," *Revue du Etudes Juives* 121, s. 169-79.

Sella, Domenico (1957). "Les mouvements longs de l'industrie lainière à Venise aux XVIe et XVIIe siècles," *Annales* 12, s. 29-45.

Sertoğlu, Mithat (1976-77). "VI. Asırda İzmir," *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 16.16, s. 72-76.

Shaw, Ezel Kural (1972). "The Double Veil: Travelers' Views of the Ottoman Empire, Sixteenth through Eighteenth Centuries," *English and Continental Views of the Ottoman Empire, 1500-1800* içinde, s. 1-29. Los Angeles: Willam Andrews Clark Memorial Library, University of California.

Shaw, Stanford (1976). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey.* c. 1: *Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808.* Cambridge: Cambridge University Press.

Sherley, Anthony (1613). *His Relations of His Travels.* Londra: N. Butter and L. Bagset.

Shmuelevitz, Aryeh (1984). *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and Sixteenth Centuries: Administrtive, Economic, Legal and Social Relations as Reflected in the Responsa.* Leiden: E. J. Brill.

Skiliter, Susan A. (1977). *William Harborne and the Trade with Turkey, 1578-1582: A Documentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations.* Londra: Oxford University Press.

Sokol, Edward D. (1977). *Tamerlane.* Lawrence, Kansas: Coronado Press.

Soucek, Svat. (1975). "Certain Types of Ships in Ottoman-Turkish Terminology," *Turcica* 7, s. 233-49.

Spon, Jacob; George Wheler (1679). *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece et du*

Levant, fair aux années 1675. et 1676. Amsterdam: H. et T. Boom.

Steensgaard, Niels (1965). "Freight Costs in the English East India Trade, 1601-1657," *Scandinavian Economic History Review* 13, s. 143-62.

—— (1967). "Consuls and Nations in the Levant from 1570 to 1650," *Scandinavian Economic History Review* 15, s. 13-55.

—— (1970). "European Shipping to Asia, 1497-1700," *Scandinavian Economic History Review* 18, s. 1-11.

—— (1974). *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century.* Chicago: University of Chicago Press.

—— (1981). "Violence and the Rise of Capitalism: Frederic C. Lane's Theory of Protection and Tribute," *Review* 5, s. 247-73.

Stoianovich, Traian (1960). "The Conquering Balkan Orthodox Merchants," *Journal of Economic History* 20, s. 234-313.

—— (1966). "Le maïs dans les Balkans," *Annales* 21, s. 1026-40.

—— (1977). "Pour un modéle du commerce du Levant: Economie concurrentielle et économie de bazar, 1500-1800," *Istanbul a la jonction des cultures balkaniques méditerranéenes, slaves et orientales, au XVIe-XIXe siècles*, s. 189-248. Bükreş: Association Internationale d'Etudes du Sud-est Européen.

Suceska, Avdo (1968). "Die Entwicklung der Besteurung durch die Avarız-ı divaniye und die Tekâlif-i örfiye im Osmanischen Reich wahrend des 17. und 18. Jahrhunderts," *Sud-ost Forschungen* 27, s. 89-130.

Svoronos, Nicholas G. (1956). *Le Commerce de Salonique au XVIIIe siècle.* Paris: Presses Universitaires de France.

Tavernier, Jean Baptiste (1678). *Six Voyages through Turkey into Asia.* Londra.

Tenenti, Alberto (1967). *Piracy and the Decline of Venice, 1580-1615.* Çev. Janet and Brian Pullan. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Thevenot, Jean de (1971). *Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant.* Çev. A. Lovell. Tekrar bas., Londra: Farnborough, Gregg.

Todorov, Nikolai (1983). *The Balkan City, 1400-1900.* Seattle: University of Washington Press.

Tongas, Gerard (1942). *Les relations de la France avec l'empire Ottoman durant la première moitié du XVIIe siècle et l'ambassade a Constantinople de Philippe de Harlay, Comte de Césy (1614-1640).* Toulouse: F. Boisseau.

Tournefort, Joseph Pitton de (1727). *Relation d'un voyage du Levant.* 3 cilt. Lyon.

Tuncel, Bedrettin (1977). "L'âge des drogmans," *Istanbul a la jonction des cultures balkaniques, méditerranéennes, slaves et orientales, aux XVIe-XIXe siècles* içinde, s. 261-70. Bükreş: Association Internationale d'Etudes du Sud-est Européen.

Turan, Şerafettin (1966). "Sakız'ın Türk Hâkimiyeti Altına Alınması," *Tarih Araştırmaları Dergisi* 4, s. 173-99.

Uluçay, M. Çağatay (1942). *XVIInci Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilâtı.* İstanbul: Manisa Halkevi Yayınlarından.

—— (1944). *XVII. Asırda Sarıhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri.* İstanbul: Manisa Halkevi Yayınlarından.

Unat, Faik Reşit (1974). *Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1926-33). "Kıbrıs Fethi ile Lepant (İnebahtı) Muharebesi Sırasında Türk Devletile Venedik ve Müttefiklerinin Faaliyetine Dâir Bazı Hazine-i Evrak Kayıtları," *Türkiyat Mecmuası* 3, s. 257-92.

Ülker, Necmi (1974). "The Rise of Izmir, 1688-1740." Doktora tezi, University of Michigan.

—— (1981-82). "Batılı Gözlemcilere Göre XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir Şehri ve Ticarî Sorunları," *Tarih Enstitüsü Dergisi* 12, s. 317-54.

—— (1987). "The Emergence of Izmir as a Mediterranean Commercial Center for the French and English Interests, 1698-1740," *International Journal of Turkish Studies* 4, s. 1-37.

Vaughan, Dorothy M. (1954). *Europe and the Turk: A Pattern of Alliances, 1350-1700.* Liverpool: University Press.

Veinstein, Gilles (1976). "Âyân de la région d'Izmir et commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIe siècle)," *Etudes Balkaniques* 12, s. 71-83.

Vryonis, Speros, Jr. (1971). *The Decline of Medie al Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Ele enth through the Fifteenth Century.* Berkeley and Los Angeles: University of California Press.

Wallerstein, Immanuel (1974). *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century.* New York: Academic Press.

Watson, Andrew A. (1967)."Back to Gold—and Silver," *Economic History Re iew.* 2. ser., 22, s. 1-34.

Weber, Shirley Howard (1953). *Voyages and Travels in Greece, the Near East and Adjacent Regions Made Pre ious to the Year 1801.* Princeton: American School of Classical Studies at Athens.

Weinryb, Bernard D. (1973). *The Jews of Poland: A Social and Economic History of the Jewish Community in Poland from 1100 to 1800.* Philadelphia: Jewish Publication Society of America.

Werblowsky, Raphael Jehudah Zwi (1977). *Joseph Karo: Lawyer and Mystic.* Philadelphia: Jewish Publication Society of America.

Willan, Thomas Stuart (1955). "Some Aspects of English Trade with the Levant in the Sixteenth Century," *English Historical Review* 70, s. 399-410.

Wilson, Charles (1960). "Cloth Production and International Competition in the Seventeenth Century," *Economic History Re iew.* 2. ser., 18, s. 209-21.

Wittek, Paul (1938). "De la défaite d'Ankara a la prise de Constantinople," *Revue dus Etudes Islamiques* 12, s. 1-34.

—— (1941-43). "The Turkish Documents in Hakluyt's 'Voyages'," *Bulletin of the Institute for Historical Research* 19, s. 121-39.

Wood, Alfred C. (1925). "The English Embassy at Constantinople, 1660-1762," *English Historical Review* 40, s. 533-61.

—— (1935). *A History of the Levant Company*. Oxford: Oxford University Press.

Woodhead, Christine (1987). "'The Present Terrour of the World'? Contemporary Views of the Ottoman Empire c1600," *History* 72, s. 20-37.

Zachariadou, Elizabeth A. (1983). *Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)*. Venedik: Library of the Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies.

Zeller, Gaston (1955). "Une légende qui à la vie duré: Les capitulations de 1535," *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine* 2, s. 127-32.

DİZİN

Abraham veled-i David (mültezim) 49, 56
Abraham el-Kaz (mültezim) 102, 115
Abraham (mültezim) 101
Acılır (İngiliz elçilik görevlisi) 119
Acısu 33
âcirler 110
Afrika Boynuzu 43
Aldridge, William (İngiliz Konsolosu) 45
Ali Çavuş (mahalle) 10
Ali (eşkıya) 22
Ali (kaçakçı debbağ) 64
Ali (Hacı) 116
Anglikanlar 122
Antalya 8, 16
Antwerp 67
Arap deveciler 11, 16, 18, 69
Arslan bin Hacı Torbalı (Hacı) 99
askeri sınıf 25-26, 34, 40
âşar 12, 15
Aşkenazlar 71
Aşkenazi, Yakub bin Yuda (tacir) 72-73
ateşli silahlar 26-28, 42; ayrıca bkz. tüfek
Atlantik kıyısı devletleri 34, 44-63, 77, 136; ticaret kumpanyaları 57, 67, 84
Avrupa sermayesi 64-66
Avusturya 20, 25, 135
âyân 18, 21, 23-24, 87, 110, 117, 122; İskenderiye 33
Ayasoluğ 2, 26, 29, 38, 51, 102
Ayazmend 33, 37, 38, 42, 48, 71
Aydın 2, 11, 22, 48, 86, 95, 127
Aydınoğlu Cüneyd Bey 3-4
Aydınoğlu Umur 3
Aynaroz keşişleri 35
azeb 11

Bagasar (tacir) 113
Bağdat 68
baharat 4, 36; yolu 126
Bahri Baba Mezarlığı 72
Balat 2, 28, 35, 48, 51, 102
balıkçılar 16, 18
Balihun 14
balmumu 8, 14, 36, 66-67
Baltık tahılı 31, 32
balyos 91, 93, 95, 97, 99, 103, 106-107, 120, 132, 134; Halep'te 62
Barçınlı 24
Barnard (İngiliz konsolosu) 120-121
Batı Anadolu 4-6, 10; coğrafyası 6, 17; demografik değişim 127; gelirler (tablo) 52; gümrük gelirleri (tablo) 52; ekonomik değişim 20, 43, 47-48, 64-68, 128-130; kanunsuzluk 75; -da karışıklıklar 13, 20, 24; kıyıları 125; küçük pazar kentleri 48; Osmanlı denetimi 5, 10, 38, 119,

124-125; siyasal kargaşa 3; ticaret eksenleri 4-6, 8-9, 56; ticarette rekabet 47-48; ürün çeşitleri 14-15, 41, 68, 129
Bayezid, Sultan I. 2-3
baylaç hakkı 90, 110
Bedik (mültezim) 62
Bekir (mübaşir) 39
Bendysh, Sir Thomas (İngiliz elçisi) 119-120
Berberiler 59
beytü'l-mal emini 103
bid'at 100, 105
Birgi 29
Bizanslılar 2, 3, 4
Bogasan (Fransız tacir) 116
Boynuzseküsü 7, 22
Braudel, Fernand 1, 130
Brèves Senyörü, François (Fransız elçisi) 49, 58
Bruyn, Cornelis de (gezgin) 47
Buca 15
Bursa 1, 5, 8, 10, 48, 69
burtonlar 34
Burun Abar (Bornova) 23
Burunak 14

Canbuladoğlu Ali Paşa 60-61
Capello (balyos) 59
Celali isyanları 20-21, 73, 86, 126
Cemaat-i Gebran 7
Ceneviz 15, 29, 45, 54, 56; Habsburg ittifakı 54; Osmanlı ilişkileri 54
Cenevizliler 2-3, 5, 10, 56, 96
Cennetoğlu (eşkıya) 25, 86-87, 96, 114
Cenova 28, 89
Césy Kontu Philippe de Harley (Fransız elçisi) 108, 111-113
Charles, Kral I. 88, 119, 120
Cizvitler 122-123, 135
cizye 56; tahriri 76
Clement, Papa IV. 3
Concord (İngiliz gemisi) 120-121

Çamlu 11
Çanakkale Boğazı 71, 118
Çandarlı 33, 37
çeltikçiler 16, 18
çerçiler 31, 64, 95, 97, 106; ağı 38
Çeşme 2, 5, 8-9, 22, 24, 28, 37-38, 42, 48-49, 51, 54-56, 125, 127

D'Aramon (Fransız görevli) 113
Dallam, Thomas (gezgin) 45
darlık 64, 66, 73, 74
David veled-i Abraham (mültezim) 49, 56
debbağlık 11, 41-42, 64
debbağhaneler 63
deniz ticareti 48; taşımacılığı 61; yolları 16, 126
Denizli 48
Denizliburnu 11
derbentçiler 16, 18
Deryanda 18
Deshayes, Louis (Courmenin Baronu) 46-47, 49
Dimitri veled-i Mihal (tacir) 98
Divan-ı Hümayun ve ateşli silahlar 25; dilekçe 78; ekonomik önlem 36; elçiler 135; eşkıyalık 42, 86-87; Fransızlar 49, 58, 110-113, 115, 117-118; iaşe 28-29, 38-39, 117-119; içki 103, 104-105; İngilizler 60, 91; İstanbul halkı 124; İzmirli Müslümanlar 123; kaçakçılık 41, 118-119; konsolosluk hakkı 91; korsanlar 116; şikâyetler 132-133; Venedikliler 89, 99-100, 101, 102, 107
dizdarlar 38
dokumacılık 4; İngiltere'de 68; işçisi

74, 128; loncaları 128; Manisa'da 64; Selanik'te 73; tezgâhları 63
Dubrovnik 28, 32, 134-135; Osmanlı ile ilişkileri 33
Dubrovnikliler 136
Dupuy, François (Fransa konsolosu) 79, 109, 114
Dupuy, Honore (Fransa konsolosu) 109
Dupuy, Jean (Fransa konsolosu) 87, 109-119

Eagle (İngiliz gemisi) 92
Ebu Bekir (mübaşir) 35
Ecnebi Defterleri 131
Edirne 5, 40
Edremit 48, 71
Efes 3
Ege Denizi 10, 49, 89, 125
Ege Adaları 10, 16, 28, 33, 40, 60, 124
Eğriboz 54
ekonomik çeşitlilik 16-19
elçiler
Avrupalı 32; Fransa 49, 108, 109-112, 116-117, 119-120, 132; İngiliz 59, 91
Elizabeth, Kraliçe I. 32, 59
Ereğli 40
Ermeniler 9, 46, 69, 77, 127, 136; Bursa 76; Halep 76; İstanbul 76; Kuşadası 75; ipek tüccarı 46; mültezim 62
eşkıya 19, 21-28, 34-35, 36, 42, 73, 86, 95, 99, 117, 119, 126, 130
etnik çeşitlilik 14-16

Faikpaşa Mahallesi 7
fermanlar 23, 27, 64-65, 66, 86, 89-90, 93-94, 97, 101, 104, 105, 117, 132
Fırıncıoğlu Reis (soyguncu) 34
Filistin 45
fiyatlar 38, 64; artışı 38, 66; mevsimlik dalgalanmalar 38; narhlar 31; sınırlanması 36; sistemi 35; yapısı 65
Floransa 55, 76
Floransalılar 56, 72
Foça 2, 29-31, 33, 37-38, 41, 48, 51, 68, 71, 116
Fransa 32; hükümeti 57
Fransızlar 43, 57, 65, 84, 88, 97, 132-133; bunalım dönemi 108; cemaat içi kavgalar 109-115; ve İngilizler 119-120; ve İstanbul'un işgesi 117-119
Frenk Sokağı 81, 84, 104, 110, 12-123; deniz kıyısı 79, 121; kıyıda ev 101
Frenk Mahallesi (Tire'de) 95

gayrimüslimler 69-83, 104; meslekleri 76-81; nüfus 75
Gediz ırmağı 63
gelirler 133; Urla'nın 53
gemiler
Ceneviz 51; Dubrovnik 32; Fransız 32, 116-117; İngiliz 90-92; kazaya uğrayan 103; Latin 31; Osmanlı 16; Venedik 31-32, 51, 60, 91, 102;
gezginler (Avrupalı) 44-46
Girit 102, 118
Goğulca 15
göç 10; kente 73
göçerler 13, 16, 17, 63, 128
Gökçekan 17
Gökyaka 17
grev 94
gümrük
eminleri 8, 117, 127; gelirleri 9, 12, 49, 51, 53, 54; kaçakçıları 102; memurları 96, 97, 99; mukataaları 49; mültezimleri 78-81, 96, 105-106, 126; tarifeleri 16; ayrıca bkz. rüsum

Gümüldere 14
Güzelhisar 29

Habsburglar 21, 32, 55, 91
Haçlılar 2, 7, 59
Haham el-Kaz (mültezim) 100
Haham Ali Baba (mültezim) 100
hahamlar 70
Halep 1, 4, 44-46, 48, 57, 60, 62, 68-69, 127
Halil Paşa (sadrazam) 33
hamallar 88, 94, 97, 103, 105
Hamid (vilayet) 22
Hanbey 7
hanlar 123
haraç 86
Hasan Osman (yeniçeri) 23
Hasırlar 14
hassa çiftliği 15
Haydarlı 51
Hayrabolu 40
Henri, Kral IV. 58, 108
Henri de Gournay, Marcheville Kontu (elçi) 113
Henry de Beauvau (gezgin) 45
Hıristiyanlık 135
Hindistan 67
Hollanda Levant kumpanyaları 86, 126
Hollandalılar 32, 43, 49, 57, 58-61, 65, 67, 87, 114, 126
huzursuzluklar 24; İzmir'de 104
Hüseyin Paşa (Anadolu beylerbeyi) 25, 86, 87, 114
Hyde, Sir Henry (elçi) 120

İbrıca 40
Ilıca 29

iaşe ağı 7, 20, 28-40, 48, 63, 65, 66, 85, 101, 117-118, 126; Osmanlıların saplantısı 43; sistemi 129-130
tek merkezli olmayan 125; yolu 58
İbrahim (muhafız) 93
iltizam sistemi 105
İlyas Paşa (eşkıya) 86
İnebahtı 10
İngiliz Levant Kumpanyası 45, 57, 59, 68, 85, 88, 119, 126
İngilizler 43, 47, 49, 57-58, 60-61, 65, 82, 90, 114; ve korsanlar 121; yağmacılık 60
ipek 4, 46, 126-127; çarşısı 69; pazarı 44; ticareti 61; tüccarı 46
İpsala 28, 51
İran 61
İskenderiye 1, 4, 45, 48, 57, 59
İskenderun 59-60
İsmail Paşa (vezir) 75
İspanya 71
İspanyollar 59
İstanbul 8, 18, 60, 71, 103, 115, 124, 135; iaşesi 28-40, 117-119
istifçiler 38, 39, 98
İtalya 31; limanları 89
İtalyanlar 96, 106
İzmir Körfezi 10, 120
İznik 2

Janbadas, Jean Dofetsu (tacir) 100

kaçakçılık 6, 26, 31, 40-42, 49, 79, 99, 100, 118-119, 125; balmumu 49; tahıl 33-34
kadılar 26, 29, 31, 37, 39, 42, 64, 85, 99, 101, 104, 110, 115, 121; Foça 102; naipleri 96; Rodosçuk 41; Saruhan 66
kadırgalar 34, 41
Kadifekale 7
kahvehaneler 67
Kalenderoğlu (eşkıya) 86
Kalvano, Nazri (tacir) 98

Kalvinistler 122
kalyonlar 34, 59-60
Kandiye 118
kanun kaçakları 16, 26
kapitülasyonlar 32, 33, 49, 59, 62, 91-93, 95-96, 99, 103-104, 109, 112, 116, 117, 121, 132
kaptanlar 16; Dubrovnikli 33; Fransız 33, 36; İtalyan 51; Venedikli 92, 103
kapudan paşa 34, 121
Kapusenler 122-123, 135
karaborsa 38
Karaburun 29, 34
Karacadağ 11
Karadeniz 124
karamürseller 33
Karataş 119
Katolikler 58, 122, 135
Kayseri 27
kaza sicilleri 37
kervan 29, 136; ticareti 18, 44; yolları 5, 27, 60, 68, 126
kervansaray ağı 17
Kesendere 35
Kıbrıs 10
Kısrakoğlu Hamza (eşkıya) 22
kıtlık 16, 29, 32; Avrupa'da 31
Kıyas 11
Kızılhisar 24
kilar-ı âmire 29-30, 36, 39, 66
kiliseler 122, 135; onarımı 55
Kocaeli 26
Kohen, Mikail (tacir) 98
Kohen, Abraham (tacir) 98
komisyoncular ağı 64
konsoloslar
Avrupalı 56, 79, 125; Hollanda 85; Fransız 45, 81, 89, 114; İngiliz 85, 88, (Halep'teki) 89; Sakız'daki 63; Venedik 47, 77, 87, 89, 91, 93, 103, 106, 115
konsolosluk hakkı 45, 87-92, 107, 108, 111, 135-136
konsolosluk sistemi
Fransız 114; Venedik 85
Konstantinopolis 2
Konya 5
korsanlar 10, 28, 40, 53, 58-60, 116, 117, 120-122, 132-134; akınları 60; sığınağı 102
kotimo 88
Koyun Adası 51
kozmopolitlik 129, 130
Kökova 33
köleler 55
Köprülü Mehmet Paşa 119
Köşedere 51
kullukçular 96, 99
Kuşadası 2, 33, 35, 48, 51, 116-117, 127
kültür 70, 81, 82, 122; Batı 79, 123; düşünce biçimleri 84; farkı 121; çatışmaları 115-117; merkezi 128; yeni 114

La Haye, Jean de (elçi) 113
Latin kilisesi 123
Latinler 2, 3, 7, 56, 123
Lemnos 89
Lemrodlu 95
Levant 18-19, 43, 45, 47, 61, 108, 113-114, 131-132, 137; pazarı 90, 126; şirketleri 60, 126, 131; transit merkezleri 60;
Levanten 77; altkültürü 70
leventler 20
Levi, Aram (tercüman) 77
Levi, Yakov (tacir) 98
limanlar 51; bölge ağı 48; küçük limanlar 6; nüfusu 10; kıyısı 100; "kolonyal" 128, 130
Liman-ı İzmir 7
Lithgow, William (gezgin) 46
Livorno 60, 89
Louis, Kral XIII. 108

Malkoç 15, 18
Maltalılar 59
Manavgat 16
Mande 14
Manisa 28-29, 62-64, 66, 68, 72, 74, 81, 95, 127-128
Marmara Denizi 29, 37, 40
Marni, Angelo (Venedik konsolosu) 98
Marsilya 28, 58, 89, 108-109, 113, 133
Masson, Paul 131
Mehmet (Hacı, tacir) 116
Mehmet Paşa (Vezir) 99
Mehmet, Sultan II. 4, 5, 70-71
Mehmetoğlu Mahmut (görevli) 22
Menemen 29-30, 48
Menteşe 22, 41; Beyliği 2
Mermaid gemisi 45
Mescid-i Selâtinzade 7, 10
meslekler 13
meyhane 37
meyhaneci 77
meyve 35-40
Mısır 5, 28; beyleri 33
Midilli 37, 42, 45, 54, 71, 103
Mihail Paleologos 2
Mîrdoğan 51
Moryson, Fynes (gezgin) 45
Mudanya 5, 37
Murat Paşa (Sadrazam) 25
Murat, Sultan I. 5
Murat, Sultan II. 3
Murat, Sultan III. 32, 58
Musa (mübaşir) 36
Musabey 51
Musaveti, Jacmo (tacir) 95
Muslihiddin (Seferihisarlı) 42
Muvari, Haim (tacir) 81
mübaşirler 31, 38, 99, 118
mültezimler 17, 37, 49, 62, 69, 77, 99-100, 128
müselles 47
Müslümanlar 8, 37, 56-57, 64, 121, 122-123; Sakız'da 55

Nazlı 29
Nicolay, Nicolas de (gezgin) 45
Nif 29-30, 39-40
nüfus 12, 18; artışı 29; gayrimüslim 75; İzmir'in 8, 11, 125

Oğlanas 14
Orlando, Nicolini (Hollanda konsolosu) 77, 86-87, 95-96
Osman (celep) 65
Osman (Hacı, tacir) 33
Osman, Sultan II. 104
osmanî 104
Osmanlı
aracılar 99; barışı 3-4, 16; donanması 121; ekonomi politikası 43, 124-125; ekonomik sistemi 5, 38; hükümeti 129, 132; ve kapitülasyonlar 130; memurları 99-102; merkezi denetimin çözülmesi 21; mimarları 122; para krizi 94; parası 79; 43; yolsuzluklar 61
Osmanlılar 48-49, 85, 113, 135-136

ölçüler 39
Özeroğlu 11, 15

Palamud 14-15
pamuk 6, 12, 14, 45-47, 66, 96-99, 129; değerindeki artış 98; ticareti 96
para 21, 105; krizi 104; kronik darlığı 98
Paris 113
Patmos 89
pax ottomanica 4, 7; bkz. Osmanlı barışı

pazar 11, 15, 18, 46, 129; bölgesel 13; çeşitliliği 48; ekonomisi 67; -a yönelik tarım 66
Piyale Paşa 54
Portekizliler 126
Provence 123

rahipler 35, 133, 135
Recep (Hacı, mübaşir) 39
Roberts, Lewes (gezgin) 47
Rodos 5, 22, 24, 59
Rodosçuk 40-41
Roure, François du (Fransız konolosu) 109, 119
Rub Kordan 14
Rumlar 7, 9-10, 69-70, 76-77, 116, 127-128, 135, 136; Ege adaları 76; Sakız 62, 75; Urla 75
rüsum 51; ek rüsum 61; evlilik tescili 8; geçiş 87; gümrük 79, 99, 103, 104, 125; indirimi 100; kantar 40; kışlak 17; koyun 8; olağanüstü 17; pazar 8, 57; tartı 8, 37
rüşvet 79, 100, 104-107
Rycaut (gezgin) 63

Sabetaycılık 81-82
sabun üretimi 65, 66; Urla 29
Safed 71-72
Safeviler 20-21, 24; Osmanlı ile çatışmaları 44, 126
Sagredo, Niccolo (balyos) 120
Sakız 5, 8-10, 12, 28-29, 45, 49, 51, 60, 62, 68 72-73, 90, 103, 117, 122, 127; duraklaması 54-57; gelirleri 54; -ın işgali 54; ticaretinin bunalımı 57
sancakbeyleri 42
sandallar 33
Sanderson, John (gezgin) 45, 72
Sandys, George (gezgin) 45
Sant 51
saray 29, 30, 32; görevlileri 35
Saruhan 22, 41, 86, 95, 99
savaşlar 20
Sefaradlar 70-76
Seferihisar 2, 21, 24, 35, 48, 51, 53
Selanik 24, 71, 127
Selçuklu İmparatorluğu 2
Selim, Sultan I. 54
Selim, Sultan II. 72
Sen Jan Şövalyeleri 54
Sevi, Mordehay 81-82, 90
Sevi, Sabetay 81-82
Sığacık 51
silah 35; izinsiz kullanımı 25; kaçakçılığı 28; ticareti 49
simsarlar 97, 106
sinagog 122
sipahi sistemi 20
sipahiler 96, 106
Sisamı 3, 16, 33, 54
Smythe, Thomas (gezgin) 45
Solomon (simsar) 81
Spon, Jacob (gezgin) 47, 73
St. Polycarpe Kilisesi 75, 115, 122
St. George Kilisesi 122-123
Steensgaard, Niels 131
Suğla 22-24, 26, 42; beyi 34
Suriye 61
Suryan, Mosi (tacir) 98
susam yağı imalatı 11
Süleyman, Kanuni Sultan 10, 55, 71
Süleyman (kâtip) 39
Süleyman Paşa (Vezir) 118

şap ocakları 51
Şaphane 10
şarap satışı 38; sorunu 102-104; üreticileri 71; vergi 103; yapımı 37

tahıl 6, 8, 10, 12, 15, 31-35; toplama

sistemi 34
tahrir 17, 22
tarım 5, 11-12; devrimi 12; dönüşüm 66-68
tartı merkezi 39
Tavernier (gezgin) 73
Teke 22
Tenenti, Alberto 131
tercümanlar 73, 77, 78, 79, 88, 90, 113, 118, 128, 132
tersane-i âmire 41
Thevenot, Monsieur de (gezgin) 63
ticaret
ağı 14, 18, 62, 64, 65, 84, 95, 106, 127, 129; altyapı 69; dalgalanmaları 76; defterleri 137; diaspora 127; hammadde 63; iç 47, 68; karayolu ile 5; Levant 57, 59, 133; uluslararası 6, 18, 44, 56, 73, 124-125, 126; yolları 9, 29, 61
ticaret kumpanyaları bkz. Levant şirketleri
Timur 3, 7
Timurcılar 14
Timurcilu 11
Tire 22, 41, 48, 95
Topkapı Sarayı 39
toplumsal çeşitlilik 14-16
toplumsal değişmeler 127
toprak 14, 15
Tournefort, Joseph Pitton de (gezgin) 47, 123
Trablusşam 60, 68
Trabzon 61
Trakya 10; tahılı 40
tuzla 11, 18, 69
Tuzlu 42
tüccar 40, 133; Arap 62; Avrupalı 31, 33, 42, 46, 48, 56, 63, 78-79, 100, 104, 124; ve borç para 100; Dubrovnikli 33; Ermeni 62, 126; fiyat 31; Fransız 32-33, 35, 80, 95, 105, 114, 119; gemileri 42; Hollandalı 34-35, 62, 87, 95, 105; İngiliz 34, 35, 61, 67, 88, 91-92, 95, 105; İstanbul 65; korsanlık 49; Marsilya 49, 57-58; Müslüman 16; saldırı 27, 119; Venedikli 56, 80, 90, 92, 95, 96; Yahudi 37, 126; yerli 30, 31, 37, 65, 69, 111
tüfek 25-28, 36
tüfekli çeteler 26
Türkler 9, 10, 12 69, 123, 125; ayrıca bkz. Müslümanlar
Türkmen beylikleri 3
Türkmenler 17, 18
tütün 66-67

ulaşım sistemleri, bölgesel 29
Umur Ağa 115
Urba 18
Urla 2, 8, 22, 27-28, 29, 35, 48, 51, 65, 72, 81, 127
Uskoklar 59, 134

Ümit Burnu 61

Venedik 4-5, 15, 28, 32, 57, 60, 72, 89, 99, 118; Osmanlı ile savaş 57, 118
Venedikliler 35, 49, 56, 59, 65, 79, 84-107, 120, 122, 129, 132-133; değiş tokuş sistemi 98
vergiler 14, 17, 76; keyfi ek 111-112; Sakız'da 57; suiistimali 22, ayrıca bkz. rüsum, mültezimler
Verimli Hilal 5

Wheler, George (gezgin) 47, 73
Wood, Alfred 131
Wyche (İngiliz elçisi) 63

Yahudi
çerçi ağı 72; göçü 73-76; gümrük mültezimleri 78-81, 90, 96; sarraflar 81; vergi yükümlüleri 72
Yahudiler 9, 49, 55, 65, 69-70, 78, 115, 127-128, 136; İzmir 73, 76, 82-83; Kahire 70; Kudüs 70; Kuşadası 75; Manisa 64, 71, 76; Safed 70, 76; Sakız 62, 76; Selanik 70, 74, 76; Tire 71
Yani Kiya (tacir) 95
yasa dışı 101; silah ve mal ticareti 36
yasakçılar 88, 92-94, 97, 99, 103, 105, 117, 119
Yasef Mendes (Naksoslu) 71, 78, 81
Yazıcı 10
Yeni Foça 33, 37, 51, 71
yeniçeriler 20-22, 24, 92, 94, 96-97, 106, 126
Yoma Niko (tacir) 35

zimmiler 28, 95 ayrıca bkz. gayrimüslimler